2019 150

Toplum ve Bilim

BORÇ VE MAHRUMİYET

İslâm'ın siyasallaşması ve İslâmcılığın seyri (II)	*Nuray Mert*
Borçluluğun küçük üretici üzerindeki tezahürleri	*Özgür Öztürk - Elife Kart*
Doğu Karadeniz'de çay tarımının çelişkili sürekliliği	*E. Karaçimen - E. Değirmenci*
1840'ların ortalarında Gerede'de kıtlık ve kuraklık	*Yahya Araz*
Orta sınıf erkeklerin ev içi emeğe "saygıları"	*Yasemin Yüce - Kezban Çelik*

Toplum ve Bilim

SAYI 150 • 2019

Toplum ve Bilim
Bu sayıda... 3

Nuray Mert
İslâm'ın siyasallaşması ve İslâmcılığın seyri (II): Oryantalizm 5

Özgür Öztürk - Elife Kart
Borçlanmanın kırsaldaki görünümleri: Borçluluğun küçük üretici üzerindeki tezahürleri 35

Elif Karaçimen - Ekin Değirmenci
Doğu Karadeniz'de çay tarımının çelişkili sürekliliği 63

Yahya Araz
1840'ların ortalarında Gerede: Bir Anadolu kazasında kuraklık, kıtlık, göç ve hayatta kalmak üzerine 94

Yasemin Yüce - Kezban Çelik
Orta sınıf erkeklerin ev işleri ve ev içi bakım emeğine "saygıları" ne anlama gelebilir? 128

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 152

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

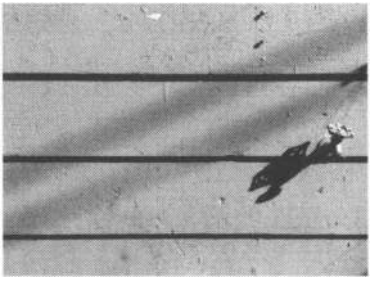

KAPAK: Seda Mit

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENLERİ
Nilgün Toker
Yüksel Taşkın

YAZI KURULU
Olcay Akyıldız
Polat S. Alpman
Seda Altuğ
Eylem Ümit Atılgan
Asena Günal
Burak Onaran
Serdar Şengül
Serdar Tekin
Ömer Turan
Ebru Voyvoda
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak
Semih Sökmen

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Aybars Yanık

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

KAPAK
Seda Mit

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 38 46

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 40387
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3
Fatih 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Toplum ve Bilim'in "Borç ve Mahrumiyet" başlığını verdiğimiz bu sayısı birbirinden farklı meselelere odaklanan fakat öte yandan birbiriyle alışverişi olan beş yazıdan oluşuyor. Toplumun geniş kesimleri üzerindeki borç yükünün kamunun talanıyla birleşmesinin sonucu doğan mahrumiyet, dünyanın pek farklı coğrafyalarında, "gelir dağılımının adaletsizliği" gibi benzer taleplerin seslendirilmesine neden oluyor. Borçluluk ve mahrum kalmak, aktüaliteye damgasını vuruyor, gündelik hayatı belirliyor. Bu sayımızdaki yazılar, doğrudan doğruya bu gündemden beslenmese de bu gündeme katkı sunuyor ve takip ediyor.

Nuray Mert, "İslâm'ın siyasallaşması ve İslâmcılığın seyri" başlıklı yazı dizisini sürdürmeye devam ediyor. Yazı bu kez Oryantalistlerin Doğu ve İslâm üzerine genellemeleriyle Batı'ya bir öz atfeden ve onu hegemonik bir aygıta indirgeyen perspektiflerin toplumsal yapıların içerisindeki iktidar yapılanmalarını görmeyi nasıl engellediğini ortaya koymaya çalışıyor. Özgür Öztürk ve Elife Kart, "Borçlanmanın kırsaldaki görünümleri: Borçluluğun küçük üretici üzerindeki tezahürleri" isimli makalede küçük tarım üreticilerinin borçluluğu üzerinden kırsal alandaki piyasalaşma sürecini ve tarım sektöründeki dönüşümü ele alıyorlar. Borçlanmaya dayalı bir modelin, küçük ölçekli üretimin uzun vadede tasfiyesi anlamına geldiğini öne sürüyorlar. Elif Karaçimen ve Ekin Değirmenci'nin "Doğu Karadeniz'de çay tarımının çelişkili sürekliliği" adlı makalesi ise devlet desteğinin devam ettiği çayı, çayın (tütün ve fındıktan ayrı olarak) özgünlükleriyle birlikte ve Doğu Karadeniz'de geçimlik üretim yapan köylünün bu ürün ile ilişkisini de göz önünde bulundurarak, neoliberal politikalardan nasıl ve hangi araçlarla etkilendiğini tartışıyor. Yahya Araz, "1840'ların ortalarında Gerede: Bir Anadolu kazasında kuraklık, kıtlık, göç ve hayatta kalmak üzerine" adlı yazısında, 1845 Orta Anadolu kuraklığını ve takip eden kıtlığı, bölgenin kuzeydeki sınırını oluşturan merkezlerden biri (Gerede) üzerinden

ele alıyor. Kıtlığın yol açtığı sorunları ve kıtlığı deneyimleyen insanların bu sorunlara nasıl direnç gösterdiğini, devletin kıtlığa yaklaşımını da hesaba katarak ortaya koyuyor. Son olarak Yasemin Yüce ve Kezban Çelik, "Orta sınıf erkeklerin ev işleri ve ev içi bakım emeğine 'saygıları' ne anlama gelebilir?" sorusuyla yola çıktıkları makalelerinde, bu soruya, Samsun, Çorum, Amasya, Tokat illerinden eğitimli, meslek sahibi ve evli kırk erkekle yaptıkları derinlemesine görüşmelerle, orta sınıf erkeklerin ev işleri ve paylaşımına ilişkin yargılarından ve pratiklerinden yola çıkarak yanıt arıyorlar. Kadınların çalışma hayatına daha sık dahil olmalarıyla birlikte, ayrışmış kadın-erkek rollerinin bir nebze değiştiği doğru gibi görünse ve "orta sınıf erkeklerin kadının ev içi alanda harcadığı emeği görüyor oldukları, değer verdikleri ve saygı duydukları" gözlemlense de bu "saygı"nın, ev içi alanın "çatışmasız 'özel alan'" olduğuna dair tasarıma katkı sunduğunun da görmezden gelinemeyeceğini ileri sürüyorlar.

AYBARS YANIK

İslâm'ın siyasallaşması ve İslâmcılığın seyri (II): Oryantalizm[1]

Nuray Mert

Özet: Bu çalışmada, Oryantalistlerin farklı biçimlerde de olsa "Doğu" ya da "İslâm dünyası" adı altında yaptığı genellemeler ile Batı'yı tek bir öze indirgeyen ve anti-emperyalizm adı altında Batı'yı hegemonik araçlara indirgeyen genellemelerin aynı eksende toplandığını göstermeye çalışıyoruz. Bu genellemelerin Doğu'daki gerçek iktidar yapılarını görmeyi engellediğini, Batı hegemonyasına odaklandıkça hegemonyanın asıl konusunu, yani ilgili toplumun kendi içindeki iktidar yapılarını ve mücadelelerini görünmez kıldığını öne sürüyoruz. Anti-modernist Garplıların Şark hayranlığının Şark'a ilişkin çarpık izlenimler ve temenniler tarafından belirlendiği ve Doğu'nun modernleşemeyeceği, modernleşmemesi gerektiği fikrine romantik bir bağlılık göstermeleri, sadece Doğu'nun büyüsünün bozulacağından duyulan endişeden kaynaklanmıyordu. Bu romantik tepki, Oryantalistlerin bir kariyer mekânı olarak Doğululaştırdıkları Doğu'nun ortadan kalkması riskini de içeriyordu. Modernleşmeyi, kendi toplumuna yabancılaşma olarak değerlendiren zihniyet, 14. yüzyıldan bu yana karşılıklı etkileşimleri görmek yerine kendi Doğu'sunu yaratıyordu. Oysa dikkatli bakıldığında, Batı ve Doğu arasında siyasal ve düşünsel süreçleri anlamak ve açıklamak için etkileşimlere odaklanmak gerektiği görülecektir. Bu etkileşim sadece belirli dönemlerde yaşanan ve sonra terk edilen bir ilişki değildi. Bir sürekliliğe sahipti ve modernleşme süreciyle bitmedi. Bu nedenle söz konusu etkileşimi "Batı'nın dayatması", "sömürgeleşme" ve "Batı taklidi" gibi tek yönlü okumalara sıkıştırmak yerine etkileşime odaklanmak gerekmektedir. Bu çalışmada, özcü ve kültürselci kavrayışlardan uzaklaşarak, 20. yüzyıla kadar uzanan Oryantalist bakış açıları ile Oryantalizm eleştirilerinin buluştuğu ya da kesiştiği yerlere odaklanarak, Oryantalizm'in Batı-dışı milliyetçilik, yerlicilik ve İslâmcılık ideolojilerinin zeminine dönüşme sürecini açıklamaya çalışacağız.

Anahtar sözcükler: Oryantalizm, Osmanlı, İslâmcılık, Batıcılık, Batı, Doğu.

1 Türkçe karşılığı "Şarkiyatçılık", Osmanlı Türkçesi ile "Müsteşriklik"dir, ancak, özellikle tartışma konusu olarak Batı dillerindeki karşılığı olan "Oryantalizm" terimi daha geniş anlam ve yaygınlık kazanmıştır, o nedenle Oryantalizm ve Şarkiyatçılık terimlerini karışık olarak kullanacağız.

Garplıların Şark sevdası

İşgal altındaki İstanbul'da, 23 Ocak 1920 tarihinde, Darülfünun Konferans Salonu'nda "Fransız Edibi Piyer Loti'nin Türk dostluğu münasebeti ile bir toplantı düzenlenmiş, ona duyulan şükran hislerini Türk edibi Süleyman Nazif ifade ediyor", Piyer Loti'nin "Türk ruhuna aşık olduğu"nu söylüyor, bu konuşma esnasında orada bulunan Veliaht Abdülmecid Efendi, çok duygulanarak "mendilini gözlerine getirip, gözyaşlarını silmiş" (Tansu, 2016: 490-491).

Şarkiyatçıların deyimi ile "Doğulular", sonradan onlara çok kızmaya başlamış olsalar da, zamanında Şarkiyatçıları önemsiyor, seviyordu. Gerçi Şair Nâzım Hikmet, Loti için "Hatta sen/sen Piyer Loti/Sarı muşamba derilerimizden/birbirimize/geçen/tifüsün biti/senden daha yakındır bize/Fransız zabiti... sen şarlatandan başka bir şey değilsin./Şarlatan!" diyordu, ama Nâzım gibi düşünmeyenler vardı. Loti son dönem Osmanlı Türkiye'sinde Süleyman Nazif, Abdülhak Şinasi Hisar, Abdülhak Hamid, Yahya Kemal, Hamdullah Suphi gibi pek çoklarınca seviliyor ve önemseniyordu. Hatta iki kez *Piyer Loti Cemiyeti* kurulmuştu, birincisi Matbuat Cemiyeti azası otuz-kırk yazar tarafından 1920'de, ikincisi ise Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Başkanı Reşid Saffet Atabinen'in yardımı ile 1952'de (Hisar, 1958: 41). Bu cemiyetlerin üyelerinden Abdülhak Şinasi Hisar, Nâzım Hikmet'in adını bile ağzına almaz ama Yakup Kadri, Celal Nuri gibi Loti'yi eleştirenlerden örnek verirken "bizim matbuatımızda bir Piyer Loti aleyhtarlığı ortaya çıktı" (149) diye şikâyet eder. Ancak, muhafazakâr ve milliyetçi çevreler Loti hayranıdır. 1950'de Türk Ocağı, Loti'nin yüzüncü doğum yılı için bir anma töreni düzenler (157).

Pierre Loti, 1870'den itibaren, Türkler ve Müslümanlara hayranlığını yazmış, askerî/siyasi serüveni boyunca, önemli dönemeçlerde Türklerden yana tavır takınmıştı. Bu dönemeçlerden biri, Balkan Savaşları idi. Loti, Fransa'nın müttefiki İngiltere'ye hep karşı olmuş ve nihayetinde I. Dünya Savaşı sonrası mütareke döneminde, yine arabuluculuk rolüne soyunmuş ve nihayetinde Mustafa Kemal'in muhabbetini dahi kazanmıştı. Doğrusu, son dönemini, Avrupalı güçlerin baskısı altında geçirmiş ve Büyük Savaş'tan yenilgi ile çıkmış olan Osmanlı Türkiye'sinin böyle bir "dost"u bağrına basmamak gibi bir lüksü yoktu. Diğer taraftan Loti, I. Dünya Savaşı'nda, asıl ismi olan Jean Viaud adına geri dönüp, asker kimliği ile kendi ülkesinin hizmetine büyük bir şevkle girmiş, Çanakkale taarruzuna ise askerî nedenler ile karşı çıkmıştı ama zaten Loti'nin siyasi tutumu hep tutarsız ve çok tartışmalı olmuştu (Quella-Villéger, 2002). Kesin olan tek şey; seyyah, yazar, asker, diplomat gibi birçok farklı yönü olan diğer pek çok Oryantalist gibi, "Doğu"ya olan, kendine has düşkünlüğü idi.

Oryantalizm ve Oryantalistlere dair yapılan tartışmalar bir yana, pek çoğu, "Doğu" dedikleri muhayyel yeri ve kültürü çok seviyordu. Avrupalı (ve daha sonra Amerikalı) Oryantalist, seyyah, araştırmacı, yazar, sanatçı, istihbaratçı,

diplomat kimlikleri pek çok durumda birbirine karışmış haldeydi ve pek çoğu, "casus" (istihbaratçı) suçlamasını hak ediyordu. Ancak, Oryantalist külliyat, siyasi kaygıların yanı sıra veya aynı zamanda merak ve hayranlık hislerinin ürünü idi. Bu yönleri ile, "Doğu" denilen muhayyel coğrafyanın "aydın", yazar ve siyasetçileri de onları önemsiyor, onlardan etkileniyor ve hatta onları seviyordu. Aralarında, en önemli kaygısı ve görevi kendi ülkelerine hizmet olanlar dahil Oryantalistler, önceleri ilk öncü seyyahların eserlerini okuyarak, daha sonra kendi seyahatleri veya görevleri dolayısı ile bulundukları "Doğu"dan kültürel manada etkilenmiş, Doğulu kıyafetlere bürünmüş, evlerini Şark tarzında tanzim etmiş, bazen yaşamlarının bir bölümünü Doğu dedikleri ülkelerde geçirmiş, hatta bazısı ömür boyu Doğu'da yaşamayı tercih etmiştir.

Ünlü İngiliz Şarkiyatçı, yazar, siyasetçi Gertrude Bell, 1917'de babasına "Doğu'yu Batı'ya tercih ediyorum, şöyle veya böyle gelecekte İngiltere'de olmak istemiyorum, inşallah," diye yazmıştı (Winstone, 2004: 290). Oryantalistlerin bazıları, kuşkusuz "Doğu"ya, özellikle de Müslüman coğrafyaya ve onun dinine karşı husumet ve daha çok da küçümseme ile bakıyordu. Oryantalizm'in geçmişini, Hıristiyan Ortaçağ'ında İslâm üzerine yazılanlara kadar geri götürürsek, bu faaliyetin nedeni Batı Hıristiyan dünyasının, kapılarını zorlayan Müslüman orduları şeklindeki "tatsız" karşılaşmaydı. Bu dönemde, Doğu ve/veya İslâm küçümsenemeyecek kadar güçlü ve olsa olsa "barbar ve sapkın düşman"dı. Modernleşme ve Batı'nın yükselişi sürecinde bu ilişkinin mahiyeti değişti, Doğu/İslâm, "modern medeniyet" denilen ve insanlığın ilerleyişi olarak tanımlanan sürecin dışında ve gerisinde kalanları işaret eder oldu.

Bu süreç içinde "Doğulular" da kendilerini yeniden tanımlamaya, kendilerine muhayyel bir kimlik ve kültür kurgulamaya ve bu kurguyu savunmaya giriştiler. Pek çok durumda, yerli kurgular ile "dışarıdan" üretilenler birbiri ile örtüştü. İslâmcılık ve Türk milliyetçiliği de, bir ölçüde bu izlek ve etkileşim içinde şekillendi. Türklerin tarihi de, İslâm tarihi de Oryantalist yazarlar tarafından yazıldı veya onların yazdıkları önemli referanslar haline geldi. Oryantalistler ile en önemli ortak paydaları; "Doğu" veya "İslâm Dünyası" denilen coğrafya ve kültürün, (bir başka kurgu olan) "Batı"dan topyekûn farklı, değişmez ve özgün olduğu fikri idi. Tam da bu nedenle, Şarkiyatçıların "Doğu" ve/veya "İslâm Dünyası"na dair çalışmalarına büyük önem atfettiler ve birçok durumda bu çalışmaların eseri olan kategorileri farklı biçimde de olsa benimsediler. Pek çok durumda, farkları, Şarkiyatçıların olumsuz anlam yüklediği özelliklere olumlu anlam yüklemeleri oldu. Şarkiyatçılar, özellikleri değişmez bir "İslâm devleti"nden söz ediyorsa, İslâmcıların buna itirazı, sadece bu "otantik" devlet modelinin, bir noktada "yozlaşması" sonucu zayıfladığını, yeniden inşa edilmesi gerektiğini ileri sürmek oldu. Diğer taraftan, Şarkiyatçıların olumsuzluk olarak tanımladığı hususlar, İslâmcılara göre, zaten aslında öyle değildi. Batı Medeniyeti'nin kendini üstün gördüğü her şey; akılcılık, ilim, keyfî idareye karşı şu-

ra (yani meşrutiyet) zaten İslâm dininde mevcuttu. Batı, İslâm ve Osmanlı'yı özdeş olarak görüyorsa, zaten öyleydi, dahası İslâm ve Türklüğü aynı şey olarak tanımlıyorsa zaten öyleydi.

Nitekim, pek çoğuna casus diye kuşku ile yaklaşılan Şarkiyatçıların çoğu, "Şark"ı kendilerince seviyor, siyasal olarak destekliyor, kendi ülkelerinin siyaseti içinde onların lehinde tartışma ve çekişmelere giriyordu. Loti'nin hamisi ve hayat boyu sıkı dostu olan Fransız entelektüel salon kadını Juliette Adams, 1895'te kendisine ulaşıp, yardımını talep eden ünlü Mısır milliyetçisi Mustafa Kamil'i, İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesinde destekliyordu. Dahası, 1895'te, İngilizlere karşı Fransa, Rusya ve Osmanlı devletleri arasında bir ittifakı zorunlu görüyordu. Adams, Mustafa Kamil'i 1902'de Pierre Loti ile tanıştırdı, 1903'te İstanbul'da tekrar bir araya geldiler. Böylece Loti, Mısır milliyetçi davasının ateşli bir savunucusu haline gelir (Quella-Villéger, 2002). İngiltere ile rekabet içindeki ülkeleri Fransa ve özellikle İngilizlere büyük antipati duyan Loti için bu siyasi çizgi anlaşılır olsa da, Mısır milliyetçilerinin mücadelesinin baş destekçilerinden bir diğer Batılı dostu, İngiliz aristokrat, diplomat, Şarkiyatçı Wilfried Scawen Blunt'tı. Adams ve Loti 9 Ekim 1906'da, Blunt'a birlikte imzaladıkları bir mektup göndererek, kendisini "Mısır'ın dostu" olarak tebrik etti ve "bundan sonra, Lord Cromer'in politikası ile İngilizlerin politikasını karıştırmayacaklarını" ifade ettiler Quella-Villéger, 2002: 344). Ancak, Mustafa Kamil'in 1908'de ölmesi nedeniyle bu çalışmalar sona erer, Loti, *La Mort de Philae* kitabını "Mısır'da Vatan'ın ve İslâm'ın ayağa kalkması gibi hayranlık verici bir çabaya yenik düşen soylu ve aziz dostum Mustafa Kamil Paşa'nın anısına" ithaf eder (346). Aslında, Loti'nin en büyük kaygısı İngilizlerin, "dünyada İslâm'ın en büyük ve tek gücü olmayı hedefleyen devasa ve inatçı planını yürütmesi ve Fransa'yı geride bırakması"dır (352).

Pek çok durumda, Şarkiyatçıların Şark'a dair romantik hayranlık ve sevgileri ile ülkelerinin çıkarları açısından Şark'ın ve İslâm'ın önemi iç içe geçmiştir. Blunt da, bu açıdan benzer bir örnektir. Loti gibi ünlü bir yazar olmasa da, Blunt da, kendi çapında bir şairdi, ancak, gerçek tutkusu, kendi deyimi ile "kahramanların saz şairi olmak değil, kahraman olmaktı" (Longford, 2007: 93). Ömrü boyunca, tam manası ile İngiliz siyaset sınıfı içinde rol alıp, karar verici konuma gelememiştir, o daha ziyade Şark'a gönül vermiş, maceracı bir İngiliz aristokrattı. Aykırı görüşleri ile, zaman zaman tesir sahibi olmuştu, mesela genç Churchill ile dostluğunun İngiliz siyasetçiyi çok etkilediği bilinir. Ayrıca pek çok siyasal süreç içinde bulunmuştu, ancak İrlanda, Hindistan ve Mısır bağımsızlık davalarının savunucusu olarak ülkesinin siyasi çizgisi ile ters düşmüştü. Blunt, kendi siyasi çizgisinin, İngiltere'nin çıkarlarını savunmak açısından daha doğru olduğunu düşünmüştü ama tarih başka yönde akmıştı. Bu arada, çoğunlukla sanıldığının aksine söz konusu olan bu türden şahsiyetler, Avrupalı güçlerin çıkarlarının peşinde, samimiyetsiz biçimde Doğu ülkelerine ve/veya İslâm'a ilgilerini

araçsallaştırmış değildir. Ancak, "Doğu'nun dostları"nın tutumları, Rana Kabbani'nin Blunt için söylediği gibi "sömüren yurttaşlarına karşı sömürülenlerin yanında yer almak" da değildi (Kabbani, 1993: 114). O dönem Şarkiyatçılık, bir yandan Batılı güçlerin emperyal siyasetlerine rehberlik, diğer yandan da merak, romantik bir Doğu fantezisine kapılmak, maceracılık, şöhret, toplumsal statü ve hatta ünlü İngiliz siyasetçisi Disraeli'nin romanında (*Tancred*) geçen meşhur ifade ile "kariyer" idi (Said, 2003: 5). Bu kariyerin tüm özelliklerini romantik Doğu, onun bilgisi, "yüksek bir medeniyetin temsilcisi olarak onu himaye", macera, siyasi entrika, kendini bunlar üzerinden kurgulama ve kahramanlaştırma oluşturur. Bunların tamamını kendinde toplayan T. E. Lawrence da, Araplara kastederek "amacım yeni bir millet yaratmak, kaybolan etkilerini onlara geri vermekti" demişti (Lawrence, 2000: 23).

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Doğu üzerine yazılan *Bin Bir Gece Masalları*'nın çevirisinden bu yana çok şey yazılmıştı, bunların bir kısmı, çeşitli vesilelerle Doğu'ya seyahat edenlerin izlenimleri, diğer bir kısmı, en erken örneklerden biri olan Goethe ve daha sonra Byron örneğinde olduğu gibi, Doğu temalı edebî eserlerdi. Bu yüzyılda, Doğu'ya seyahat, daha önceki tarihlerde diplomatik, ticari ve dinî nedenlerle gelenlerin dışında, zaten kendi başına bir meslek, bir şöhret kapısı haline gelmişti. Mesela, Blunt'ın Doğu'ya ilgisi, 1862'de Buenos Aires'te, seyahat izlenimleri ile ünlü Palgrave ile tanışması sonrasında, onun Arabistan seyahatnamelerinden çok etkilenmesi ile başladı. 1873'te, eşi ile ilk Doğu seyahatini İstanbul'a yaptı ve bu tarihten sonra, hayatı boyunca bu seyahatler sürdü. Lord Byron'ın torunu (Byron'un kızı Lady Ada Lovelace'ın kızı) Anne Blunt ile evlenmesi de, başka bir hayranlık, esinlenme izleğini yansıtıyordu. Romantik, aristokratik, seyyah, şair (ve sonra Yunan milliyetçilik davasının kahramanı) Byron, İngiltere'de, hayatının karanlık taraflarına karşın, tam bir efsane idi ve Blunt da ona hayrandı. Böylece Lady Anne Blunt'ın hayatı da, dedesinin gölgesinden, kocasının bu gölgenin peşinde kendi için yarattığı kahramanlık serüveninin gölgesi altına girmekle belirlenmiş oldu. Blunt'un Doğu macerasına eşlik etmekle kalmayıp, kendisi de bir tür Oryantalist hayatı yaşadı. Arapçasının da, Arap atları konusundaki uzmanlığının da kocasınınkinden daha iyi olduğu biliniyor (Winstone, 2004).[2] Soylu Arap atları, İngiliz aristokrasisi için Doğu'ya ilginin sonucu olabildiği gibi, nedeni de olabiliyordu ve Bluntlar, Londra'da kurdukları haraları ile bu ilgiyi en iyi temsil edenler arasındaydı. Wilfred Blunt'ı Doğu'ya sürükleyen kuşkusuz sadece Arap atları değildi, ancak özellikle Orta Arabistan'a yaptıkları yolculuklarda, Arap aşiret reisleri ile en önemli iletişim konularından biri buydu. Anne Blunt'ın dedesi nasıl Yunan milliyetçiliğinin kahramanı olmuşsa, Blunt da Arap ve bilhassa Mısır milliyetçiliğinin kahramanı olma hevesindeydi. İslâm dünyasına ilişkin tüm görüşlerini özetlediği *İs-*

2 İngilizlerin Arap atlarına ilgisine dair ilk kayıt, Doğu'ya seyahatin erken yolcularından *Voyage to The Levant* (1636) kitabı ile ünlü Sir Henry Blount'a aittir (bkz. Bkz. Maclean, 2017: 214).

lam'ın Geleceği kitabında, Hicaz için "[H]er gün oradan bir isyan haberi bekliyorum ve İstanbul'un zayıflığına dair ilk işarette kesinlikle Arabistan'ın o kısmının bağımsızlığı için savaşa katılacağım," (Blunt, 2011: 62) derken, açıkça Yunanistan'ın bağımsızlığı için savaşmaya giden büyük kayınpederi Byron'ın rolünü benimsiyordu. Diğer taraftan, İslâm dinine ilgisi siyasal çerçevede gelişmesine karşın, tümüyle araçsal değildi, kendisi annesini takip ederek Katolik olmasına karşın ömrü boyunca dinsel düşünceleri hep muğlak ve karmaşık olmuştur (Bulut, 2017).[3] 1879'da İngiltere'de İslâm ve İslâm siyasetine dair araştırmaya girişti̇ğinde, öncelikle Ermeni asıllı bir İranlı ve Comte'un takipçisi Mahkum Han ve Hidiv İsmail lehine pan-İslâmizm fikri doğrultusunda gazetecilik yapan, dinine inancını yitirmiş bir Iraklı Katolik papaz olan Lois Sabuncu'dan bazı bilgiler edinmişti (Hourani, 2001: 143). Daha sonra, Kahire'de tanıştığı ve yakın dostluk kurduğu İslâm modernistleri Efgani ve Abduh'tan ciddi biçimde etkilenmiş olduğu da açıktır. Aynı şekilde, Arap hilafeti fikrini öncelikle İngiltere'nin dünya hakimiyeti açısından desteklemesine rağmen, Araplara duyduğu sempati aynı zamanda aristokratik bakışının da ifadesi olmuştu; ona göre İslâm, Arap dini idi ve Araplar soylu bir ırk olarak, İslâm'ın öncülüğünü yabancı unsur olan Türklerden geri almalıydı. Ona göre, "Arapların kan bağına ve seçkin kanlara derin saygısı" (39) vardı ve "... saf Sami ırkı var olduğu sürece Mekke'nin vahyi eski geleneklere kaçınılmaz bir bağlantı olarak devam edecek"ti (78).

"Medeni" Garbın *Yeni* Şark'ı

Blunt, Osmanlı hilafetini kılıçla gasp edilmiş bir mevki olarak görüyor, Türklerin elinde İslâm dininin geleneğinden uzaklaştığı gibi geleceğinin de köreltildiğini düşünüyordu. Hilafet gerçek merkezine döndüğünde "Mekke'deki halife elbette Boğaz'dakinden daha az önemli olacak, ancak dini anlamda çok daha sağlam temele sahip olacak"tı (71). Bu noktada, Blunt'ın dinî tezler ileri sürerek Osmanlı hilafetinin ve dolayısı ile İslâm dünyasının gücünü kırmayı hedeflediği düşünülebilir, zira İngiltere'nin İslâm siyaseti artık bu zemine oturmuştu. Ancak Blunt, Osmanlı hilafetinin zaten gücünü çoktan yitirmiş olduğunu düşünüyordu, İngiltere'nin çıkarlarıyla ilgili kaygısı, Müslüman dünyanın önderliğinin Batılı rakip güçlerin eline geçmesiydi, bu nedenle bu geçişi engelleyecek tedbirlerin alınması gerekliydi.

Doğrusu, Almanya'nın Osmanlı hilafeti ile ittifak kurarak onun nüfuzundan yararlanmak siyaseti de aynı yaklaşımın sonucu idi, yani artık siyasi rekabet Osmanlı devleti ile değil, onun kaçınılmaz çöküşü ardından Müslüman coğrafyanın kimin etki alanında olacağı meselesi idi. Blunt, İngiltere'yi de bu manada

3 Benim bildiğim Türkçe tek Blunt biyografisi. Kitabın başlığını Blunt'ın Cizvit olmasına gönderme olarak alabiliriz, ancak bu başlıktan başlayarak kitabın konusunun hakkını vermek bir yana, yanıltıcı ölçüde sığ bir çalışma olduğunu söylemek zorundayız.

eleştiriyor, Müslümanların ruhani uyanışına öncülük etmeyi başarırsa, rakiplerini alt edeceğini düşünüyordu. İslâmi uyanıştan kastettiği de, Efgani ve Abduh gibi düşünürlerin savunduğu İslâm reformu idi. Oryantalistler ve Batılı güçlerin İslâm politikaları konusundaki yaygın kanaat, emperyalist, kolonist güçlerin İslâm'da reform fikrini dayattığı yönündedir. Oysa pek çok durumda Müslüman coğrafyada yükselen yeni Müslüman kimlik kurguları, pan-İslâmizm, reform fikri ve reformist hareketler, Blunt örneğinde olduğu gibi, Batılıların İslâm coğrafyasına ilişkin siyasi bakışında etkili olmuştur.

19. yüzyılda, başta Avrupa'nın siyasi dengesinden, Osmanlı hilafeti ve devletinin durumundan ve son olarak da, büyük Avrupa güçlerinin idaresi altında yaşayan Müslüman toplulukların siyasi uyanışından oluşan bir "sacayağı" mevcuttu. Bu çerçevede yaşanan gelişmeler büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçler karşısında çözülmesi ile belirleniyordu. Ancak, meseleyi Batı emperyalizminin Osmanlı devletini çökertmesi ve onun sınırları dışındaki Müslüman toplulukları kolonileştirmesine indirgemek, yaşanan değişim ve çatışmaların mahiyetini hakkıyla kavramamızı engeller. Nitekim, 19. yüzyıl öncesi, Batılı devletlerin idaresi altına girmeden Osmanlı toprakları dışında kalan Müslüman toplulukların tarihsel ve siyasi serüveni hep göz ardı edilmiş, pan-İslâmizm fikri ve siyasetinin ne denli yeni ve gerçekleştirilmesi zor bir ideoloji olduğunun tartışılmasından ziyade, Batılı güçler tarafından nasıl engellendiğine odaklanılmıştır. Oysa, Osmanlı devleti, kudretli zamanlarında dahi Müslüman toplulukların tümünü idare eder veya hilafet etrafında birleştirebilir durumda değildi. Diğer taraftan, Batılı güçlerin İslâm siyasetlerinin oluşmasında Osmanlı hilafetinin etkisi önemli bir etkendi, ancak bu Osmanlı hilafetinin çok güçlü olduğu anlamına gelmiyordu. Makalenin önceki sayıda yayımlanan ilk bölümünde işaret ettiğimiz gibi, II. Abdülhamid'in pan-İslâm siyaseti ile İttihatçıların pan-İslâm siyaseti arasındaki fark, tam da bu noktada şekillenmişti. II. Abdülhamid, Batılı güçlerin idaresi altında yaşayan Müslüman toplulukların Osmanlı hilafetine ilgisini siyasal bir araç olarak kullansa da, gerçek gücünün sınırlarının son derece farkında bir siyaset izlemişti.

Birinci bölümde, İslâm'ın siyasallaşması ve bu çerçevede pan-İslâmizm fikri ve İslâmcılığın ideoloji olarak şekillenmesinde, tarihsel-siyasal gelişmelerin etkisinden söz ederken, özellikle Almanya ve İngiltere'nin siyasi rekabet çerçevesinde hilafet ve onun gücü ve diğer dinî sembolleri nasıl araçsallaştırdığından ve bu zeminde nasıl öne çıkardığından söz ettik. Bu çerçevede İngilizlerin İslâm vurgulu söylemi ve Arap hilafeti etrafında şekillendirdiği çabalar ile Almanya'nın Osmanlı hilafeti ve cihat başta olmak üzere İslâm vurgulu söylemlerinin aslında benzer bir zeminden hareket ettiğine dikkat çekmeye çalıştık. Diğer taraftan, Batılı güçlerin İslâm siyasetlerinin, Osmanlı devleti ve diğer Müslüman topluluklar üzerinde nasıl karşılık bulduğundan bahsettik. Sonuçta, Almanya'nın cihat siyaseti ile İttihatçı yönetimin pan-İslâmizm siyaseti bir aldan-

madan ziyade fikrî-siyasi buluşma idi. Diğer taraftan İngiltere'nin Arap hilafeti ve Arap İsyanı kurgusu, Osmanlı yönetimi altındaki Arap topraklarında Kırım Harbi sonrasında gelişen Arap milliyetçiliği ve siyasal talepleri zemininde karşılık bulmuştu. Zaten bu dönemde, Türkler için olduğu gibi Araplar için de milli ve dinî kimlik örtüşüyordu veya en azından çatışmalı biçimde tanımlanmıyordu. Arap milliyetçiliğinin Hıristiyan öncüleri, İslâm'ı Arap medeniyet ve kültürünün bir parçası olarak kabul ediyordu (Antonius, 1939; Hourani, 1983). Dahası, ilk kuşak Arap milliyetçilerinin arasında "bir misyoner yetiştirmesi" (Baktıaya, 2009: 249) olmasına rağmen Osmanlıcı olan Butros El-Bustani gibi örnekler söz konusuydu. Kısacası, Batılı güçlerin Doğu ve İslâm siyasetlerinin son kertede Osmanlı devleti veya Arap topraklarında yaşayanlar açısından olumsuz sonuçlar vermiş olması, bu siyasetlerin Batı'nın "aldatmacası" olmaktan ibaret olduğunu göstermez. İslâm'ın modern anlamda yeniden siyasal olarak kurgulanması, siyasal, kültürel etkileşim ve hamleler çerçevesinde şekillendi. Dış baskılar bir yana Osmanlı devleti, modernleşerek gücünü toparlamaya çalıştığı için reform sürecinde girdi, modern siyasal kavram ve kurumları İslâm dini ile ilişkilendirmek ihtiyacı duydu. Batılı güçlerin, Osmanlı sınırları dışındaki Müslüman toplulukları idareleri altına almasına karşı oluşan tepki Osmanlı hilafetini, daha önce olmadığı ölçüde öne çıkardı. Batılı güçler önceleri, idareleri altındaki Müslüman toplulukların kendilerine karşı tepkilerini bertaraf etmek için Osmanlı hilafetini tüm Müslümanların ruhani otoritesi olarak tanımlamaya başladılar. Daha sonra, Osmanlı hilafetinin artan önemini tehdit olarak görmeye başladılar. İngilizler Arap hilafeti projesine bu nedenle ön verdiler, ancak Arap vilayetlerinde Osmanlı devletine karşı gelişen tepki ve talepler olmasaydı, böyle bir projenin hiçbir karşılığı olamazdı. Benzer bir şekilde, Batı'nın bu politikalarına eşlik eden Oryantalizm fikriyatı ve Oryantalistler, bir "büyük oyun"un ajanlarından ibaret olsalardı, Arap kılığında bugün Ortadoğu dediğimiz coğrafyada seyahat edenler, yazıp çizenler, hatta misyoner mektepleri açanlar, kendini gizlemeyi çok iyi beceren casuslardan ibaret olsalardı, o gün de, bugün de dikkate almamızı gerektirecek hiçbir etkileri olamazdı.

Emperyalizm, Oryantalizm ve Oryantalistlere dair tartışmanın, Batılı güçlerin ve onların ajanlarının Batı'nın çıkar ve kendi değerlerini dayatması çerçevesinde yoğunlaşması, bu süreçte yaşananları hakkıyla kavramamızı engelliyor. Diğer taraftan, "İslâm dünyası" ve İslâmcılık konularında kavrayışımızı kısıtlamaya devam ediyor. Bu yaklaşım, her şeyden önce Oryantalizmin konusu olan coğrafya ve toplumları fazlasıyla edilgin biçimde tanımlıyor, dahası siyasal ve kültürel hegemonya meselesini derinliğine kavramamızı büyük ölçüde engelliyor. Oryantalizm'in kendi "Doğu"sunu tanımlayıp, bu çerçevede oluşturduğu "dil"i dayattığını ileri sürerken aslında söz konusu olan şey "kültürel hegemonya". Oryantalizm eleştirisi literatürünün, kültürel hegemonya ve iktidar ilişkisi vurgusu çok önemli olmakla birlikte, bir noktadan sonra ekonomi-poli-

tik hegemonyayı gölgede bırakacak bir kültürselciliğe savruluyor. Diğer taraftan, "kültürel hegemonya"nın sadece kültürler arası bir mesele olmayıp, kapitalist modern devlete ilişkin genel mahiyetini ıskalıyor. Oysa, Batı hegemonyasının ekonomi-politik omurgası, ekonomi-politik indirgemecilikten uzak durmak şartıyla, merkezî bir öneme sahip. Diğer taraftan, söz konusu olan ne sadece emperyalist tasallut, ne de Batı'nın kültürel hegemonyası, söz konusu olan, aynı zamanda modernleşme paradigması. "Doğu"nun veya "İslâm dünyası"nın, özellikle 19. yüzyılda karşı karşıya olduğu mesele, "kültürel özgünlüğün" ve siyasal-toplumsal iradenin, Batı sömürüsüne maruz kalması ve diğer yandan Batı kültürü ile çatışması ve onun tarafından tanımlanması değil, modernleşmenin geleneksel toplum dinamiklerini temellerinden sarsmasıdır. Bu noktada, bir yandan, kültürel özgünlük iddiasının kendisi "özcülük" tartışmasının konusu, diğer yandan ise modernleşme süreci, ister Batılı kültürel formlarla veya Batılı güçler tarafından dayatılsın, isterse yerli reformist siyasetlerin sonucu olsun, her iki durumda da, yerleşik kurum ve önkabulleri sarsmaktadır. Müslüman nüfuslu coğrafyada, "din"i eskisinden farklı biçimde de olsa yeniden siyasal kurgunun merkezine taşımış olan modernleşme sürecidir. Bu anlamda, İslâmcılık ideolojisi, bir yandan Osmanlı reform süreci gibi içeriden, diğer yandan emperyalizme eşlik eden Oryantalist algı ve siyaset ile dışarıdan olmak üzere iki kaynaktan devşirilen "yeni" bir din ve siyaset tahayyülünden beslenmiştir. Bu noktada, Oryantalizm'in tarihlenmesi önem kazanıyor. Çünkü, önceleri "Doğu", sonraları münhasıran İslâm dünyasında yoğunlukla 19. yüzyılda yaşanan gelişmeleri, Oryantalizm gibi daha ziyade kültürel veya söyleme dair bir dayatma merceğinden sorgulamak, Batı'nın ekonomik ve siyasal tahakkümünü kültürel alanla derinleştirmek açısından kuşkusuz önemli. Ancak, bu sürecin aynı zamanda modernleşme dediğimiz muazzam ekonomik/politik/düşünsel dönüşümü ve sonuçlarını görmezden gelmemize neden oluyor. Oysa "İslâm dünyası", Müslüman kimlik ve İslâmcılık ideolojileri sadece Batı'nın kültürel dayatmasına karşı değil, modernleşmeye ve en çok da siyasal modernleşmeye karşı çeşitli türden tepkilerin sonucuydu. Dahası, bu tepkilerin önemli bir kısmı, dinsel dil ile ifade edilse de, yerleşik hiyerarşik yapıların sarsılmasına karşı oluşan tepkilerdi ve pek çok durumda Oryantalist söylemlerin "değişime kapalı" diye tanımladıkları muhayyel, romantik, egzotik "Doğu" ve/veya İslâm tanımları ile örtüşen karşı çıkışlardı.

Tam da bu nedenle, Batı'nın modern dünya hakimiyeti öncesi Hıristiyan Avrupa'da Doğu ve/veya İslâm'a ilişkin çalışmaların Oryantalizm sorgulaması kapsamda değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusu önemli. Hiçbir tarihsel süreci kesin hatlar ile birbirinden kopuk olarak tarihleyemeyiz, devamlılıklar ve kopuşların muğlak hatlar çerçevesinde irdelenmesi bu açıdan daha isabetlidir. Ancak, modern dönem öncesi veya arifesinde Hıristiyan Avrupa'da, özellikle İslâm'a yönelik ilgi, çalışma ve görüşler ile modern dönemde

şekillenen "Doğu" ve/veya İslâm algılarını, mahiyet açısından farklılıkları çerçevesinde değerlendirmek ve konuyu buradan hareketle tartışmak çok önemlidir. Çünkü, Ortaçağ Avrupa'sında özellikle "İslâmiyet"e dair ilginin daha ziyade dinî mahiyette olduğunu ve bu nedenle konunun öteki ve/veya düşmanlık, husumet çerçevesinde şekillendiğini biliyoruz. Diğer taraftan, siyasi ve ekonomik güç ilişkisi açısından, İslâm dünyasının siyasi temsili olan Osmanlı devleti o dönem "güçlü" olması dolayısı ile korkulan düşmandı, oysa modern Batı'nın yükselişi ile her şeyden önce güç dengesi tersine dönmüş ve bu değişim tahakküm ilişkisini ve söylemini değiştirmişti. Aydınlanma dönemi sonrasında, "Doğu"ya ve İslâm'a bakış doğal olarak mahiyet değiştirmişti ve artık söz konusu olan İslâm'ın Hıristiyan bakış açısı ile sapkınlık olması değil, "ilerleme"yi, "Aydınlanma"yı engelleyen bir kültür/din/medeniyet olması idi. Koloni İmparatorluklarının inşası sürecinde, Batı-dışı dünyaya "medeniyet getirme" misyonu, artık aynı zamanda, sanayi toplumu, aklın üstünlüğüne dayalı Aydınlanma'yı gerçekleştirerek "tarihsel üstünlük", bir medeniyet'in, "geride kalan" veya "durağanlığa mahkûm olan" diğerlerini dönüştürmek üzere hükmetmek fikrine dayalı hale gelmişti.

Oryantalizm tartışmaları çerçevesinde, Batı medeniyetinin üstünlüğü fikri, sıklıkla Antik Yunan ve Roma'nın "barbarlar ve medeniler" ayrımına kadar geri götürülür. Oysa, "uygarlık" ve "barbarlık" ayrımı ve bu temelde şekillenen üstünlük fikri, Antik Yunan ve Roma'ya özgü değildir, tarih boyunca yerleşik ve merkezî devletlerin tümü, diğerlerini barbar olarak görüyor ve küçümsüyordu. Aynı şekilde, Yeni Dünya'nın keşfi ve işgali sürecinin de Hıristiyan misyonerliği ve onun "barbarlar"a karşı ve onları selamete ulaştırmak fikri çerçevesinde meşrulaştırılması Okyanuslara ilk açılan Katolik ülkelere özgü değildi. İslâm devletlerinin yayılmacı siyasetleri de cihat ve fetih kavramları etrafında, yani benzer bir temelde meşrulaşıyordu. Modern emperyal siyasetlerin Aydınlanma fikri doğrultusunda "medenileştirme" misyonları ile meşrulaştırılmasının arka planı ise yeni ve köklü bir toplumsal değişim paradigmasıyla belirleniyordu. Mesele, sadece farklı bir dinin, "diğerlerine" dayatılmasının yerini seküler bir medeniyet tasavvurunun alması değildi. Bu yeni dayatma, çok daha köklü ve derinlikli bir değişim sürecini öngörüyordu. Batı medeniyetinin dayatılması dediğimiz, aynı zamanda modernleşmenin kendini "dayatması", modern devlet ve toplumun inşası sürecinde geleneksel yapılar ile çatışması meselesi idi ve Batılı toplumların kendi dönüşüm süreci de, bu açıdan sert ve sarsıntılı geçmişti.

Oysa, Edward Said'in, Oryantalizm tartışmasını eleştirel teori ve siyasetler açısından büyük ölçüde etkileyen, 1978'de yayımladığı ünlü çalışması (*Şarkiyatçılık*) da, Batı'dan söz ederken modern öncesi ve sonrasını fazlasıyla devamlılık içinde tanımlar. Pek çok takipçisi olan Said, "Batı hegemonyası"nı bir yandan öncelikle bir kültürel hegemonya konusu olarak değerlendirir, diğer yandan ise Batı'nın kültürel hegemonyasını tartışma konusu ederken, daha genel

çerçevede modern devlete özgü bir baskı aracı olan kültürel hegemonya konusunu sorun etmeye gerek görmez.

Sonuçta, sorun kaçınılmaz olarak "kültür"ler arası iktidar ilişkilerine mercek tutmakla sınırlanır. Bizim konumuz, Said'in yaklaşımının topyekûn eleştirisi değil, bu konuda geniş ve çok önemli bir literatür mevcut. Ancak, bizim ilgilendiğimiz alan olan "İslâm"ın modern siyasallaşması açısından Oryantalizm'in rolüne ilişkin Said'in yaklaşımına zaman zaman gönderme yapmak durumunda kalacağız. Said'in kültürel hegemonya kavramının sınırlarına değinme ihtiyacımız bu çerçevede şekillendi. Bu konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak ve bizim ilgi alanımız ile daha yakın bir bağ kurmak üzere, Batı Oryantalizmi konusuna bir parantez açarak, Oryantalizmlerin çoğullaşması tartışmasından bir örneğe öncelik verelim.

Osmanlı Oryantalizmi

Edward Said'in takipçilerinden Usame Makdisi[4] "Osmanlı Oryantalizmi" başlıklı makalesinde, 19. yüzyıl Osmanlı reform sürecinin kendi "Doğu"sunu tanımlamak suretiyle, Arap vilayetlerinde izlediği politikalara dikkat çekiyordu (Makdisi, 2002). Makdisi, Deringil'e referansla (Deringil, 2014) "Osmanlı reform sürecinin Avrupa'nın askeri ve teknolojik üstünlüğüne bir tepki olduğu kadar Avrupalı temsillerle buluşma ve büyük oranda bilinçsizce içselleştirilmesi olarak çözülmesi gerektiğine" işaret ediyor. Makdisi'ye göre, "Osmanlı reformu, Avrupalı sömürge idarecilerinin kendi sömürge halkalarını temsil etmelerine benzer bir tarzda, İmparatorluk içinde modern öncesi bir tasavvur yaratmış"tı. Ona göre Osmanlı reform süreci Osmanlıcılık siyaseti doğrultusunda "bütünleştirici", ancak aynı zamanda "son kertede ırksal olarak farklılaştırıcı" özellikteydi ve bu en çok Arap vilayetlerinde izlenen siyaset çerçevesinde açıkça görülüyordu. II. Abdülhamid de dahil, Osmanlı reformcuları, Osmanlılaştırma adına telgraf, anıt, demiryolu bağlantısıyla emperyal bir siyaset izliyordu (Makdisi, 2002: 274-275).

Makdisi'nin dikkat çektiği husus son derece önemlidir; Osmanlı modernleşme/modernleştirme süreci söylemleri, gerçekten de, Batılıların "Doğu'yu medenileştirme" söylemini çağrıştırır ve bu açıdan irdelenmeyi hak eder. Ancak, bu noktada Makdisi'nin, modernlik/modernleşme ile "Batı"yı özdeşleştirdiğini görüyoruz. Bu üzerinde dikkatle durulması gereken bir konu; zira Oryantalizm ve Oryantalistler de, modernlikle Batı'yı özdeş olarak tanımlıyordu, Doğu'ya yükledikleri olumlu ve olumsuz anlamların ortak paydası buydu. Bir yandan, emperyal siyasetlere eşlik eden "modern olmayan ve/veya ona direnen, durağan ve/veya tarihin gerisinde veya dışında kalmış Doğu'ya medeniyet taşımak" amaçlı

4 Usame Makdisi, aynı zamanda Edward Said'in yeğeni, kız kardeşinin oğludur. Annesi Jean Said Makdisi'nin anıları (2005) üç nesil Arap kadınının ve bu arada Arap Hıristiyanlarının modernleşme sürecini anlatan iyi bir kaynaktır (maalesef birçok yayıncıya tavsiye etmeme rağmen Türkçe çevirisi halen yayımlanmadı).

olduğu ileri sürülen hükümranlık iddiaları bu zeminden hareket ediyordu, diğer yandan ise pek çok Oryantalistin Doğu'ya ilişkin hayranlıkları da, "modernlik dışı kalmış veya modernlikle bozulmamış Doğu" fikri ile temelleniyordu. Bir adım ötesinde, Doğu'nun veya İslâm âleminin zaten modernliğe direnen bir yapısının olduğu iddiası ve öyle kalması gerektiği temenni ve tavsiyesi söz konusu idi.

Oysa ne Osmanlı devleti ne de reformist Müslüman aydınlar böyle düşünüyordu. İslâm reformistleri, zaten toplumsal gelişme ve siyasal güç kazanmanın yolunun modernleşme olduğunu ve modernleşmenin, Batılı kültürünü benimsememek şartıyla, İslâm ile çatışmadığını göstermeye çalışıyorlardı. Tam da bu nedenle, İslâmcılık ideolojisi, ilerleyen safhalarında İslâm modernistlerinin mirasını reddetme yoluna gitti. Ancak, daha önemlisi, Osmanlı devlet reform siyaseti, modernleşmeyi "kültürel bir başkalaşma" olarak değil, devletin gücünü yeniden inşa etmek için bir zaruret olarak görüyordu. Dahası, bu, zaruretten kaynaklanan ve gönülsüzce izlenen bir yol değildi. Tam da bu nedenle, daha önce de işaret etmeye çalıştığımız gibi, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı modernleşmesinin kesintiye uğraması bir yana, hız kazanmış olması bir paradoks değildi. Sadece muhalif veya Osmanlı sınırları dışında kalan İslâm modernistleri değil, II. Abdülhamid de, İslâm ve modernleşme arasında çatışma görmüyordu. Telgraf, anıt ve demiryolu gibi projeler, Osmanlı devletinin merkezî gücünü yeniden pekiştirmek için gerçekleştirilen sıradan uygulamalardı, bunları İslâm'a veya II. Abdülhamid'in İslâmcılık siyasetine aykırı görmek, Sultan'ın aklının almayacağı bir şey olurdu. Üstelik, bunun nedeni, Makdisi'nin ileri sürdüğü gibi "bilinçsizce Batılı temsilleri içselleştirmek" değildi. II. Abdülhamid, bir siyasal sistem olarak Meşrutiyet'e devleti zaafa uğrattığını düşündüğü için karşıydı, muhalifleri ile anlaşmazlık konusu bu idi; modernleşmeye karşıt olması değil. Böyle olmadığını düşünmek için, Osmanlı Sultan'ını, Oryantalist bakış açısının iddia ettiği gibi, "despotluktan başka derdi olmayan, dünyadan habersiz ve akılcılıktan uzak" biri olarak tahayyül etmek gerekirdi.

Osmanlı devletinin modernleşme reformlarının, İmparatorluk içinde yaşayan Müslüman veya gayrimüslim topluluklar tarafından, merkezî otoritenin ağırlaşan baskısı olarak algılanması son derece doğaldı, zira modern devlet inşası merkezi güçlendirmek için pek çok baskıyı içerir. Bu sürecin bir açılımı olan "Osmanlılaşma"nın yerel talepler ve iktidar iddialarını baskılaması kaçınılmazdı, Osmanlılaşmanın başarısızlığa uğradığı ölçüde, Türkleşme siyasetinin devreye girmesi ile bu baskılama daha dar sınırlara çekilmiştir. Bu çerçevede, Makdisi'nin iddia ettiği gibi Osmanlı devletinin de kendi merkezî otoritesini pekiştirmek için Arap ve diğer unsurları baskılama sürecine girdiği inkâr edilemez. Ancak, birincisi Osmanlı reform süreci hiç de akılcılıktan uzak bir siyaset izlememişti, sadece diğer iki imparatorluk olan Rus ve Habsburg tecrübesinde olduğu gibi modern anlamda devlet inşasında başarısız olmuştu. İkincisi, modern-

leşmenin kendi baskıcı dinamiklerini, kültürel baskı ile karıştırmamak gerekir. Son olarak, modern devlet inşasının, kültürel özgürlükleri baskılamasına karşın, aynı zamanda yerel mikro çıkar ve iktidar ilişkilerini çözmek gibi bir özelliği olduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı reform sürecinde, Tanzimat'tan başlayan tepkilerin bir kısmı, modernleşmenin diğer bir yüzü olan (İmparatorluk içi) milliyetçiliklerin yükselmesinin sonucu iken diğer bir kısmı merkezî otoriteye karşı feodal dirençlerdi.

Makdisi, 1860 Şam olaylarını değerlendirirken, Osmanlı devletinin, "... mezhepçilik olgusunu çok rahat bir biçimde, fanatizm, kabilecilik ve cehaletin hükmettiği modern öncesi bir dünyaya yerleştirmektedir" diyor, Vahhabiliğin bastırılmasının benzer biçimde meşrulaştırıldığını ileri sürüyor (Makdisi, 2002 [2007]: 292, 304). 1860 olayları, Vahhabilik ve Makdisi'nin verdiği pek çok örnek tarihsel olarak daha derinden irdelenmeyi gerektiren konular, burada böyle bir parantez açarsak konudan uzaklaşmış oluruz. Daha önemlisi, Makdisi'nin, Osmanlı otoritesini eleştirel biçimde tanımlarken, ona karşı tepkilerin mahiyetini sorgulamaya ihtiyaç duymamasıdır. Bu yaklaşım, Aydınlanma ve modernleşme paradigmasına karşı yükselen post-modern kuramsal çerçeveyle paralellik göstermektedir. Ancak, bu kuramsal çerçeve, pek çok durumda, eleştirel enerjisini modernlik ve modern devleti aşmaktan ziyade modern öncesine fazladan değer biçmeye harcama zaafını taşımaktadır. Dahası, Osmanlı devletinin, merkezkaç iktidar odaklarını baskılama ve göçer nüfusları devlet kontrolü altına alma, vergi toplama ve asker yazma çabası klasik döneminde de söz konusuydu (Orhonlu, 1976)[5] ve bu tutumu diğer yerleşik ve merkezî devlet tecrübesinden farklı değildi.

Bizi ilgilendiren, Edhem Eldem'in bir makalesinde (Eldem, 2003: 92-95) iddia ettiği gibi Osmanlı devletinin 19. yüzyılda bir "sömürgeci güç" olup olmadığı tartışması değil, tartışma götürmez bir konu olarak Osmanlı reformlarının amacının devletin gücünü elde kalan İmparatorluk topraklarında yeniden tesis etmek olduğudur. Bizi daha ziyade, Maksidi gibi Eldem'in de verdiği örneklerin, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin bir sonucu olması ilgilendiriyor. Nitekim, Eldem, Midhat Paşa'nın valiliği esnasında, demiryolu ve Fırat ve Dicle nehirlerinin taşımacılığa açılması gayretlerinden ve tüm bunların tıpkı Avrupalı Oryantalist sömürgeciler gibi "medeniyet getirme" misyonu çerçevesinde takdim edildiğinden söz ediyor. Makdisi de, 1871'de Midhat Paşa'nın Vahhabileri baskı altına alma çabasını örnekleri arasında zikretmiştir (Makdisi, 2002 [2007]: 306). Eldem gibi o da, Osman Hamdi Bey'in yerel antik eserleri İstanbul'a taşımasını diğer bir örnek olarak sunar (297). Doğrusu, bu tür örneklerin listesi uzatılabilir, dahası Osmanlı bürokratlarının antik eserler konusunda Alman arkeologlar ile işbirliği içinde çalışmış olması Osmanlı devletinin Oryantalizm ile buluşmasının altını çiziyordu. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Babanzade,

5 Bu çalışma konuyla ilgili yapılan pek çok çalışmadan biri olarak görülebilir.

1908'de bölgeye yaptığı ziyarete ilişkin *Tanin* gazetesinde yayımlanan mektuplarında, Baalbek'deki kazılardan ve çıkarılan eserlerin İstanbul'a taşınmasından bahseder (Babanzade, 2002: 46-47). I. Dünya Savaşı esnasında Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nda Cemal Paşa'nın maiyetinde çalışan Ali Fuad Erden, hatıralarında, Berlin Müzesi Müdürü Prof. Wiengard'ın çalışmalarına yardımcı olmak için nasıl Cemal Paşa'ya müracaat ettiğini ve kendisine, "Mısır seferinde Napoleon'a bilginlerin refakat ettiğini hatırlattığını" anlatır (Erden, 2003: 176-177). Bu çerçevede değerlendirilebilecek pek çok örnek vardır.

"Batılı olmayan, Oryantalist veya Oryantalist bakış ve tutuma sahip olamaz," demek kuşkusuz sığ bir yaklaşımdır. Dahası, Oryantalist söylemin, Batı dışında benimsenmesine işaret etmek konuyu derinleştirmek açısından kuşkusuz önemlidir. Ancak, Batı dışındaki modernleşme süreçlerinin tümünü Oryantalizm taklidi olarak değerlendirmek, karşı çıkılan Oryantalist yaklaşımla benzerlik gösterir. Osmanlı modernleşmesi, bu konuda en iyi örnektir; Osmanlıların diriltmeye çalıştığı siyasi güç ancak modernleşmek ile mümkündü; bu kültürel bir konu değil, toplumsal siyasal dönüşüm çabasıdır. Midhat Paşa'nın Bağdat vilayetinde giriştiği reformlar Osmanlı devletinin, öncelikle sınırları içinde merkezî gücünü pekiştirme çabasının doğal bir sonucuydu. Diğer taraftan, modern devlet inşası çabasının, nihayetinde kültürel hegemonya kurmaya yöneldiği de açıktır. Jön Türkler arasındaki Rusya Müslümanlarından olan Yusuf Akçura, 1913'te Orenburg'da yayımlanan *Vakit* gazetesine gönderdiği *Suriye ve Filistin Mektupları*'nda, "[B]ugün gücü topla, tüfek ile hasıl etmek mümkün değil," diyordu (Akçura, 2016: 75). Akçura, Batılıların mektep, hastane, hayır işleri, ve benzerleri üzerinden misyonerlik yapmasına itiraz edenlere karşı, "maksatsız iş yapan kişi ahmaktır" diye cevap verip, Osmanlı idaresinin de Arap milliyetçiliğine karşı kışla kurmak yerine "medeni hakimiyet" kurması gerektiğini ileri sürüyordu (31, 63). Ancak, bu tür hakimiyete verdiği örnek, farklı milletleri "gereksiz baskı altında tutmayan ve terakkilerine mani olmayan" Avusturya'yı örnek gösteriyordu (90).

Aslında, "Doğu"lu Osmanlı devletinin, tıpkı Batılı devletler gibi davranması, onları örnek alması hiç de yadırganacak bir durum değildi. Bu sıradan güç kazanma çabasını, "Oryantalizm" ile açıklamak, bir başka tür Oryantalizm'e işaret eder. Benzer bir örneğe, Carter V. Findley'in, Ahmet Mithat Efendi'nin Avrupa izlenimlerini anlattığı *Avrupa'da Bir Cevelan* üzerine yazdığı *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da* (1999) kitabında rastlıyoruz. Findley, Ahmet Mithat'ın 1889'da katıldığı ve Stockholm'de düzenlenen Şarkiyatçılar Kongresi'nde, Sudanlıların sergilediği dans gösterisine gülmesini yadırgar. "Sömürge halklarıyla hiçbir dayanışma göstermemiş, onlara gülmeye Avrupalılar kadar hazır olmuştu," der (40). Bırakın Findley kadar iyi bir Osmanlı tarihçisinin, sıradan bir tarih okurunun bile, 19. yüzyıl sonunda, bir Osmanlı bürokratının, ne denli zayıf düşmüş olursa olsun, Osmanlı devletini bir "sömürge" olarak görmediğini bilmesi gerekir.

Diğer taraftan, incelikli Osmanlı kültür dünyasına mensup birinin, Afrika folklorunu "komik" bulması, ancak bir Batılının aynı şeyi yapması kadar yadırgatıcı bulunabilir. Oysa Findley'in altını çizdiği, Ahmet Mithat'ın "Batılılar" gibi davranmış olmasıydı (Mert, 2000: 56-59). Osmanlı devletinin reform sürecinde, Batı'da yaşanan modernleşme sürecini gerçekleştirme çabalarının "Oryantalizm" olarak tanımlanması ile Findley'in, bir Osmanlı'nın Batılı gibi davranmasını yadırgaması aslında benzer bir çıkış noktasına sahip. Mesele sadece Oryantalizm tanımlaması da değil, sorun modernleşme ile Oryantalizm'in özdeş biçimde tanımlanması ve Batı dışındaki modernleşme süreçlerinin ya dayatma ya da taklit olarak algılanması/algılatılması.

Zeynep Çelik de, Ahmet Mithat'ın 1889 Paris Sergisi'ne dair yazdığı izlenimlerin fazla "olgusal olmasını" yadırgar. "Ahmet Mithat'ın tutumu uluslararası fuarlara ziyaretlerini yazıya döken Türklerin tutumunun tipik bir örneğidir. Bu kişiler bağlı oldukları kültür ile bu kültürün yurt dışında sunuluş biçimi arasındaki farklılıkları tahlil etmiyorlardı," (Çelik, 2004: 53) derken, Ahmet Mithat Efendi'nin o dönemde, Batı dünyasındaki Doğu temsilinden pek de rahatsız olmadığı gerçeğini görmezden geliyor. Aslında, Batı dünyasındaki Doğu temsillerinde Oryantalizm sorgulaması yapan birinin, bir Osmanlı aydın ve bürokratının Doğu temsillerine kendi kültürü içerisinden bakmasını önermesi, en az sergilerin bakış açısı kadar Oryantalist bir tutum. Aynı şey, Osmanlı aydın ve bürokratlarının Doğu'ya dair tahayyülünün Batılılarla pek çok konuda örtüşmesini yadırgamak ve "tahlil" yetersizliği olarak görmek tutumu için de geçerli.

Bu izlekten devam edersek, Osmanlı bürokratlarının, "ilerlemeci tarih anlayışı"nı benimsemesi de, Batı taklitçiliğinden ziyade o dönemin revaçta olan fikirlerine itibar etmesi ile daha iyi anlaşılabilir. Söz konusu olan modernleşme paradigmasıdır ve pek çok bürokratın çabası İmparatorluk idaresi altında "ilerleme"yi gerçekleştirmektir. Adana Vilayeti Maarif Müfettişliği esnasında bölgede seyahat eden Ahmet Faik (Günday) "Suriye ve Arabistan'da ve hatta o zaman memleketimizin her yerinde Ortaçağ medeniyeti vardı" diye yazıyor (Beyoğlu, 2011: 52). Osmanlı bürokratlarının pek çoğunun hatıratlarında bu tür ifadelere rastlamak mümkün. Bu tür ifadeleri ve bu yaklaşımı "Doğu"lulardan duyduğumuzda yadırgamak, modernleşmeci dünya görüşünün Batılılara özgü olduğunun ve bir Osmanlı bürokrat veya aydınının bu fikir dünyasına uzak durması gerektiği beklentisinin sonucu olabilir. Bu açıdan, sanki "doğal" olan, bir "Doğulu", "Osmanlı" veya "Müslüman"ın, Batılı düşünce ve anlayışları yadırgaması, reddetmesidir; aksi takdirde düşünsel olarak Batı'nın hegemonyası altına girmiş, toplumuna, tarihine yabancılaşmıştır.

Bu konuda diğer önemli örnek Kavalalı Mehmet Paşa'nın başlattığı Mısır'ın modernleşmesi sürecidir. Bu süreç Osmanlı reform süreci ile eşzamanlı olarak ve benzer çerçevede ilerledi, hatta kültürel anlamda Osmanlı modernleşmesi-

nin önüne geçtiği oldu. O kadar ki, Hidiv İsmail Paşa, "Mısır'ın artık Afrika kıtasının değil, Avrupa'nın bir parçası olduğunu" ilan etti (Cleveland ve Bunton, 2016). Mehmet Ali Paşa ve ardılları da, güçlü bir modern devlet kurma çabasındaydı ve hatta Sudan'ın işgalinde gördüğümüz gibi çevresini denetim altına alma siyaseti izlemişti.[6] Bir anlamda Mısır da kendi "Doğu"sunu üretmiş, onu denetim altına almaya ve dahası sömürgeci bir güç olmaya yeltenmişti. Siyaset, "Doğu" veya "Batı"da iktidar ilişkilerinin tamamı olarak değerlendirildiğinde bu gelişmeler şaşırtıcı değildir, oysa "Doğu"daki modernleşme, Oryantalizm'in ürünü bir kolonileştirme faaliyeti olarak tanımlandığında, Oryantalizm'in Doğu ve Batı'yı birbirinden tamamen ayrı tanımlama anlayışı teyit edilmiş veya tekrarlanmış olur.

Tam da bu nedenle, modernleşme sürecini, Doğu (veya İslâm ya da başka bir kültür havzası) ve Batı arasında kültürel çatışma zemininde değerlendirdiğimiz ve Oryantalizm çerçevesinde tanımladığımızda, Batı dışında kalan dünyada yaşanan sürecin mahiyetini ve bu çerçevede yaşanan yerel iktidar mücadelelerini derinlemesine kavrama imkânımız kalmaz. Timothy Mitchell'in, akademik çevrede çok ses getiren *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi* (1991) kitabı bu konuda en iyi örneklerden biri olarak değerlendirilebilir. Mitchell, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlattığı modernleşme sürecini "Mısır'ın kolonileştirilmesi" olarak tanımlayarak işe başlar ve "Batılılaşma" olarak yaşanan tipik bir Batı-dışı modernleşme örneğini anlatır. Bu süreci, modernist kurama karşı, post-modern kuram ve özellikle Foucault'dan ödünç aldığı kavramlarla irdeliyor. Ancak, kitap boyunca tartışma konusu ettiği esas konu, genel olarak modernleşmenin ne modernistlerin iddia ettiği gibi bir özgürleşme süreci, ne de açık bir dayatma rejimi olup hayatın her alanına sızan bir disipline etme süreci olmasıdır. Oysa, bu yaklaşım, ne sadece Mısır'a özgü, ne de ilk kez Mitchell tarafından deşilmiş bir konu. Nitekim Aydınlanma merkezli modernist tezlere karşı gelişen literatüre, özellikle Foulcault, Baudrillard ve Derrida'ya sıklıkla gönderme yapma gereği duyuyor. Diğer taraftan, Mısır'ın 1882'de İngiltere tarafından işgalinden sonraki dönem ile öncesi arasında, toplumun kolonileştirilmesi ve/veya modern manada disipline edilmesi arasındaki çok belirgin farklardan söz edilmiyor. İngiliz idaresi döneminde, Oryantalist yazar ve siyasetçilere yapılan göndermeler doğal olarak artarken, "Mısırlı modernistler"in benzer yaklaşımları ise Batı etkisi ile açıklanıyor. Bu konuda, Batı dışında modernleşmenin ancak Batı'nın fikirlerini benimsemenin bir sonucu olduğu şeklindeki tüm "Batılaşma" eleştirileri ile aynı zemin paylaşılmış oluyor. Çoğunlukla milliyetçiler, yerelciler ve İslâmcılar tarafından benimsenen bu yaklaşım aslında bir çeşit "yanlış bilinçlilik" tezidir ve Batı dışında yaşayanların modernist olması ancak ve ancak "kendi kültürlerine yabancılaşma" olarak tanımlanır. Nitekim, Mitchell, Mısır'da yaygınlaşan modernleşmeci fikirleri, İngiliz idaresi altında Oryantalistlerin düşüncelerinin

6 Bu sürece dair en iyi çalışma olarak bkz. (Fahmy, 2002).

tesiri olarak izah ediyor, dahası bu etkinin "özellikle Lübnan'lı Hristiyan yazarlar vasıtası ile dolaşıma sokulduğunu" iddia ediyor (168).

Mitchell, bu "yabancı tesiri altında kalan" modernist milliyetçi Mısırlılara karşı "geleneği" savunan ve zamanının saygın bir âlimi olarak tanımladığı Hüseyin al-Marsifi'nin itirazlarına odaklanıyor. Marsifi'nin Urabi isyanının hemen ardından yayımladığı kitabı (*Risalat al-kalim al-thaman*), neredeyse "gerçek Mısır'ın sesi" gibi takdim ediyor. Nitekim, Marsifi kitabında, "gençler arasında yaygın" olarak kullanıldığını ifade ettiği "millet, vatan, hükümet, adalet, baskı, politika, özgürlük ve eğitim" olmak üzere sekiz kavramı irdeliyor ve bunlara karşı geleneksel otorite biçimlerini ihya etmeyi savunuyor. Mitchell ise Mısır'ın modernleşme sürecinde kurulan Dar-ul Ulum'da hocalık yapan Marsafi'nin, hangi geleneğin temsilcisi olduğunu irdelemek yerine, asıl sorunun Marsafi'nin matbaaya karşı çıkışının onun anlam haritasında nasıl temellendiğini anlamamak olarak görüyor. Bu noktada, karşı çıktığı Oryantalistlerin yaptığını tekrarlayıp Arap edebiyatı ve dilinden örnekler vererek ve bu arada İbn Haldun'un düşüncesinde gönderme yaparak, Marsafi'nin anlam dünyasını çözmeye girişiyor (131-154).

Mitchell'in çalışması ile ilgili sorunlar bunlardan ibaret değil, ancak burada bizi öncelikle ilgilendiren, modernleşme ve Oryantalizm'in özdeş tanımlanması ve değerlendirilmesidir. Bu çerçevede, Oryantalizm eleştirilerinin ve Batı dışındaki modernleşme süreçlerinin, Batı Oryantalizm'ini taklit diye tanımlaması. Oysa Batı'da olanın "Doğu"da beklenmeyecek bir şey olması gibi değerlendirme ve bir adım sonra yine Batı ve Doğu (veya İslâm dünyası) arasında aşılamayacak bir sınır çizme anlayışından beslenir. Tabii daha önemlisi, böylesi bir yaklaşım Oryantalizm ve sömürgecilik veya emperyalizm arasındaki ilişkiyi sorgulamak için, Batı hegemonyasının baskıladığı yerlerdeki mevcut iktidar ilişkilerini sorgulama alanı dışına itmeye neden olur. Nitekim, gerek Makdisi, gerekse Mitchell çalışmalarında, Arap vilayetlerindeki yerel iktidar yapılarını ve mücadelelerini göz ardı ediyor. Ancak bu zaaf sadece onlara mahsus değil, Oryantalizm eleştirilerinin hemen tümünün, sadece Batı hegemonyasına yoğunlaşma anlayışlarının bir sonucu. Daha önemlisi, Oryantalizm eleştirileri, bu noktada İslâmcı, milliyetçi, yerlici ideolojiler ile buluşuyor, tıpkı onlar gibi yerel hiyerarşik yapıları ve iktidar ilişkilerini ıskalayacak bir zeminden hareket etmiş oluyor. Bir diğer örtüşme, modernleşmeyi Doğu'ya yabancı ve modernistleri kendi kültürlerine yabancılaşmış unsurlar olarak tanımlama şeklinde karşımıza çıkıyor. Bu noktada, Oryantalizm eleştirileri sıklıkla, Oryantalist bakış açıları ile örtüşüyor, zira Oryantalizm ve Oryantalist siyasetleri "modernleşme dayatması" olarak tanımlıyor. Oysa, klasik Oryantalist bakış açıları pek çok durumda, modernleşme dayatması bir yana, Batı dışındaki dünyanın modernleşmeye veya modern kurum ve siyasal süreçlere hazır olmadığı fikrini benimsiyordu. Diğer pek çok durumda ise, Batı dünyasında modernleşmeye karşı gelişen başta romantik ve/

veya aristokratik tepkileri yansıtıyordu. O halde, Oryantalizm'i bir de bu açıdan değerlendirmeye çalışmakta fayda var.

Bu bölümü bitirmeden önce, Oryantalizm diye karalanan siyasetlerin aslında Batı dışındaki dünyanın modernleşme/modernleştirilmesinden ibaret olduğunu, Batılıların dayatmaları olmasa da, Batı dışındaki dünyanın bir biçimde modernleşeceğini, kendi modern devletlerini inşa edeceklerini ve bunun da daha az sancılı olmayacağını belirtmek istiyorum. Böylesi bir yaklaşım bizi, Elie Kedourie'nin, Batı-dışı dünyadaki "yabancı idarelerinin" bile, yerel milliyetçilikten daha iyi olduğu iddiasının teyidine sürüklememeli. Kedouire, milliyetçilik üzerine derlediği kitabının giriş bölümünde, Asya ve Afrika'da "yabancıların yönetiminin" daha avantajlı olduğunu, bu durumda hiç olmazsa toplumların "yönetimleri ile özdeşlik yanılsaması" sonucu ortaya çıkan despotik yönetimlerin zemin bulamayacağını ileri sürüyordu (Kedourie, 1970: 35). Irak'ta ulus-devlet inşası sürecinin acılarına tanık olmuş biri olarak Kedouri'nin böyle düşünmesi hiç de anlaşılmayacak bir bakış açısı değildi, ancak bu yaklaşımın sömürgeciliği haklılaştırmak gibi önemli bir zaafı vardı. Benzer şekilde, Oryantalist bir bakış açısına sahip olan Gellner'in, Edward Said ve Oryantalizm ve emperyalizm eleştirilerini, "İmparator'un tuğla ile inşa edilmiş Roma'yı mermer içinde terk etmesi gibi, (Batılı güçlerin) fethettiklerinde tarım devrinde olan dünyayı terk ettiklerinde sanayileştirmiş olduklarını" (Gellner, 1993) ileri sürerek karşılaması, sömürgecilik ve emperyalizm güzellemesinden başka bir şey olamaz.

Yine de, Gellner'in Edward Said ile giriştiği tartışmada ileri sürdüğü bazı hususların dikkate alınması gerekir. Bunların en önemlisi, bizim de işaret ettiğimiz gibi modernleşme ile Oryantalizm ve/veya Batı-dışı dünyanın denetim altına alınması konularının birbirine karıştırılmasının doğuracağı sonuçlara dikkati çekmesidir. Tabii, Gellner'in bu noktaya dikkat çekmesinin nedeni, savunucusu olduğu Aydınlanmacı geleneğin tarih yaklaşımının açılımı olan, "modernleşmenin Batı'ya has bir tarihsel tecrübe değil, tarihsel evrimin sonucu olduğu" fikri idi. Ancak, o aynı zamanda Batı merkezci ve Oryantalist bakış çerçevesinde, tarihsel evrime açık ve kapalı toplumsal ve kültürel özelliklerin olduğuna inanıyordu. Bizim dikkat çekmek istediğimiz ise tam tersi, "durağan (veya değil) kültürel öz" tanımının pek çok etken ile belirlenen bir kurgudan başka bir şey olmadığı. Diğer taraftan, "modernleşme"nin tarihin düz bir çizgide ilerlemesinin sonucu olmaktan ziyade, önce Batı coğrafyasında şekillenen ve fakat ona özgü olmak zorunda olmayan köklü bir tarihsel dönüşüm olduğu. Son olarak, Oryantalizm eleştirilerine dair pek çok sorundan biri, Batı-dışı dünyada modernleşme sürecinin dinamiklerini göz ardı etmek ve bu süreci Batı hegemonyası şeklinde özetlemektir. Oryantalist bakış açıları ile pek çok Oryantalizm eleştirisinin buluştuğu nokta burasıdır. Dahası, bu buluşma noktası, aynı zamanda Batı-dışı milliyetçilik, yerlicilik ve İslâmcılık ideolojilerinin de ortak zemindir.

Yoksa, amacımız Oryantalistleri eleştirenleri eleştirmek değil, bu konuya ileriki bölümlerde tekrar geri döneceğiz.

Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında yaşayan halkların, 19. yüzyıl ortalarından itibaren yükselen taleplerini dikkate almadan, yine de "mutlu bir idare" altında yaşadıklarını ileri süren de Oryantalist tarihçilerden biri olan Arnold Toynbee idi. Toynbee, "[B]ir kısım Osmanlı halklarının Osmanlı yönetiminden ayrıldıktan sonra başlarına gelenlerin incelenmesi, Osmanlı yönetiminin tıpkı Habsburg yönetimi gibi, haksız olarak iftiraya uğradığını göstermektedir. Pek iyi bir devre olmayan en son aşamasında bile İmparatorluk yönetimi, hakimiyet altında olanlar için daha sonra başlarına gelecek musibetlerden çok daha mutlu bir idare teşkil ediyordu," (Toynbee, 2006: 37) derken muhafazakâr ve/veya İslâmcı yeni Osmanlıcılık fikri ile sadece örtüşmüyor, ona esin kaynağı oluyordu. "Ulus devlet Batılı ruhlarımızın içine hapsedildiği hapishanedir," (akt. Hourani, 2001: 199) diye düşünen Toynbee, bunun yerine "medeniyet" kavramı çerçevesinde düşünmeyi önerir. Tam da bu nedenle, Toynbee "iyi Oryantalist"lerden biri olarak sıklıkla referans alınır. Daha ileride göreceğimiz gibi, sonradan post-modern düşünürler tarafından geliştirilen ulus-devlet eleştirisi ile yerlici, kültürselci, İslâmcı yaklaşımların buluşma noktasına benzer bu buluşma şaşırtıcı değildir. Tabii, Toynbee'nin uygarlık merkezli tarih değerlendirmesi, post-modern düşünürlerden uzak bir mecra olan İngiliz muhafazakâr düşünce geleneğinin bir örneğidir. Aynı şey Selahaddin Eyyubi'yi adil hükümdar modeli olarak tanımlayan ve İslâm toplumunu organik bir bütün olarak değerlendiren Oryantalist tarihçi H. A. R. Gibb için de geçerlidir. Bu husus, Batılı muhafazakâr düşünce geleneği ile Müslüman dünyada yükselen modernleşme karşıtlığının buluşma noktasına işaret eder.

Oryantalizm ve Oryantalistler

Oryantalizm, "Doğu, Doğu kültür ve dillerine ilgi" olarak tanımlandığında, Avrupa'da Hıristiyan ilahiyatçılarının İslâm'a dair araştırmalarını, Kutsal Topraklara hac ziyaretlerini, 16. yüzyıldan itibaren başlayan ticari arayışlar çerçevesinde artan Doğu'ya seyahat ve gözlemleri, buna eşlik eden merak ve maceracılığı ve daha sonra dinî misyonerliğe kadar uzayan pek çok faaliyeti ve bunları yürüten öncü isimleri konuya dahil etmek gerekir. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun parlak devirlerinde Batı'da uyandırdığı merakı gidermeye yönelik seyahat veya diplomatik ziyaret kayıtları da aynı çerçevede görülebilir. Sonuçta, Ortaçağ'da İslâm ve Doğu üzerine yazılanları bir yana bırakıp sadece 18. yüzyıldan bu yana yazılanları dikkate alsak dahi, on binlerce kitaptan söz etmemiz gerekir. Bizim amacımız, bir Oryantalizm tarihi yazmak değil, ayrıca bu konuda yazılmış binlerce çalışma da var. Diğer taraftan, İslâm dini, Doğulu milletlerin, Arapların, Farsların, Türklerin ve diğerlerinin tarihine ilişkin Batılılar tara-

fından yazılmış akademik metinler de konumuzun sınırını çok aşıyor. Biz Oryantalizm'e daha ziyade, şimdiye kadar ihmal edildiğini düşündüğümüz bir siyasal tartışmaya not düşmek üzere gönderme yapıyoruz.

O halde, Ortaçağ Avrupa'sında "Korkunç, Barbar Türk" imajının, Avrupa sınırlılarını zorlayan Osmanlı askerî üstünlüğü, Hıristiyan ilahiyatçıların İslâm'a dair karalayıcı polemikleri, din olarak İslâm'ın "sapkınlık" olarak görülmesinin sonucu olduğunu bir kez daha hatırlayalım. Ancak 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı (veya Avrupalıların adlandırması ile Türkiye), Batılı tarihçiler için yenilmez bir gücün timsali olarak hayranlık uyandırıyordu (Searight, 1979: 78). Machiavelli, ünlü eseri *Prens*'te, siyasi güç konusunda Roma İmparatorluğu'nun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'ndan örnekler veriyordu. Avrupa siyasal yazınında, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı, pek çok yazar tarafından güçlü idare örneği olarak söz konusu ediliyordu (İnalcık, 2017: 226-239). Kısacası, o dönemlerde Batı'nın Doğu/İslâm ilgisi hegemonya arayışlarının sonucu değildi.

Doğu'ya seyahat izlenimlerini yazdığı *Voyage to the Levant* (1636) kitabında, Henry Blount Osmanlı İmparatorluğu için "kuvvet, bereket ve emtia hususunda, hiçbir mekan onunla kıyas kabul etmez, hem cihanın neredeyse ortasındadır. ... birçok memleket üzerinde hakimiyet kuracak kudreti haizdir. ... uzak orduların ve sair sevkiyatın idaresindeki zorluğu halledebilmek, merkezden başlayıp daire istikametinde bir matematik dehası lüzum eder" diyordu (Maclean, 2006: 170). Bu izlenim sadece ona mahsus değil, 19. yüzyıla kadar, özellikle İmparatorluğun başşehri İstanbul'u ziyaret eden Batılıların pek çoğunun seyahatnamelerinde dile getirdiği bir kanaatti. 1790'larda Fransız Konvansiyon heyeti ile İstanbul'a gelen Olivier, İstanbul'un sadece doğal güzelliklerini değil, şehir planlamasını övüyordu (Olivier, 1977). Oysa, yüz yıldan az bir zaman sonra, 1874'te İstanbul'a seyahat eden İtalyan yazar Edmondo de Amicis, o zamana kadar pek çok övgüye mazhar olmuş şehre vardığında hayal kırıklığına uğrayacaktı. Ancak, o da bu hayal kırıklığını "Şark'a dair kitapları okumuş" olduğu için, içine girdiği beklenti ile izah eder (de Amicis, 1981: 2-3). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İstanbul'u ziyaret eden seyyahların şehre ve ülkeye bakışının değişimi kuşkusuz güçlü Osmanlı imajının çökmesi ve modernleşmiş Batılı şehirler ile kıyaslama sonucuydu (Mert, 2014: 513-526).

18. yüzyılda Avrupa'da Türk modasının (Turquerie) yükselişi de, Oryantalist sanat ve Chinoiserie gibi, küçük görmeden ziyade kültürel etkileşim çerçevesinde gelişmişti (Avcıoğlu, 2014: 21; Williams, 2014). "Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki temas ve etkileşim konusunu değil, bunları iki ayrı varlık olarak betimleme ve tarihleri arasında özselleştirici zıtlıklar kurma yaklaşımını gözden geçirme gereği" Oryantalizm değerlendirmeleri açısından da son derece önemli. Bu konuya ilk dikkat çekenlerden biri olan tarihçi Cemal Kafadar, Osmanlı ve Avrupa tarihi arasında kurulan özcü karşıtlık fikrine karşı çıkarak, bunun yerini "karşılıklı etkileşim" perspektifinin almasının daha anlamlı olacağı-

na işaret ederek, "Batılılaşma" fikrinin, Doğu ve Batı arasında bu özcü karşıtlık iması taşıdığını, bu nedenle 18. yüzyıl öncesinin bu çerçevede yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürüyor (Kafadar, 1994: 616-617). Nitekim tarih çalışmalarında bu sorun giderek daha fazla ciddiye alınıyor.[7] Ancak, bu tür çalışmalarda bile yer yer, kültürel prototipleme zaafı kendini gösterebiliyor. Örneğin, Calorine Finkel, bir yandan Osmanlı tarihine Batı merkezli bakışı eleştirirken, sorunu "tanıdık olmayan bir kültürün yanlış anlaşılması" şeklinde işaretleyerek kültürselciliğe savruluyor ve böylece iki kültür dünyası arasındaki farka, belirleyici bir vurgu yapmış oluyor (Finkel, 2005: 170).

Biz, Rönesans veya Turquerie örneklerinde dikkat çekilen karşılıklı kültürel etkileşimin yanı sıra, Batı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında siyasal ve düşünsel süreçleri anlamak ve açıklamak için benzer bir yaklaşıma gerek olduğunu söylüyoruz. Diğer taraftan, "karşılıklı etkileşim" yaklaşımının, sadece Rönesans dönemi ya da 18. yüzyıla kadar devam eden süreç için değil, sonrasında yaşanan reform ve modernleşme süreci için de geçerli olması gerektiğini düşünüyoruz. Zira sonuçta, karşılıklı etkileşim dönemsel olarak modernleşme süreciyle bitmiş veya bu dönemden sonraki tüm ilişkiler ağı, Batı'nın "dayatması", "sömürgeleşme", "emperyalizm" gibi, hakkaniyet adına da olsa tek yönlü bir çerçeveye taşınmış oluyor. Bu süreci, karşılıklılık yerine sadece Batı hegemonyası ya da buna karşılık gelen "Batı taklidi" gibi tek yönlü tanımlamanın yetersizliğine işaret etmeye çalışıyoruz. Bu arada, modernleşme sürecine Doğu ve Batı için birbirinden tamamen farklı anlamlar yüklenmesinin doğurduğu anlama zorluğu sorununa değinme gereği duyuyoruz. Zira Kafadar'ın işaret ettiği "Batılılaşma" kavramsallaştırmasının, Doğu ve Batı arasında özcü karşıtlık fikrinden kaynaklanıyor olması, Osmanlı modernleşme süreci için de geçerlidir. Aksi takdirde, modernleşme ile Batılılaşmanın özdeş biçimde tanımlanmasını teyit etmiş ve "Doğulu" bir toplumun modernleşme çabasının içsel dinamiklerini göz ardı etmiş oluruz. Bu noktada, Oryantalizm eleştirilerinin bir yandan Oryantalist yaklaşımla, diğer yandan milliyetçi, yerelci, İslâmcı önkabuller ile örtüştüğüne dikkat çekmek istiyoruz. Dahası, şayet "Doğu" ve/veya "İslâm", Batılı kimliğin inşasında "öteki" olarak rol aldıysa, tersi de doğruydu, yani Batı-dışı milliyetçilikler ve özellikle Müslüman milliyetçiliği veya İslâmcılık için de "Batı" bir "öteki" olarak rol oynamıştır. Modern Müslüman kimliği saldırgan, sömürgeci, ruhsuz Batı'ya karşı yeniden tanımlandı ve bu temelde otantik bir kimlik inşa edildi. Geçmişte parlak bir medeniyetin hakkı gasp edilmiş meşru mirasçısı rolü üstlenildi. Doğrusu, modern Batı kimliği kendini "öteki"den üstün biçimde kurguluyordu ve bu kurgu hegemonya siyasetini meşrulaştırmaya yarıyordu, diğer taraftan Batı-dışı dünyada yaşayan "Batıcılar" da, aynı tavrı modernleşme

7 Örneğin Rönesans döneminde karşılıklı etkileşimi vurgulayan makalelerden oluşan *Re-Orienting the Renassaince* isimli derleme bu türe örnek olarak görülebilecek çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (MacLean, 2005).

ve Batılılaşmaya itiraz edenlere karşı takınıyor, kendi "Doğu"larına tepeden bakıyordu. Buna karşın, diğerleri de, kendilerini Batı'nın günahlarından arınmış bir dünyanın temsilcileri olarak temize çekmiş oluyordu.

Kuşkusuz, Osmanlı modernleşme sürecinde Batılıların Doğu ilgisi de, aralarındaki güç simetrisi de kaçınılmaz olarak mahiyet değiştirmişti. Önceleri, "Doğu", "İslâm" ve onun Batılılar nezdinde en güçlü siyasal temsili olan Osmanlı İmparatorluğu (Türkiye), yine "öteki" idi ama "öteki"nin güçlü olduğu dönemlerdeki tanım ve temsili ile gücünü kaybettikten sonraki tanım ve temsilleri dönüşüm geçirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, "Müslüman Doğu", "öteki" olarak, önce korku ve husumet konusu, sonra egzotik fantezi ve romantik tema olarak sanatın, modanın, hatta siyasi yazının konusuydu (Cavaliero, 2010). Batı'nın üstün medeniyetinin gerisinde kalmış, bu haliyle küçümsenen, rehberliğe ihtiyacı olan veya denetim altına girmesi gereken bir coğrafya ve kültür olarak algılanması ve tanımlanması zaman içinde gerçekleşti. Ancak bu gerçek, Osmanlı ve aslında genel olarak Batı-dışı modernleşme süreçlerinin sadece Batı hegemonyasının sonucu değil, iç dinamiklerin sonucu olduğunu göz ardı etmeyi haklı kılmamalı. Dahası, bir Fransız Aydınlanmacı ile bir Osmanlı Aydınlanmacı ve/veya modernist arasındaki farkı, birinin diğerinin ancak taklidi olabileceği şeklinde algılamak, ancak kültürel özcülük fikri ile izah edilebilir. Osmanlı reformistlerinin, modernleşme sürecinde İslâmi referanslar bulma çabası şüphesiz kültürel farklılığa delalet eder, ancak modernleşmenin farklı kültürel çerçeveler içinde tanımlanma çabasını, illa "çelişki" veya "zorlama" gibi görmek gerekmez. Nihayetinde, modern hümanizm de, diğer pek çok modern kavram da Hıristiyan ilahiyatı ile irtibatlı olarak okunmuştur. Dinde reform ve modernleşmenin Hıristiyan dininin özelliği olduğu şeklindeki, daha ziyade Weber'in modernleşme kuramı çerçevesinde bilinen tez de, nihayetinde Oryantalist anlatının bir açılımı olarak tartışma konusudur. Müslüman reformist düşüncesi bu iddianın tersinin doğruluğu üzerine kurulmuştu, dahası Batılıların Doğu despotu diye simgeleştirdikleri II. Abdülhamid, modernleşme bir yana, Batılı kültürün pek çok unsurunun benimsenmesi konusunda tereddüt içinde değildi, zira ne Müslümanlığından şüphe edecek, ne de Batı karşısında eziklik hissedecek bir konumdaydı. Batı müziğinden hoşlanması ne bir çelişki ne de tuhaflıktı, sıradan bir kültürel alışverişti. Doğrusu, kendi döneminde, Batılı güçlerin baskıları katlanılmaz boyutlara ulaşmıştı ama o bunu siyasal ve ekonomik güç meselesi olarak görüyordu ve tam da bu nedenle Osmanlı devletini yeniden güçlendirmeye çalışıyordu. Çok şüpheci biri olarak tanınmasına karşın, ruhunun Batılılarca esir alınacağından şüphelenip Batı müziğinden kaçınmak gibi bir evhamı hiç olmadı. Ancak, Osmanlı devletinin İstanbul'un fethi ile gücünün zirvesine ulaştığı II. Mehmet döneminde, tam da Rönesans devrinde, Fatih'in Batı kültürüne yakınlık duyması hiç garipsenmezken, 19. yüzyıldan sonra yaşanan kültürel etkileşim, modernleşme eleştirisi çerçevesinde "kendi kültürüne yabancı-

laşma" olarak damgalanmaya başladı. Bir tür zorlama, taklit, dayatma olarak tanımlanmaya başlandı. Bu durum, siyasal süreç açısından da benzer bir çerçevede algılandı ve Osmanlı reform sürecinin itici gücünün Osmanlı saray ve bürokratlarından ziyade Batılı devletler, siyasetler, diplomatlar olduğu düşünüldü. Doğu'yu küçümseyen Oryantalist siyasetçi ve yazarlar ile Osmanlı reform ve modernleşme sürecine itiraz eden çevreler, Osmanlı reform ve modernleşme sürecini, dış baskılar veya iç taklitçilerin eseri olarak görme konusunda ilginç bir buluşma içindedir.

Osmanlı reform sürecinin itici gücü olarak tanınan İngiliz sefiri Stratford Canning'in rolünün abartılması bu konuda iyi bir örnektir. İngiliz seyyah yazar Kinglake ve onu referans gösteren pek çok yazar, Canning'i "Osmanlılar üzerinde neredeyse mistik bir güce sahip olarak onları Kırım Savaşına sokacak denli etkili biri olarak tanımlarken" kendisine "büyükelçi" denmesini buna işaret olarak görmüştü. Oysa büyükelçi veya sefir-i azam tüm elçiler için kullanılan bir tabirdi (Richmond, 2014: 16-17). Canning'in Osmanlı misyonunu irdeleyen Richmond, bu soruna isabetle işaret ederek, "Osmanlı reformunun, Canning'in icadı veya başarısı değil, III. Selim ile başlayan ve içerden desteklenen bir süreç olduğunu, İngiltere'nin bu süreci Rusya karşısında Osmanlı devletinin güçlü olmasını tercih ettiği için desteklediğini" hatırlatıyor ve Canning'in Türkiye'nin reformcusu değil, Türkiye'nin Canning'i reform ettiğini söylüyor (232, 235). Oysa, Canning de, diğer pek çok Avrupalı diplomat da, etkileri bakımından sadece kendi ülkelerinde değil, modernleşme sürecine kuşkuyla bakan çevreler tarafından da fazlasıyla abartılmışlardır. Diğer taraftan, Batı dışında ve özellikle Müslüman dünyada, modernleşme ile Batılılaşmayı özdeş olarak tanımlayan ve "yabancılayarak" itiraz eden çevreler, Batı dünyasında modernleşme karşıtı romantik ve kültürselci fikirlerden de fazlasıyla etkilenmiştir.

16. yüzyıldan itibaren, özellikle İngiliz Oryantalistler için, Doğu, Müslüman Doğu'dan ziyade, Müslümanların da yaşadığı ancak başka bir medeniyet dünyası olarak görülen Hindistan'dı. Hatta, bugün Ortadoğu dediğimiz coğrafya, Hindistan'a giden yolun güvenliği açısından önemliydi. Napolyon'un Mısır seferinin en önemli hedefi İngiltere'nin Hindistan sömürgesine giden yollarını tutmak, oradan Hindistan'a yönelmekti. Bu esnada, Hindistan sömürge yönetimi kendi başına bir kariyer ve yaşam tarzı haline gelmişti. Bunun ötesinde, bir yandan sanayi devrimine eşlik eden "dünyayı tanıma/tanımlama" bir meslek ve şöhret alanı oldu. Diğer yandan bunu mümkün kılan ulaşım teknolojisindeki gelişim tüm Avrupa'da farklı yerleri keşif ve seyahat statü sembolü haline geldi. Bu çerçevede, dinî misyonerler ve maceracı yazar ve bilim adamları bir yana, aristokratların Doğu serüvenleri başladı. Hatta bu Turquerie'nin bir türü, öncüleri diğerleri için bir rol model haline geldi.

İngiltere Başbakanı William Pitt'in yeğeni Lady Hester Stanhope'un Doğu seyahati bu konudaki en iyi örneklerden biridir. Kendisi de ünlü bir seyyah-yazar

olan Alexander Kinglake, 1820'lerde henüz çocukken, Lady Hester'in Robinson Crusoe kadar tanınmış bir isim olduğunu, ancak Crusoe'nun macerasının ona daha inandırıcı geldiğini söylemişti (Porter, 2008).[8] Lady Hester'in Doğu macerası, özellikle de erken bir tarihte gerçekleşmiş olduğu için inanılmazdı. Tabii tek neden seyahat tarihi değildi. Hester, bekâr olan Pitt'in başbakanlığı sırasında, ona cemiyet hayatında eşlik eden ve çok saygın bir aileye mensup bir kadındı. Dikkat çekici olan sadece bu da değildi, Hester döneminin sosyal normlarını hiçe sayarak, erkek kardeşi ile çıktığı seyahat esnasında tanıştığı, yine aristokrat bir aileye mensup ve kendisinden on iki yaş genç âşığı (Michael Bruce) ile Doğu seyahatine çıkmıştı. Bu esnada yolu, İngiltere'de efsane olan ünlü Oryantalist ve romantik şair ile kesişmiş ama bu adamdan hiç hoşlanmamıştı.

İstanbul'a vardığında, İngiltere Sefiri Stratford Canning'di ama Canning'in İstanbul'da oluşturduğu İngiliz üst sınıfı hayatının minyatürüne dahil olmayı reddetti ve büyükelçiye pek çok zorluk çıkardı. Zaten, bunaltıcı bulduğu İngiliz üst sınıfı hayatından kaçıyordu. Hester, İstanbul'da önde gelen isimler ile tanışmak ve sohbet etmek istiyordu. Osmanlı başkentinde, ne kendi ülkesinin, ne de bu ülkedeki kadınların uymak zorunda olduğu kurallar kendisi için geçerli değildi ve onun da istediği buydu (Gibb, 2005).

Leslie Blunch, Avrupalı ve özellikle İngiltere'den Doğu'ya seyahat eden kadınların, kendi toplumlarındaki sıradan hayatta bulamadıkları romantizmi Doğu'da aradıklarını ileri sürüyor (Blunch, 1966, akt. Nasir, 1979: 110-111). Ancak, söz konusu olan, sıradan bir hayat sürmeye razı olmayan ve kaçma lüksü olan kadınların Viktorya İngiltere'sinin ahlâkçı toplumsal ve kültürel ikliminden kaçışlarıdır. Diğer pek çok örnek arasında, en ünlüsü olan Şarkiyatçı, yazar, siyasetçi Gertrud Bell'in hayat hikâyesi, Hester'den bir yüzyıl sonra da olsa, benzer bir çerçevede görülebilir. Bell, Hester gibi tam bir aristokrat değildi ama zengin ve saygın bir ailenin mensubu idi ve Doğu macerasına siyasal değil, dönemin atmosferinin etkisi ile girişmişti. Bu nedenle, önce Farsça, sonra Arapça öğrendi, Fars edebiyatı tutkunu oldu, "Irak'ı yaratan kadın" haline gelmesi zaman içinde, özellikle Arabistan'a yaptığı seyahatler ve bu esnada Arap şeyhleri ile kurduğu yakın ilişkilerin sonucuydu. Biyografisini yazanlardan biri, I. Dünya Savaşı sonrasında ve öneminin arttığı dönemde, Hester'in "statü snobluğu" (*status sbobbery*) denilen tavırlarının gülünç hale geldiğini söylüyor. Artık, hayatı hakkında yapılan bir filmin adı gibi, yani "Çöl Kraliçe"si gibi davranıyordu. Arap seçkinleri ile ilişki kurmaktan hoşlandığı gibi, onlara Arapça olarak mevkilerine uygun bir dille hitap etmeye özen gösteriyor, böylece bulunduğu yerde aristokratik bir hava oluşturmuş oluyordu (Winstone, 2004: 333-334).

Diğer taraftan, Doğu'ya seyahat ve yaşam, hem erkekler hem de kadınlar için aristokratik bir ayrıcalık işaretiydi. Zira kendileri dışındaki dünyayı kavrayabilmek kendi dünyalarının kültürel sınırlarını aşabilen bir ufku, kozmopolitliği

8 Lady Hester'in Kirsten Ellis tarafından kaleme alınmış biyografisi üzerine yazılmış bir yazı.

gerektiriyordu ve pek çok durumda bu türden bir kozmopolitlik dünyanın farklı coğrafyalarını İngiliz aristokratları için bir "oyun bahçesi", o zamanlar moda olan, bir nevi "tuhaflıklar" koleksiyonculuğu (*curiosity cabinets*) alanı haline getiriyordu. Lady Hester, 1811'de, o zaman Doğululara karşı tam bir karşıtlık çerçevesinde düşünen Canning'i "dar görüşlü" olarak küçümsemişti (Richmond, 2014: 234). Zira kozmopolitlik her zaman olduğu gibi, o dönemdeki aristokratik çevreler için de seçkinliğe işaret eden bir ayrıcalıktı. Tam da bu nedenle, ünlü seyyah yazar Freya Stark örneğinde de olduğu gibi, aynı zamanda bir seçkinleşme aracıydı; "Londra'nın zarafetsiz kılıklarından, beyaz Arap kumaşlarına bürünmek yeni bir doğum gibiydi" (Geniesse, 1999: 64). Stark, kendinden önceki rol modeli pek çok aristokrat, zengin, Oryantalist seyyah ve yazar kadınlar gibi seçkin bir çevreden gelmiyordu. Onun önünü Doğu'da keşif ve seyahat açmıştı, zaten esin kaynağı da kendinden önce gelenlerin yazdıkları idi. Diğer taraftan, Disraeli'nin "Doğu kariyerdir" sözü, pek çok bürokrat için olduğu gibi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, pek çok hırslı ve azimli insana şöhret ve toplumsal mevki kazandırıyordu. Kendi toplumunda geçerli olan zenginlik ve güzellik gibi kıstasların, Doğu'ya seyahat ederken önemi kalmayabiliyordu. Stark yaptığı seyahatler ile ülkesine "diğer memleketlerden hikâyeler getirerek ve oralarda ise üstün Avrupalı gücün bir temsilcisi olarak" kişilik ve mevki kazanmış oluyordu (108).

Peki, sonuçta hepsi aynı yere çıkmıyor mu, yani tüm bu insanlar Batılı emperyal güçlerin, hegemonya alanlarındaki araçları değiller miydi? Değillerse bile, Oryantalizm ve Oryantalistlerden söz ederken, onların bireysel, sınıfsal ve düşünsel serüvenlerine yer açmanın ne anlamı olabilir?

Bizce, her şeyden önce, Oryantalist külliyatın "Doğu" ve/veya "İslâm dünyası" adına ileri sürdüğü kategorik yaklaşıma mesafeli bakabilmek için, Oryantalizm külliyatına kategorik bakmamak gerekiyor. Aksi takdirde, Oryantalistlerin her birinin farklı biçimde de olsa "Doğu" ve/veya "İslâm dünyası" adı altında yaptıkları genellemelerin bir benzerini, "Batı ve onun hegemonya araçları" olarak genellemek durumunda kalırız. Böylesi bir genelleme, bizi, modern öncesi ve sonrası dönemlerde "Batı ve Doğu" diye özetlenen iki ayrı dünyanın başından itibaren farklılıkla belirlendiği önkabulüne zorlar. Diğer taraftan, söz konusu coğrafyalar, siyasi yapılar, ekonomik ilişkiler ve kültürel ilişkilerin çeşitliliğini ve karmaşıklığını göz ardı etmemize neden olur. En önemlisi ise, bu ilişkilerin mahiyetini kavramaya çalışırken sorgulamamız gereken bazı önemli hususları göz ardı etmemize neden olur. Bunların en başında, "Batı ve Doğu" dediğimiz "bütünler" içindeki siyasi ve toplumsal iktidar ilişkilerini göz ardı etmek geliyor. Bu özellikle "Doğu" diye tanımlanan alan için daha da önemli, zira Oryantalizm eleştirileri, Batı hegemonyasına odaklandıkları ölçüde hegemonyanın konusu olan toplumların kendi iç iktidar yapı ve mücadelelerini görünmez kılıyor. "Osmanlı Oryantalizmi" kavramsallaştırması örneğinde olduğu gibi, Batı

hegemonyasının hedefindekilerin de kendi "Doğu"larını ürettiği tezi ile bu kez daha yerel olanı sorgulama alanı dışına taşıyor. Oysa mesela Arap vilayetlerinin Osmanlı devletinin merkezi ile ilişkileri bir yana, yerel iktidar yapıları ve bunların rekabet ve çatışmaları, yaşanan süreçleri belirlemekte son derece önemliydi.

Aynı şey, Batı dışında kalan tüm coğrafyalar, siyasi ve toplumsal yapılar için de geçerliydi. Batı'da kapitalist modernleşme farklı sınıfları nasıl farklı bir şekilde etkilemiş ve/veya yeni bir hiyerarşik yapıyı inşa etmişse, bu değişimin dünya ölçeğine yayılması da iktidar ilişkilerini kökünden etkilemişti. 14. yüzyıldan itibaren hareketlenen dünya ticareti, her yerde aynı gelişmeleri tetiklememiş olabilir, ancak ulaştığı her yerde mevcut yapıları, kurumları dönüştürmüştür. Bu dönüşümleri Batı hegemonyasının tezahürlerinden ibaret görmek, Batı-dışı dünyada yaşanan modernleşme süreçlerini en iyi ihtimalle "yabancı bir dünyaya başarısız olmaya mahkûm bir eklemlenme", keskin bir kültür savrulması ve kendi olmaktan çıkmak, bu gelişmeleri neredeyse bir anomali olarak algılamak sonucunu doğurmaktadır.

Bu çerçevede, "Osmanlı modernleşmesi"ne de, aslına uymayan bir kopya gözüyle bakmak yerine, kendi dinamiklerini de hesaba katarak bakmak gerekir. Osmanlı sınırları dışında kalan ve çoğunluk olarak Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda yaşanan modernleşme süreçleri için de aynı şey geçerlidir. Mısır milliyetçiliği ve Müslüman modernizminin bir ideoloji olarak yükselmesi, sonuçta bir İngiliz aristokratının "Doğu fantezisi"nin ürünü değildi. Mısır'da modernleşme süreci aynı zamanda yabancı işgaline maruz kalmasının sonucu yükselmişti. Ancak, Blunt'ın Oryantalist romantizmi onu milliyetçiler, Müslüman modernistler ile buluşturmakla kalmamış, Müslüman/milliyetçi romantizm ile Oryantalist romantizmi buluşturmuştu. Ortak hasımları Lord Cromer, tam tersine Mısırlıları ve/veya Arapları kendilerini idareden aciz görüyor ve İngiltere idaresini bu temelde meşrulaştırıyordu, ancak nihayetinde, o da İngiliz idaresini yürütmenin yolu olarak yerli iktidar yapıları ile işbirliği yapmak durumundaydı. Dahası, Müslüman modernizminin öncüsü Muhammed Abduh'u Mısır müftüsü yaparak yükselen dalgaya ayak uydurmak zorunda kalmıştı. İslâmcılık ideolojisi, daha sonra "modernist Müslümanlık veya İslâmcılığı" reddetme yolu tuttu, dahası İslâm'ın modernleşme ile bağdaştırılma çabalarını içeriden savrulma ve "dışarıdan" empoze edilen bir zayıflatma stratejisi olarak görmeye başladı. Böylece, "modernist" Müslümanlık veya İslâmcılık akımı da tarihsel ve düşünsel dinamiklerinden soyutlanarak değerlendirilmeye başlandı. Oysa Oryantalist siyasetler ile İslâmcı siyasetler, İslâm'ın modern manada siyasal çerçeve kazanması sürecinde, sanılandan çok daha fazla konuda örtüşüyordu. Öncelikle, her ikisinin de kalkış noktası, İslâm dünyası ve Batı'nın özcü biçimde farklılığı varsayımı idi. Modernist İslâm anlayışı da, nihayetinde, Müslümanların yaşadığı toplumların kendine mahsus bir yol izlemesi gerektiğini düşünüyor ve bu çerçevede yeni bir siyasi dil, kurum ve temsiliyetler icat etmeye girişiyordu. Or-

yantalist/emperyal siyasetler öncelikle İslâm'ın "ilerlemeye" karşı, durağan, geri bir medeniyeti temsil ettiği gibi bir üstenci bakıştan yola çıkarak, hegemonya siyasetlerini, Müslüman toplumları ancak kendilerinin kurtarabileceği iddiası çerçevesinde meşrulaştırmaya girişiyorlardı. Ancak bazıları İslâm dünyasına mahsus farklı bir yol olabilecek modernist İslâmcılığı veya İslâmcılığın modernist erken yorumlarını destekleme yolunu tuttular. Blunt, "1839 ve 1869 arasında girişilen reformlar" için, "[B]u reformlar olması gerektiği şekliyle, din vasıtasıyla gerçekleşmedi" diyordu (2011: 48). Ona göre, "Türkler ve Mısırlıların yaptıkları gibi modern seküler yasaları kabul etmek, İslâm inancı ve hukuku temelinde yükselen toplumun ahlaki dayanağını güçsüz bırakıyordu" (Hourani, 2001: 144) ve bu nedenle asıl çare İslâm reformu idi.

Bu noktada, hegemonya alanları veya hedeflerindeki toplumlarda asıl kaygı duydukları gelişme giderek modern milliyetçilik akımları olmaya başladı. İngiltere'nin İttihat ve Terakki siyasetini bu açıdan nasıl hedef aldığına daha önceki bölümde değinmiştik. I. Dünya Savaşı sonrası, bu süreç daha da derinleşerek devam etti. Bu açıdan, Batılı güçlerin Müslüman coğrafyalı toplumlara, emperyal siyasetleri çerçevesinde sekülerlik ve modernleşme dayattığı iddiası ciddi bir gözden geçirmeyi gerektiriyor.

Diğer taraftan, 19. yüzyıl Oryantalizmi, Doğu'nun modernleşmeye/ilerlemeye "kabiliyeti" olmadığı fikrinden olduğu kadar, Batı düşünce dünyasındaki modernleşme karşıtı, romantik tepkilerden de besleniyordu. *Aziyade*'nin 1967 basımının takdim yazısında, "Loti oldukça garip karakteri ile bazen Türklerin Batılılaşma yolundaki devrimlerini ve yenilik yolundaki çalışmalarını yadırgamıştır. Zira Loti daha çok romantik ruhuyla belki bağdaştırabildiği için uygar bir Türkiye'den çok çarşaflı, peçeli, fesli, kafes pencereli evleri ile Osmanlı Türkiyesini sevmişe benzer" deniyor. Aslında, Loti'nin tavrı hiç de şaşırtıcı değildir; o da Doğu'yu "büyülü bir mekân" olarak kurgulayıp, bu kurguyu seven pek çok Oryantalist gibi, hayalini bozacak değişimlere karşı romantik bir tepki verir.

Aziyade'de, sık sık bu tutumunun altını çizer; 27 Eylül 1876 tarihli mektubunda, (I. Meşrutiyet'in ilanı için) "[B]u zavallı Türkiye Meşrutiyeti ilan ediyor. Bu gidiş nereyedir ... Meşrutiyeti kabul eden bir padişah, bu gerçek bana anlatılan her fikri hayrete bırakıyor. Halk Eyüp'de bu meseleden ötürü üzüntü içinde iyi Müslümanların hepsi Allah'ın kendilerini unuttuğunu ve padişahın aklını oynattığını ileri sürüyorlar ... bu yeni yönetim şeklinin Türkiye'ye çok şey kaybettireceğini düşünüyor ve kendilerine söylüyorum ... Türkiye parlamento idaresi ile batacaktır bunda kimsenin şüphesi olamaz" (Loti, 1967: 92-93) diye yazmıştı.

Loti'ye göre, "Ellerinde fenerler ve bayraklar ... yaşasın padişah! Yaşasın Midhat Paşa, yaşasın Meşrutiyet" diye bağıranlar "bir kısım karacahil insanlar", Meşrutiyet'e karşı çıkanlar ise "iyi Müslümanlar" idi (97). Bir başka Fransız romantiği, Alphonse de Lamartine, 1833'te, yaptığı Doğu seyahati vesilesi ile İs-

tanbul'a geldiğinde, gördüklerine övgüler dizer, ancak o da Tanzimat dönemi yeniliklerinden hoşlanmaz: "Türkler, eski Doğulu giysilerini, sarığı, kürkü, cüppeyi, şalvarı, kemeri ve altın kaftanı bırakıp, kötü dikilmiş gülünç ve sefil Avrupa kıyafetlerini kabul etmişler; böylelikle bu millet, ağırbaşlı ve muhteşem görünüşünden sıyrılarak Franklerin zavallı bir taklitçisi olmuş" (de Lamartine, 1971: 115-116). Doğu yolculuğuna çıkmadan, "Doğu'yu görmek, eski dünyanın dini ve politik olaylarının bu büyük tiyatrosunu ölmeden önce tanımak ve okumak istiyorum," (1971: 24) demişti, bu "tiyatro sahnesi"nin bozulmasına tepki duyması doğaldı.

Lamartine'den bugüne pek çok Oryantalist yazar, muhayyel "Doğu" tablosunu bozacak modernleşme sürecindeki değişimlere karşı olmuştur. Oryantalist yazarların pek çoğu, Batı dışındaki toplumlarda ve özellikle Müslümanların yaşadığı ülkelerde, Batılılaşma ve bazen toptan modernleşme karşıtları ile benzer bir "otantiklik" özlemi içindeydiler. Kimisi Blunt gibi modernleşmeye karşı sadece romantik değil, ona eşlik eden aristokratik-sınıfsal tepkiden, burjuva dünyasına karşı küçümseme ve nefretten, kimisi ise modernleşmenin ruhsuz, maddiyatçı, yabancılaştırıcı buldukları özelliklerine karşı felsefi, edebî, estetik itirazlarının sonucu olarak modernleşme ile bozulmamış, "otantik" bir Doğu kurguluyorlardı.

Oryantalizmi besleyen damarlardan biri olan Batı'ya karşı Doğu'ya kaçış duygu ve söyleminin en iyi ifadesini, Paul Nizan'ın 1925'te gittiği ve iki yıl yaşadığı Yemen'den sonra yazdığı kitabında bulabiliriz:

> Yurdumuz Avrupa vardı, biz vardık. Önemli olan yakamızı ondan kurtarmaktı. Başka diyarlarda güçle, erdemle ve topraklarımızda bilgeliklerle dolu kıtalar vardı. Diğer her şey Avrupa'dan, hem de Avrupa'nın tamamından üstündü ... Şairlerin sabırlı suç ortakları olan profesörler bile onun gerilediğini söylüyor, filozoflar Batı'nın çöküşünü dile getiriyor ... Vardığımız sonuç beş para etmezdi, çünkü Doğu'yu Batı'nın tersi olarak düşünmeye alışmıştık. Mademki, Avrupa'nın düşüşü ve çürümesi kesinlikle apaçık ve bariz bir gerçekti, o halde Doğu'nun yeniden doğuşu ve çiçeklenişi de tartışılmaz bir hakikatti. Doğu, Avrupalılara yeni hayat ve kurtuluş vaat ediyordu (2003: 64-65).

Batı dünyasında, Doğu'ya ilişkin, estetik, edebî, felsefi, siyasi romantizmin yansımaları üzerine yazılmış koskoca bir külliyat var. Maxime Rodinson bu külliyatı "Doğu ülkeleri, Avrupalılar'ın göklere çıkarmak nezaketini esirgemedikleri bir mazinin yozlaşmış şahitleri... Kalkınmaları, çağdaşlaşmaları, kimsenin umurunda değil. Zaten cazibeleri egzotizmlerinden ileri geliyor" diye özetliyor. Daha önemlisi, "Romantik egzotizm(in) ileri sürüldüğü gibi Batı ile Doğu arasındaki münasebetlerin değişmesinden değil, Batı'nın his dünyasındaki bir iç gelişmeden doğduğunu" ve kökünün Aydınlanma düşüncesi olduğuna işaret etmesi (Rodinson, 1983: 65, 76). Zira Batı romantik düşünce geleneği veya külli-

yatı, Aydınlanma düşüncesinin sonuçlarından biri ve ona karşı tepki olarak, sadece Oryantalist düşünce çerçevesinde değil, siyaset kuramı açısından da izinin sürülmesini gerektirecek önemli bir konudur.

KAYNAKÇA

Akçura, Y. (2016) *Suriye ve Filistin Mektupları*, Ötüken, İstanbul.

Antonius, G. (1939) *The Arab Awakening*, Simon Publications.

Avcıoğlu, N. (2014) *Turquerie ve Temsil Politikası 1728-1876*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Babanzade, İ. (2002) *Irak Mektupları*, Büke Yayınları, İstanbul.

Baktıaya, A. (2009) *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, Bengi Yayınları, İstanbul.

Beyoğlu, S. (2011) *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul.

Blunch, L. (1966) *The Wilder Shores of Love*, John Murray, Londra.

Blunt, W. S. ([1882] 2011) *İslam'ın Geleceği*, Ayrıntı, İstanbul.

Bulut, M. H. (2017) *Siyah Papa'nın Casusu: W.S. Blunt ve İslamda Reform*, IQ yayınları, İstanbul.

Cavaliero, R. (2010) *Ottomania: The Romantics and the Myth of the Islamic Orient*, Tauris, New York.

Cleveland, W. L. ve Bunton, M. (2016) *A History of the Modern Middle East*, Routledge, New York.

Çelik, Z. (2004) *Şark'ın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

de Amicis, E. (1981) *İstanbul 1874*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

de Lamartine, A. (1971) *Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları*, çev. Çelik Gülersoy ve Nurullah Berk, Yenilik Basımevi, İstanbul.

Deringil, S. (2014) *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Doğan, İstanbul.

Eldem, E. (2003) "Irak'ta Osmanlı Sömürgeciliğinin bir Tanığı", *Toplumsal Tarih*, 114: 92-97.

Erden, A. F. (2003) *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İş Bankası, İstanbul.

Fahmy, K. (2002) *All the Pasha's Men*, The American University in Cairo Press, New York.

Findley, C. V. (1999) *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Finkel, C. (2005) "The Trecherous Cleverness of Hindsight: Myths of Ottoman Decline" G. Mclean (ed.) *Re-Orienting The Renassaince: Cultural Exchanges with the East*, Palgrave, Londra.

Gellner, E. (1993) "The Migtier pen? Edward Said and the double standards of inside colonialism", *Times Literary Supplement*, 19 Şubat.

Geniesse, J. F. (1999) *Passionate Nomad: The Life of Freya Stark*, Random House, New York.

Gibb, L. (2005) *Lady Hester: Queen of the East*, Faber and Faber, Londra.

Hisar, A. Ş. (1958) *İstanbul ve Pierre Loti*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Hourani, A. ([1980] 2001) *Avrupa ve Ortadoğu*, Yöneliş, İstanbul.

Hourani, A. (1983) *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

İnalcık, H. (2017) "The Ottoman Political System Discussed by European Political Writers", *The Ottoman Empire and Europe* içinde, Kronik, İstanbul, 226-239.

Kabbani, R. (1993) *Avrupa'nın Doğu İmajı*, Bağlam, İstanbul.

Kafadar, C. (1994) "The Ottomans and Europe" A. Brady Jr, H. A. Oberman, J. Tracy (ed.) *Handbook of European History 1400-1600 Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* içinde, Brill, Leiden.

Kedourie, E. (1970) "Introduction" *Nationalism in Asia and Africa* içinde, Frank Cass, Londra.

Lawrence, T. E. ([1926] 2000) *Seven Pillars of Wisdom*, Penguin, Londra.

Longford, E. ([1979] 2007) *A Pilgrimage of Passion The Life of Wilfrid Scawen Blunt*, Tauris, Londra.

Loti, P. (1967) *Aziyade*, Hüseyin Hilmi Kitabevi, İstanbul.

Maclean, G. ([2006] 2017) *Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları (1580-1720)*, YKY, İstanbul.

Maclean, G. (2006) *Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi (1580- 1720)*, YKY, İstanbul.

Maclean, G. ed. (2005) *Re-Orienting The Renassaince: Cultural Exchanges with the East*, Palgrave, Londra.

Makdisi, J. S. (2005) *Teta, Mother and Me: An Arab Woman's Memoir*, Saqi, Londra.

Makdisi, U. (2002) "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, 107(3): 768-796 [Türkçesi: "Osmanlı Oryantalizmi", *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, Doğu-Batı, Ankara, 2007, s. 271-315].

Mert, N. (2000) "Findley'in Merceğinden Ahmet Mithat Efendi'nin Avrupa Seyahati", *Simurg "Kitap Kokusu"*, 2-3: 76-79.

Mert, N. (2014) "Yenilmiş Bir Medeniyetin Çocukları" Fahri Aral (yay. haz.) *Toktamış Ateş'e Armağan* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Mitchell, T. (1991) *Colonizing Egypt*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, California.

Nasir, S. J. (1979) *The Arabs and the English*, Longman, Londra.

Nizan, P. (2003) *Aden, Arabistan*, Kanat Yayınları, İstanbul.

Olivier, A. (1977) *Türkiye Seyahatnamesi: 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul*, Ayyıldız Matbaası, İstanbul.

Orhonlu, C. (1976) *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, Eren, İstanbul.

Porter, B. (2008) "It Just Sounded Good", *London Review of Books*, 23 Ekim.

Quella-Villéger, A. (2002) *Piyet Loti: Gezegen Seyyahı*, YKY, İstanbul.

Richmond, S. (2014) *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy wit the Ottoman Empire*, Tauris, Londra.

Rodinson, M. (1983) *Batıyı Büyüleyen İslam*, Pınar Yayınları, İstanbul.

Said, E. (2003) *Orienatlism*, Penguin, Londra [Türkçesi: *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis, İstanbul, 2017, 10. baskı].

Searight, S. (1979) *The British in the Middle East*, East-West Publications, Londra ve Lahey.

Tansu, S. N. ([1957] 2016), *İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsameddin Ertürk*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Toynbee, A. (2006) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri" Kemal Karpat (ed.) *Osmanlı ve Dünya* içinde (1975 Chatham House Konferansı Metinleri), Ufuk Kitap, İstanbul.

Williams, H. (2014) *18. Yüzyılda Avrupa'da Türk Modası Turquerie*, YKY, İstanbul.

Winstone, H. V. F. (2004) *Gertrude Bell*, Barzan Publishing, Londra.

Borçlanmanın kırsaldaki görünümleri: Borçluluğun küçük üretici üzerindeki tezahürleri

Özgür Öztürk - Elife Kart***

Özet: Kırsal alanda piyasalaşma süreci ve tarım sektöründeki dönüşümün neoliberal bağlamı içerisinde küçük tarım üreticisinin borçluluğuna odaklanan bu çalışmada küçük ölçekli üretimin/üreticiliğin sürekliliğinin giderek imkânsız hale geldiğinin/geleceğinin emarelerine dikkat çekilmektedir. Küçük üreticiler tarafından, piyasa koşullarında tarım üreticiliğini sürdürebilmek amacıyla geliştirilen borçlanma pratikleri, ağları ile stratejileri ve borçlanmanın ürettiği sosyoekonomik içerikli sorunlar Antalya ilinin üç köyünde (Aşağıkaraman, Akdamlar ve Geyikbayırı) 18 (on sekiz) küçük üretici ile gerçekleşen derinlemesine görüşmelerden elde edilen verilerle ilişkili analiz edilmektedir. Neoliberal politikalar çerçevesinde tarımda devlet desteklerinin azaltılması, tarım gümrüklerinin düşürülmesi ile tarımda şirketleşmenin ve küresel serbest piyasa koşullarının önünün açılması ve tohumdan gübreye tarım girdilerinin hızla metalaştırılması küçük üreticileri, küresel rekabet koşullarında sermaye güçleri karşısında yalnız bırakmakta ve küçük üreticiliğin devamlılığı noktasında önemli riskler yaratmaktadır. Bütün tarımsal girdiler metalaşırken, küresel düzeyde belirlenen fiyat dengesi küçük ölçekli üreticilerin gelirlerini hızla aşağı çekmektedir. Bu sürece, kırsalda finansal araçların etkin hale getirilmesiyle azalan devlet desteklerinin yerini tarım kredilerinin aldığı ve ayrıca tarımda desteklemeden borçlan(dır)maya doğru evrimleşen bir dönüşüm eşlik etmektedir. Küçük ölçekli üreticiler açısından küçük ölçekli üretimin/üreticiliğin devamlılığını mümkün kılan bir strateji olarak belirginleşen borçlan(dır)ma küçük ölçekli üreticilerin borç ağları içerisinde yer alan aktörlerle (bankalar, tarım kredi kooperatifi, komisyoncular gibi) kurdukları ilişkilerden kaynaklanan kırsalda yeni tahakküm biçimleri ve sosyoekonomik sorunları görünür kılmaktadır. Birbiriyle ilişkili bir şekilde büyüyen bu sorunlar, küçük ölçekli üretimin uzun vadeli tasfiye sürecini hızlandırmaktadır.

Anahtar sözcükler: Neoliberalizm, tarımda piyasalaşma, borçlanma, küçük üretici.

(*) Arş. Gör. Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ozgur.ozturk09@hotmail.com

(**) Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, elifekart@hotmail.com

Giriş

Tarım ve tarım üreticisi/üreticiliği (büyük, orta ve küçük ölçekte) konularına ilişkin tartışma ve yaklaşım farklılıkları; tarım ve özellikle küçük üreticiliğin kapitalizme içerilme süreçlerinin nasıl gerçekleştiği/gerçekleşeceği konusunda belirginleşmektedir. Tartışma ve değerlendirmelerin içeriği, farklı tarihsel dönem nitelikleri bağlamında küçük üreticiliğin tasfiye sürecini besleyen ve hızlandıran yapısal nedenler, kaynaklar ve sürecin ortaya çıkardığı ekonomik ve sosyal sonuçlar ekseninde farklılaşmaktadır (Boratav, 1980: 73; Kautsky, 1988: 12; Brookfield ve Parsons, 2007: 3; Bazoğulu, 1987: 30). Küçük üreticiliğin bir üretim formu olarak varlığının tarımın tasfiyesinin önüne geçilmeye çalışıldığı ve özellikle küçük üreticiliğin sürekliliğini mümkün kılan koşulların ele alındığı 1945 ve sonrası refah devleti uygulamalarının yarattığı ortam (Keyder ve Yenal, 2013: 36) içerisinde sürdüğü görülür. Refah devletinin işlevlerinin yanı sıra, küçük üreticiliğin/köylülüğün sürekliliğine imkân veren kendine özgü işleyiş dinamiklerinin önemli olduğu dönemlerden (Chayanov, 1991: 5) 1980'li yıllara gelindiğinde ise tarımda devlet müdahalesinin etkin olduğu sistemin yerini serbest piyasanın hakimiyetine bırakılan bir tarım sisteminin aldığı görülür (Brookfield ve Parsons, 2007: 109). Neoliberal politikalarla birlikte devletin koruyucu işlevlerinde sermaye lehine dönüşüm ve tarımın neoliberal politikalar bağlamında yeniden düzenlenmesi kırsal yoksulluğu ve yoksulluğun eşitsizlik, sosyal dışlanma ve marjinalize olma görünümlerine ilişkin tartışmaları giderek önemli hale getirmiştir (bkz. Cloke ve Little, 1997; Milbourne, 2004). Elbette tarım, küçük üreticilik, kırsal alanda dönüşümün ekonomik, politik ve sosyal tezahürleri, neoliberal küreselleşme sürecinin bütüncül etkilerinden bağımsız değildir ve 2000'li yıllar, neoliberal politikaların tarım dahil bütün yaşam alanları üzerinde tahakkümünün yoğunlaştığı dönemler olarak görülebilir. Tarım üreticileri, refah devleti politikalarının sunduğu avantajlı koşullardan (yerel üreticilerin devamlılığını sağlayan devlet destekleri, piyasa düzenlemeleri gibi ulusal düzeydeki politikalar gibi) aşamalı bir şekilde giderek dışlanma süreçlerine maruz kalmıştır. Başka açıdan, sermayenin piyasa rasyonalitesi bağlamında oluşturulan ve küresel zeminde yönetilen gıda/tarım politikaları ile eşzamanlı gelişen finansal ilişkiler, tohum şirketlerinin, telif hakkı yasaları ile yerel çiftçilerin bilgilerine el koyması ve küreselleşmiş endüstriyel/perakende mal zinciri (*agribusiness*) tarafından belirlenen yeni ekonomi politik dengeler küçük üreticiler/çiftçiler üzerinde yıkıcı etkiler (Öztürk, 2012: 49) yaratmıştır. Bir taraftan tarım girdilerinin hızla piyasalaştırılması devlet desteğinden mahrum kalmış küçük üreticilerin üretimden tasfiyelerini hızlandırırken, diğer taraftan 2008 yılından itibaren artış gösteren ve göstermeye devam eden küresel gıda fiyatları, yoksulluk ve gıdaya erişim, küresel iklim değişikliği, küresel gıda rejimleri gibi farklı sorun alanları ve boyutları ile ilişkili tartışmaları beraberinde getirmiştir (bkz.

Losch, 2010; Smith, 2009; Diaz-Bonilla vd. 2006; Ingco ve Nash, 2004; Goodman ve Watts, 1997; Lawrence vd. 2010; Wright ve Middendorf, 2008).

Küçük üreticiliğin tasfiyesinin hızlandığı bu süreç içerisinde, küçük üreticilerin sürdürebilirliklerini sağlama konusunda maruz kaldığı güçlükler küçük üreticinin/üreticiliğin sürekliliğini mümkün kılacak zeminin giderek kaygan hale gelmesini, hatta bu zeminin giderek ortadan kalkma riskini beraberinde getirmiştir. Risk, bankaların tarım kredi uygulamalarını yaygınlaştırması ve üretimde, destekten borçlanmaya doğru evrilen bir süreç ile beslenerek artmaktadır. Devletin küçük üreticilere sağladığı tarım desteklerindeki azalma ve küresel göstergelerin esas alınarak oluşturulduğu ürün fiyatları, özellikle taban fiyat uygulamasından vazgeçilmesi ürünlerin fiyatlarının maliyetlerinin altında kalmasının önünü açmakta ve üreticiler açısından gelir/gider dengesini bozan belirsizliğin hakim olduğu koşulları yaratmaktadır. Üreticiler açısından gelir/gider dengesinin bozulduğu her durum, üretimin sürekliliği için ihtiyaç duyulan girdinin (tohum, gübre, ilaç gibi) sağlanmasında borçlanmayı bir zorunluluk haline getirmektedir. Borçluluk, sermaye lehine devlet, piyasa ve toplum arasındaki ilişkinin yeniden düzenlenmesi ile tarım ve üretici açısından yeni tasfiye süreçlerinin hızlanma süreçlerini gündeme taşımaktadır. Neoliberal politikaların bankacılık ve finans sistemlerinin entegrasyonunu öngören ve borç rasyonalitesi üzerinden kendini yeniden üreten zemininde üretim ve tüketim ilişkilerinin içeriği, niteliği ve sürecin aktörleri ile kırsal alandaki ilişki biçimleri değişime uğradığı gibi, küçük üreticinin toprakla olan ilişkisi dahi değişmektedir. Formel (bankalar, finans kurumları gibi) ve enformel (komisyoncular gibi) borç ağlarıyla ilişkilenme ve özellikle borcun geri ödemelerinin yapılamamasından kaynaklı aşırı borçluluk durumları üretilebilecek toprağın araziye/arsaya dönüştürülme, kredi borçlarına karşılık bankanın/bankaların üretim aracına (özellikle topraklarına ve tarım makinelerine) el koyma, üretim aracının el değiştirmesi gibi sonuçları ile üreticiliğin tasfiye sürecini hızlandırmaktadır. Meseleye bu bağlamıyla bakıldığında; kırsal yaşamın içerisinden geçtiği sürecin; Korkut Boratav'ın (2009: 22) da vurguladığı üzere, sadece iktisadi bir değişime değil, toplumsal bir dönüşüme işaret ettiği ve kırsalın sosyolojik bir bakış açısıyla ele almayı zorunlu kıldığı görülür. Bu açıdan, küçük üreticinin piyasa koşullarına dahil olma ve dışlanma süreçlerini doğrudan etkileyen ve küçük üreticiliğin ve üreticinin sürdürülebilirliğinin bir stratejisi haline gelen borçlan(dır)manın küçük üreticinin, piyasa koşullarında varlığını sürdürebilmek amacıyla geliştirdiği borçlanma ağları ve stratejileri, yaşama tutunabilme ve piyasalaşma karşısında direnç sergilemek amacıyla geliştirdiği/geliştirebileceği kendine özgü işleyişi ile borçlanmanın ürettiği sosyoekonomik içerikli sorunlar ve olası çıktılarının birlikte düşünülmesi önem arz etmektedir.

Neoliberal politikalar bağlamında kırsal alanda piyasalaşma süreçleri ve borçluluk, özellikle küçük tarım üreticilerinin borçluluğunu tartışmanın, belirtilen

bu sorun alanları üzerinde derinleşmeyi sağlayacağı öngörülmektedir. Bu çalışmada, tarım sektöründeki dönüşüm ile bu dönüşümün temel araçlarından olan "borçlanma" olgusu eleştirel bir bakışla ele alındıktan sonra, meseleye bu dönüşümü deneyimleyen üreticiler açısından (kırsalda küçük üretici borçluluğu, nedenler, süreçler ve algılanış biçimleri) bakılmaktadır. Borçluluğun kırsal alandaki görünümleri ve doğurduğu sonuçlar, tarım üreticilerinin borçluluğu üzerinden 18 (on sekiz) küçük üretici ile gerçekleşen derinlemesine görüşme verilerine[1] dayandırılarak somutlaştırılmaktadır. Alan çalışması, ilgili literatür ile bağlantılandırılarak aynı zamanda konuya ilişkin farklı ülke deneyimleri ve uygulama örneklerine yer verilerek sunulmaya çalışılmaktadır. Sonuç bölümünde ise tarımın sürekliliğinin giderek imkânsız hale geldiğinin/geleceğinin emarelerine dikkat çekilmektedir. Tarım sektöründeki dönüşüm ile borçluluğun neoliberal bağlamı içerisinde tarım üreticisinin borçluluğuna odaklanmak, tarım üreticisinin piyasalaşma süreçlerine içerilme ve bu süreçlerden dışlanma biçimlerini, borçlanma pratikleri ile ağları ve stratejilerini anlamaya imkân verebilmektedir. Başka bir açıdan, tarımda neoliberal dönüşümün temel mekanizmaları ve borçluluk ilişkisi ile borçluluk mekanizması üzerinden neoliberal içerilmeye odaklanmak gündelik yaşamın ayrılmaz bir stratejisi haline gelen borçlanma, kırsal alanda tarımın giderek terk edilme, tarımsal arazilerin arsalaştırılma ile göç ve işçileşme süreçlerinin nedenleri ve ürettiği sosyal sonuçları açısından kavrayış sağlayacaktır.

Tarımda neoliberal dönüşüm, finansallaşma ve kırsalda borçluluk

Geçtiğimiz elli yıl, üretim biçimlerinden tüketim tarzlarına, devlet-vatandaş ilişkilerinden devlet-piyasa ilişkilerine kadar pek çok sürecin küresel düzeyde geçirdiği değişime tanıklık etmektedir. Özellikle iletişim, bilişim ve ulaşım alanındaki yeni teknolojik gelişmeler farklı mekânlardaki piyasaları birbirine bağlarken (Şenses, 2004: 2; Harvey, 2011: 81), küresel düzeyde benzerlik gösteren tüketim tarzları doğmuş, çok-uluslu şirketler dünyanın farklı yerlerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırarak bu süreçlerin temel aktörleri haline gelmişlerdir. Öte yandan tüm bu oluşumların uygulama alanı bulması, temelde devlet-piyasa ilişkilerinin vatandaşlık biçimlerini de içerecek biçimde dönüşümü ile mümkün

1 Bu çalışmada verilerin analizi daha çok kırsalda küçük tarım üreticilerinin borçluluk halleri ve borçlanma üzerinden neoliberal içerilmenin kırsaldaki görünümlerine yoğunlaşarak yürütülmüştür. Bununla birlikte, 2016 yılında tamamlanan "Neoliberal Küreselleşme, Kırsal Dönüşüm ve Mülksüzleştirme Rejimleri" isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezinin kuramsal tartışmalarından da faydalanılmıştır. Bu çalışmada, tez kapsamında yürütülen ve derinlemesine görüşme tekniği ile elde edilen veriler, "borçlanma" teması üzerinden yeniden derinleştirilmiş analizi ve tartışmaları içermektedir. Aynı zamanda yüksek lisans tezi için mülakatlardan elde edilen bazı veriler, 29-30 Kasım 2017 ve 1 Aralık 2017 tarihlerinde gerçekleştirilmiş olan 15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

kılınmıştır. Neoliberal iktisadi politikalar olarak belirginleşen bu süreçler esas itibarıyla devletin piyasadan sermaye lehine işlevlerini dönüştürmesi ve serbest piyasa koşullarının ağırlığının arttırmasını öngörmektedir. Devlet-vatandaş ilişkilerini kapsayacak bir biçimde kamusal ortakların özelleştirildiği, devlet temelli sosyal güvenlik sistemlerinin piyasa aktörlerine devredildiği (Harvey, 2015a: 169), çalışma koşullarının esnek ve güvencesiz kılındığı (Standing, 2015), toplumun ve piyasanın neredeyse bütün kesimlerini kapsayacak biçimde finansallaşmanın önünün açıldığı (Harvey, 2015a: 170; Harvey, 2011: 83) politikalara işaret etmektedir. Finansallaşma bu noktada önemli bir yer tutmaktadır. Harvey'in (2015a: 41) ifadesiyle "neoliberalleşmek ... her şeyin finansallaşması" anlamına gelmektedir. Zira finansallaşma gerek ülkeler gerekse bireyler bazında sisteme içerilmenin doğrudan bir aracı haline gelmiştir. Özellikle devletin piyasadan ve sosyal koruma sistemlerinden hızla çekilmesinin yarattığı boşluk finans ve borç üzerinden doldurulmakta, sosyal yaşamın gündelik ilişkileri kredi kartları, banka kredileri (tüketici kredileri, araç kredileri, konut kredileri vb.), bireysel emeklilik sistemleri ve benzeri (Lazzarato, 2015: 55-56) finans araçları üzerinden yeniden örgütlenmektedir. Bu süreçte ulus-devletlerin hakimiyetinin yerini, öncelikle toplumsal finansallaşmanın önünü açacak biçimde sistemin "merkezî sinir sistemi işlevi yürüten bir devlet-finans" (Harvey, 2015b: 58) işbirliği temelinde organize edildiği, küresel organizasyonların (DTÖ,[2] DB,[3] IMF[4] vb.) ve çok-uluslu şirketlerin hakim olduğu küresel piyasa sistemi almaktadır (Keyder, 1993: 19; Steger, 2013: 79).

Neoliberal dönüşümün etkileri tarım sektöründe ve kırsalda da tartışmaya açık dikkat çekici sonuçlar üretmektedir. Devletler tarım piyasasından hızla çekilirken, kırsaldaki üreticiler küresel piyasa güçleriyle karşı karşıya bırakılmaktadır. Yaşanan dönüşümün temel mekanizmaları küresel kurumlardan ulus-devletlere, çok-uluslu şirketlerden finans kurumlarına kadar geniş ölçekli aktörler zincirinden oluşan ve küresel çaptaki oluşumlar ile yerel unsurları doğrudan birbirine bağımlı kılan süreçleri içererek işlemektedir.

Kırsalın ve tarımın küresel ölçekte yeniden yapılandırmasının somut adımları DTÖ eliyle gerçekleştirilmiş ve tarıma ilişkin 1986 yılında başlayan ve hâlâ devam eden görüşme turları sırasında alınan kararlar eliyle işler hale getirilmiştir. Tarın, 1986-1994 yılları arasında gerçekleştirilen Uruguay Turu'nun en önemli gündem konularından biri olmuştur (Kendir, 2012: 280; Moss ve Taylor, 2002: 1; Potter ve Burney, 2002: 37). Uruguay Turu'nda tarın meselesi detaylı bir biçimde ele alınmış ve tarın piyasasının küresel anayasası konumuna gelecek olan Tarım Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde alınan kararlar ile esasen tarımdaki korumacı uygulamaların ilga edilmesi ve tarının liberalleş-

2 Dünya Ticaret Örgütü.

3 Dünya Bankası.

4 Uluslararası Para Fonu.

tirilmesi bağlamında belli esaslar belirlenmiştir. Bunlar ile ulus-devletlerin yerel üreticilere sağladığı desteklerin kademeli olarak azaltılması, yine devletlerin tarım sektöründe doğrudan yer almasını sağlayan Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin (KİT) hızla özelleştirilmesi, taban fiyatı uygulamaları ile tarım piyasasındaki fiyat müdahalelerinin son bulması ve gümrük vergilerinin azaltılması/kaldırılması marifetiyle, ulusal piyasaların küresel şirketlere ve rekabete açılması yoluyla tarımdaki korumacı uygulamaların ilgası amaçlanmıştır (Oyan, 2004: 44). Bu süreçte devletlerin tarım piyasasındaki ağırlıkları minimum noktaya çekilirken, dünya çapında hareket eden *Monsanto*, *Cargill* gibi çok-uluslu şirketlerin tarımsal üretim ve tarım girdilerinin üretimi (özellikle tohum, gübre ve kimyasal ilaçlar gibi) noktasında tarım piyasasındaki ağırlıkları artmakta (Ma, 2012; Barker, 2007; Charles, 2013; Shiva, 2006; UNCTAD, 2016: xii-xiii) ve yerel üreticilerin doğrudan rakibi haline gelmektedirler. Özellikle anlaşma bağlamında iç pazarı koruyan gümrük duvarlarının düşürülmesi/ortadan kaldırılmasıyla "kırsaldaki üreticiler kendi ürünlerinden daha ucuz olan ithalatın yoğun rekabeti ile yüz yüze gelmekte" (Khor, 2006: 16) ve küçük üreticinin rekabet gücü ortadan kaldırılmaktadır.

Küresel şirketlerin kâr ve verimlilik politikaları doğrultusunda akışkanlığını sağlayıcı uygulamalara erişmeleri, yerel düzeyde geçimlik üretim yapan küçük üreticilerin yaşamlarını doğrudan etkilemektedir: Özellikle devlet sübvansiyonlarının kademeli olarak daraltılması, tarım girdilerinin temini noktasında şirketlere ve piyasaya artan bağımlılık, küresel fiyat uygulamaları bağlamında artan rekabet ve fiyatların düşüşüyle gelirlerin azalması üreticilerin gelir ve gider dengesini onların aleyhine olacak şekilde değiştirmektedir. Küçük üreticiler açısından gelir ve gider arasındaki boşluk ve gündelik yaşamı içerecek şekilde yarattığı olumsuz sonuçlar finansallaşma üzerinden, daha özelde ise borçlanma üzerinden telafi edilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektöründe endüstriyel girdilere olan bağımlılık artarken, diğer yandan küresel fiyat dengesi altında ürünlerinden elde ettikleri gelir düşmekte ve üreticilerin finans kurumları ve kredilere olan bağımlılığı da artmaktadır (Stedile, 2009: 100). Zira üreticilerin gelir ve giderleri arasındaki farkın giderek açılması ve devlet sübvansiyonlarının geri çekilmesi borçlanmayı, üretimin ve gündelik yaşamın sürdürülebilirliği açısından üreticiler için bir yaşam stratejisi haline getirmektedir. Piyasa mekanizmaları içerisinde neoliberal birikim rejimini yeniden üreten ve Lazzarato'ya (2012: 32) atıfla "evrensel bir iktidar ilişkisi" haline gelen ve giderek yoksul ve alt gelir gruplarını da içererek sermayenin tahakkümünü yeniden üreten borç (Kart, 2015) tarım sektörü üzerinde olan tahakkümün sınırlarını da genişleten bir işlevi gerçekleştirmektedir. Tarım sektöründe oluşan finansal ağlar, gelişen bankacılık ve finans sistemleri, kullanılan finansal araç ve yöntemler ile borçluluk ilişkilerinin biçimlenişi, borçlu ve alacaklı arasında yeni güç ilişkilerinin varlığına işaret eder.

Borçluluk olgusuna Tarım Anlaşması bağlamında bakıldığında, anlaşma kapsamında tarımsal desteklerin azaltılması gerekliliğinin vurgulandığı görülür. Gelir ve gider arasındaki açığın ise kredi sistemleri üzerinden borçlandırılmayla kapatılması gerektiği ifade edilir. Bu sayede üretime ilişkin piyasa dışı değişkenlerin azaltılması ve üretimin serbest piyasa koşullarında gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu durum değişen devlet-vatandaş ilişkileri içerisinde kırsal alanda "finansman kavramı"nın, "desteklemenin yerini" aldığını gösterir (Değirmenci, 2017: 776). Bu durumda Stedile'nin de (2009: 100) işaret ettiği üzere, üreticiler için üretimi finanse edebilmek amacıyla banka kredilerine erişmek bir zorunluluk haline dönüşecek ve borçlanma araçlarından olan krediler ise, "endüstriyel tarım" denilen "üretim tarzının taarruzunu finanse etmeye yarayacaktır". Borç üzerinden sürekliliği sağlanan neoliberal dönüşüm milyonlarca küçük üreticiyi piyasa koşullarında büyük tarım şirketleri ile rekabete maruz bırakmaktadır. Küçük üreticilerin rekabet koşullarında avantaj elde edememeleri neoliberal bağlamda yeni bir mülksüzleşme sürecini başlatmaktadır (bkz. Çelik, 2017: 794). Neoliberal dönüşümün tarım sektörü üzerindeki etkilerine karşı küçük üreticilerin kırsalda ürettikleri stratejilere bakıldığında, küresel organizasyonlar karşısında küçük üreticilerin geliştirdiği stratejileri açıklamak için Aydın'ın (2001: 13; 2018: 205-213) ürettiği "beka stratejileri" (2001: 13) kavramsallaştırması önem arz eder ve burada borçluluk boyutuna özellikle dikkat çekilmektedir. Bu stratejiler "yeni gelir yaratmaya yönelik stratejiler; birikmiş kaynakları harcama", "borçlanmaya dayalı stratejiler", "tüketimi sınırlama, maliyeti düşürme" (2001: 22) gibi kategoriler altında ele alınmakla birlikte, üreticiler açısından "borçlanmaya dayalı stratejiler"in (22) önemli bir yer tuttuğu vurgulanmaktadır.

Bu stratejinin özel niteliği, bir yandan piyasalaşma süreçlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkarken diğer taraftan üreticilerin kısa dönemli olarak üretimde kalmalarını mümkün kılan fakat onları uzun vadede piyasaya içerilmelerini sağlayan paradoksal işlevi ile açıklanabilir. Küçük üreticilerin yetersiz sermaye ve düşük gelir gibi mevcut iktisadi koşullarının üretim süreçlerini sürdürebilmeleri ve gündelik yaşamı idame etmelerini imkânsız hale getirmesi borçlanmayı; küçük üreticiler açısından bir zorunluluk ve tahakkümün gündelik hayatı da içerecek şekilde yayılmasının koşullarını üretmektedir. Bu nedenle borçlanmak, borçlananlar açısından iktisadi pratiklere yönelmenin ötesinde anlamlar içermektedir. Zira borçluluk Lazzarato'nun ifade ettiği gibi bireylerin yaşam tarzlarını biçimlendiren ve emeği denetim altına alan bir toplumsal disiplin aracı olarak işlemekte (2015: 58) ve toplumsal yaşamın gündelik pratiklerine kadar nüfuz ederek farklı türden sorunlara alan yaratmaktadır: Kırdan kente olan göçler artmakta, toprak sahibi küçük üreticiler hem kırsalda hem şehirlerde işçileşmekte, toprakları emlak piyasasına açılarak arsalaşmakta ve içerisinde bulundukları yoksulluk hızla derinleşmektedir. Esasen birbirleri ile doğrudan bağ-

lantılı olan ve birbirini besleyen bu süreçler "borçluluk" bağlamında inşa edilmektedir. Borçluluk, bir yanıyla bütün bu süreçleri birbirine bağlayıp nedensel ilişkiler doğururken diğer yanıyla borçluluğun finansal sonuçları üzerinden mevcut kötü gidişatı daha da derinleştirerek tüm bu "mülksüzleştirme" süreçlerini hızlandırmaktadır.

Bu noktada bağlam, köylünün üretim süreçleri ile gündelik yaşamının idamesi arasında kurulan ilişki üzerinde kurulabilir. Yani, sermaye sınıfında olduğu gibi, artı değeri elde etme yolu kendisinin dışında kaldığı bir emek sürecine dayanmadığından, elde ettiği gelirin hem sermayesini hem de kendi emek gücünü yeniden üretebilmesi hayati önem taşır. Böylece üretimleri tek gelir kaynağı olduğundan, üretim süreçlerine ilişkin her türlü dönüşüm küçük tarım üreticilerinin gündelik yaşamlarında da doğrudan bir etkiye neden olabilmektedir. Neoliberalizmin tarımın ve kırsalın piyasalaşmasına ilişkin uygulamaları böylesi bir dönüşüme denk düşer. Tarımın piyasalaşması, üretim süreçlerinde piyasaya olan bağımlılıkta bir derinleşmeyi ifade eder. Küçük üreticilerin üretim araçlarından, ne üreteceğinden nasıl üreteceğine kadar olan süreçlere ilişkin karar alma haklarından, bilgilerinden ve deneyimlerden yoksun kalmaları ve gelirlerinin de giderek maliyetlerinin altına düşmesi bu dönüşümün birer göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Belirtilen bu hususlar küçük tarım üreticilerinin borçluluğunu besleyen unsurlar olarak belirginleşmektedir. Borç, küçük tarım üreticisinin hem sermayesini oluşturma hem de kendi emek gücünü yeniden üretebilmenin koşulu haline gelmektedir. Burada vurgulanması gereken temel mesele, borçlanma stratejisinin bir yandan bugünkü üretimi mümkün kılan ancak uzun vadede üretimi toptan ortadan kaldıracak sonuçları doğuran paradoksal niteliğidir.

Türkiye tarımında neoliberal dönüşüm ve borçluluğun küçük üretici üzerindeki tezahürleri

Tarımda piyasalaşma süreci, finansallaşma ve borçlanma olgusu, Türkiye ekonomisinde 2000'li yıllarda uygulanan kriz sonrası politikalarla doğrudan ilintilidir. Türkiye'de 2000'li yıllarla birlikte yoğunlaşan neoliberal tarım politikaları neticesinde tarım üreticileri ile devlet ve piyasa ilişkilerinde, dolayısıyla kırsal ve kentsel alanda yaşanan köklü değişimler söz konusudur. Özellikle 2000'li yıllar, Türkiye'de kriz sonrası IMF'in Yapısal Uyum Paketleri'nin uygulamaya konulduğu ve tarım sektörünün neoliberal politikaların yoğunlaştığı yıllar olmuş tarımın piyasalaşması hızlanmıştır. Yapısal Uyum Paketleri kapsamında tarım sektörüne ilişkin olarak ARIP[5] yürürlüğe konulmuş ve devlet kırsala ilişkin güvencelerden hızla geri çekilmeye başlamıştır. Bu bağlamda öncelikle TEKEL, ÇAYKUR, Şeker Fabrikaları A. Ş. gibi kamu iktisadi teşekkülleri özelleş-

5 *Agricultural Reform Implementation Project.*

tirilmiş ve devletin tarım sektöründe devletin piyasa fiyatlarına olan müdahale gücü hızla ortadan kaldırılmıştır. Başlıca işlevleri "üreticiye girdi sağlamak, tarımsal kredi açmak, tarımsal ürün alımında bulunmak" (Suiçmez, 2002: 89) olan KİT'lerin tasfiyesi, tarım üreticilerini piyasa güçlerine karşı korumasız bırakmıştır.

Yapısal Uyum Paketleri kapsamında devlet-tarım üreticisi-tarım piyasası ilişkilerindeki önemli dönüşümlerden bir diğeri ise tarım destek sisteminde ortaya çıkmıştır. 25 Nisan 2006 tarihinde yayımlanan 5488 numaralı Tarım Kanunu ile tarım destek sistemi dönüştürülerek Doğrudan Gelir Desteği (DGD) adı altında yeni sistem yürürlüğe konulmuştur. Bu sistemin en önemli farkı, önceden üretim üzerinden hesaplanan desteklerin artık arazi büyüklüğü üzerinden hesaplanmaya başlamasıdır. Böylece, tarım destek ve kredileri kademeli olarak azaltılmakta, tarıma ilişkin kamu iktisadi teşekkülleri özelleştirilmekte, kırsalın piyasalaştırılmasının önü açılmakta (Olhan, 2013: 63; Öztürk, 2012: 68) ve aşağıda yer alan katılımcıların ifadelerinde de sıkça belirginleştiği üzere, küçük toprak sahibi olan köylülerin bu sistemden aldıkları pay önemli miktarda düşmektedir. Tüm bu süreçlerin sonunda ise "küçük üreticiliğin devletle olan ittifakı giderek daha fazla sarsılırken haneler, neoliberal kapitalist piyasa koşullarının yaptırımlarına her zamankinden daha açık ve kırılgan" (Eren, 2017: 812) hale gelmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de tarımın piyasalaşmasıyla birlikte değişen kırsal yaşamın koşulları gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri ile benzerlikler göstermektedir. Uganda'dan (SAPRIN, 2004), Sahraaltı Afrika'ya (Berthelot, 2004), Meksika (Quintina vd. 2001) ve Brezilya (Huddell, 2010) gibi Güney Amerika ülkelerinden Malta'ya (Choudhary vd. 2015) kadar pek çok farklı bölgede uygulanan neoliberal tarım politikaları küçük üreticiler üzerinde benzer sonuçlar üretmektedir. Aşağıda katılımcıların örnek anlatımları bağlamında karşılaştırılan farklı ülke deneyimleri, kırsalın piyasalaşması noktasında değişen gelir dağılımı, finansallaşma ile kırsal borçluluğun derinleşmesi ve tüm bu süreçlerin yarattığı sonuçlarla (üretimin terk edilmesi, göç, yoksulluk vb.) paralellikler ortaya koymaktadır. Aşağıdan da izleneceği üzere neoliberal politikaların Türkiye kırsalı ve tarımı üzerindeki dönüştürücü etkileri daha çok küçük üreticilerin borçlanma deneyimleri, pratikleri ve borçluluk durumlarının doğurduğu koşullar bağlamında ele alınıp tartışılmaktadır. Kırsalda piyasalaşma süreciyle birlikte, küçük tarım üreticilerinin mevcut koşullar içerisinde ayakta kalma pratiklerine ve stratejilerine odaklanılmaktadır. Küçük tarım üreticilerinin borçlanma nedenleri, hangi pratikleri ve stratejileri geliştirdikleri ve hangi aktörlerle ilişki kurdukları, ilişkilerin nasıl bir içeriğe sahip olduğu soruları önem arz etmektedir.[6] Tarım dışı faaliyetlerin gelişme nedenleri, küçük üreticilerin iş-

6 Araştırma, Antalya'nın Konyaaltı Belediyesi'ne bağlı üç köyü olan Aşağıkaraman, Akdamlar ve Aşağıkaraman köylerinde (bu köyler 12 Kasım 2012 tarihinde yürürlüğe giren 6360 numaralı "On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması İle Bazı kanun ve kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına dair kanun" kapsamında mahallelere dönüştürüle-

çileşme süreçleri, kırsalda değişen demografik yapı ve kırsal alanla kentsel alanın birbirine sirayet etme biçimlerinin getirdiği yeni sosyallikler ve kırsalda tarımsal arazilerin arsalaşma süreçlerinde borçlanma, hem neden hem de mevcut sorunları yeniden üreten bir yapısal unsur olarak belirginleşmektedir. Borçlanma ekseninde belirtilen bu sorun alanlarında küçük üreticilerle[7] (18 katılımcı ile) gerçekleştirilen görüşmeler konuyu, küçük üreticilerin kendi bakış açılarıyla borçlanma pratiklerini, ağlarını ve borçlanma karşısında geliştirdiği stratejileri, ayakta kalabilme yöntemlerini ve ortaya çıkan yeni ilişki biçimlerini ortaya koymaktır. Elde edilen veriler, küçük üreticilerin süreci nasıl deneyimlediklerine ilişkin ve içerisinde bulundukları sosyal gerçekliğin anlaşılmasına katkı sunabilmektedir. Derinlemesine görüşme, kırsal alanda ortaya çıkan ilişki biçimlerinin farklılık gösteren boyutlarına dair yeni bilgiler edinmesini sağladığı için hem yeni ilişki biçimlerinin pek çok boyutu üzerinde düşünmek hem de borçlanmaya maruz kalan küçük üreticiler açısından ifade ettiği anlamlara ulaşmak noktasında işlevseldir. Zira Berg'in de ifade ettiği şekilde "belli deneyimler, rakamlarla ifade edilemezler" (2001: 3). Katılımcıların örnek anlatımları; tarımın piyasalaşmasının göstergeleri olan borçluluk, üretimin sürdürülemezliği, tarımsal alanların terki, işçileşme, göç gibi sorunların, aktörlerin (köylüler/küçük ve orta ölçekli üreticiler) gündelik yaşam pratiklerine nasıl yansıdığı, sorunların genel bir eğilimin mikro düzeydeki tezahürleri mi yoksa buralara ait özel süreçlerin bir sonucu mu olduğunu kavrama konusunda nispeten önemli bilgiler içermektedir. Küçük üreticilerin borçlanma deneyimlerine odaklanan bu çalışmada, borçluluğun ürettiği sorunların analizinde küresel ve yerel düzeylerin

---

rek belediyelere bağlanmışlardır) gerçekleştirilmiştir. Bu köylerin belirgin özellikleri, engebeli yapıları nedeni ile büyük tarım alanlarına sahip olmamalarıdır. Dolayısıyla köylerde büyük toprak sahipleri bulunmamakla birlikte, en fazla toprağa sahip olan kişiler 25-30 dönümlük arazilere sahiptir. Köylerin bu nitelikleri neoliberal politikaların ve piyasalaşma süreçlerinin bir sonucu olarak, küçük üreticiliğin tasfiye olma eğilimine girip girmediklerini ya da mevcut şartlara kendilerini nasıl uyarlayabildiklerini, küçük üreticiler açısından borçlanmanın mevcut koşullara uyum sağlamadaki işlevini anlamada yapılacak bir analizi mümkün kılmaktadır. Söz konusu köylerde dikkat çeken kentleşme emareleri ve tarım arazilerinin arsalaştırılması süreçlerinin yoğun bir şekilde gözlenmesi örneklemi, tarımın neoliberal dönüşümünün ve üreticilerin borçluluğunun yarattığı sonuçların görünürlüğü noktasında önemli kılmaktadır.

7 Bu çalışmada küçük üreticiliğe odaklanılmasının temel nedeni, dünya tarımının büyük bölümünün hâlâ küçük üreticiler eliyle gerçekleştirilirken aynı zamanda küçük üreticiliğin neoliberal tarım politikaları eliyle tasfiye sürecine girmiş olmasıdır. Özellikle kırsalda küçük üreticiliği tasfiye süreçlerine sokan ve tarımda şirketleşmenin önünü açan politikaların küresel çaptaki olumsuz sonuçları, küçük üreticiliğin dünyadaki işsizlik, yoksulluk ve açlık sorunlarına ilişkin çözümüne ilişkin tartışmalardaki vurguyu arttırmaktadır. Öyle ki BM'nin 2014 yılını "Aile Çiftçiliği Yılı" ilan etmesi kırsalda küçük üreticiliğin hem önemine hem geleceğine ilişkin mevcut durumun vahametine işaret etmektedir. Bu çalışmada da vurgulanan mevcut sorunlar bağlamında yola çıkılmış olup, örneklem tarımsal üretimin aile üreticiliği/küçük üreticiler eliyle gerçekleştirildiği köylerden seçilmiştir. Bu nedenlerle görüşmeler, çalışmada ele alınan tartışmalar bağlamında tarımsal üretime devam eden sınırlı sayıdaki üreticiler içerisinden 18 katılımcı (aile) ile gerçekleştirilebilmiştir. Nitel araştırmanın bulguları, sadece Antalya kentinde ve görüşülen on sekiz (18) katılımcı ile sınırlı tutulması, genelleme yapmak açısından bir sınırlılık gibi değerlendirilebilir. Ancak nitel araştırmaya dayalı bulgular, küçük üreticilerin borçluluğunu kavramada daha derin bilgiye ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

birbiri ile ilişkisi içerisinde kırsal dönüşümü tetikleyen ve ulusal sınırları aşan küresel etkilerin varlığı dikkate alınmaktadır. Çalışmada elde edilen veriler şöyle sınıflandırılarak tartışılmaktadır: Türkiye Kırsalında Piyasalaşma: Üretimin Sürdürebilirlilik Sorunu Karşısında Küçük Üreticiler; Küçük Üreticilerin Borçlanma Nedenleri; Borçluluk Ağları ve Borçlan(dır)manın Aktörleri; Borçlanma Stratejileri ve Borçluluğun Tezahürleri.

Türkiye kırsalında piyasalaşma: Üretimin sürdürebilirlilik sorunu karşısında küçük üreticiler

Tarım sektöründe devletin üreticiler lehine piyasa fiyatlarını düzenleyici işlevinin giderek azalması söz konusudur. Devletin koruyucu ve düzenleyici işlevlerinin (taban fiyat uygulamaları, destekleme sistemleri, KİT'ler ve benzeri politikalar) aşınması, tarım üreticilerinin neoliberal politikaların giderek uygulama alanı bulduğu piyasa koşullarına maruz bırakılması anlamına gelmektedir. Özellikle tarın destek sistemindeki dönüşüm[8] ile önceden üretim üzerinden hesaplanan desteklerin artık arazi büyüklüğü üzerinden hesaplanmaya başlaması, katılımcıların da ifadelerinde belirtikleri üzere, küçük toprak sahibi olanların bu sistemden aldıkları pay oranlarını önemli miktarda düşürmektedir. Desteklerin arazi miktarına göre verilmeye başlanmasının bir diğer boyutu ise, küçük üreticilerin piyasa koşulları içerisinde büyük toprak sahipleri ile rekabet etmek zorunda bırakılmalarıdır. Küçük üreticilerin, DGD sisteminin getirdiği dezavantajlarla da karşı karşıya kalmaları, piyasa yaptırımları karşısında daha kırılgan bir zemine kaymalarına neden olmaktadır. Bu durum görüşmecilerin örnek ifadelerinde de somutluk kazanmaktadır. Küçük üreticiler için desteği almanın maliyeti yer yer desteğin kendisinden daha yüksek olabilmektedir:

> ...Yok destek almıyoruz zaten 5 dönüm yer var alsak neye yarayacak... (G14)[9]

> ... Destek alıyoruz ama çok düşük... (G3)[10]

> ... Kooperatiflere kayıt olanlara, üç yüz lira beş yüz lira veriliyor ama zenginlere o iş. Arazisi bol olan parayı alıyor. Temsil ben üç dönümle iki yüz lira alıyorsam adamın on dönümü var bin beş yüz alıyor... (G5)[11]

8 http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm, erişim tarihi: 28 Ekim 2016.

9 64 yaşında. Erkek. 8 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Bağkur emeklisi. Geyikbayırı Köyü'nde yaşıyor.

10 59 yaşında. Erkek. 10 dönüm toprağa sahip. Tahsili yok. Sosyal güvencesi yok. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

11 63 yaşında. Kadın. 3 dönüm toprağa sahip. Tahsili yok. Sosyal güvencesi yok. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

> ... Şimdiki teşvik dönüm başına veriliyor. Yeterli olması mümkün değil. Dönüm başına 10 TL destek veriyor. Antalya'ya o para için gidip gelmem bile otuz kırk lira tutuyor zaten. Bize destek değil bu... (G13)[12]

> ... Bizim arazilerimiz büyük değil, herkeste 3 dönüm 5 dönüm arazi var. Dönüm başına verdiği para bizi kurtarmıyor. O desteklemeye girmiyor. Adam uğraşmıyor o para için. Sadece ziraat odasını kalkındırıyoruz. Niye? Her yıl 45 lira para alıyor bizden kayıt için... (G14)

Katılımcıların anlatımlarından da anlaşılacağı üzere yeni politika ve uygulamalar, "zenginlerin", yani büyük arazisi olanların işine yaramaktadır. Piyasa içerisinde rekabet edebilecek potansiyeli zayıf olan küçük üreticiler açısından destek sisteminin büyük üretici lehine yeniden düzenlenmesi, tarım piyasasındaki dezavantajlı konumlarını daha da derinleştirip belirgin hale getirmektedir. Küçük üretici destek sistemlerinin dışına atılırken küresel piyasalarca belirlenen "girdi fiyatlarının çok yüksek oranlarda artması" (Kendir, 2012: 290), küçük üreticiler açısından üretim koşullarını daha da zorlaştırmaktadır. Piyasa şartları altında artan girdi fiyatları, ürün fiyatlarının düşüklüğü ve devlet teşviklerinin yetersizliği, özellikle küçük üretici açısından, tarımın yapılabilirliğini giderek ortadan kaldırmaktadır. Aşağıda yer alan örnek ifadelerde, girdilerin temin edilmesinde yaşanan güçlük ve tarımın bir geçim kaynağı olmaktan giderek çıktığı vurgusu dikkat çekmektedir:

> ... Depolarda mazot yok. Biz üç tonluk tanker yaptırdık. Eskiden mazotla doldururduk. Şimdi bir traktörün deposu 50 TL ile doluyor ... Şu köyde arayalım deposunda 10 TL'lik mazottan fazla olanı bulamayız. 100 traktörün deposunu açalım yirmi tanesinin deposu ya doludur ya değildir... (G3)

> ... Gübresi atarsak, bakarsak mahsul veriyor ama sebze para etmediğinden atamıyoruz. On senedir portakal 500 kuruş, hep aynı... (G6)[13]

> ... Bahçeye 2 bin TL gübre, 1,5 bin TL su ve sürülme derken kazandığımız ucu ucuna karşılayacak... (G5)

> ...Camekânı mı da sattım, zaten bir geliri de yoktu. Beş senedir 5 milyarı geçiremedim bir türlü... (G7)[14]

Destek sistemlerindeki dönüşüm, girdi maliyetlerinin artışı ve üreticilerin gelirlerindeki azalmalar neticesinde üreticilerin üretim girdilerini temini nokta-

12 52 yaşında. Erkek. 15 dönüm toprağa sahip. Ortaokul mezunu, Bağkur emeklisi. Akdamlar Köyü'nde yaşıyor.

13 52 yaşında. Erkek. 3,5 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Sosyal güvencesi yok. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

14 61 yaşında. Erkek. 10 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Bağkur emeklisi. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

sında yaşadıkları sorunlar kendi içerisinde bir kısırdöngü yaratmaktadır. Özellikle küresel fiyat dengesi rejimi altında gelirlerin düşmesi, Türkiye'de olduğu gibi dünyanın pek çok bölgesinde de benzer sonuçlar doğurmaktadır. Uganda örneğinde görüldüğü üzere; 1992-1993 yılları arasında 250.000 hektarlık alandaki üretimden 2,8 milyon kutu kahve üretilen ülkenin yaklaşık 432 milyon dolar gelir elde edebilmekte idi. Buna karşın 2000'li yıllarda mevcut üretimleri yaklaşık 3,2 milyon kutuya ulaşırken, kahve fiyatlarındaki küresel dalgalanma neticesinde elde ettikleri gelir 164,8 milyon dolar seviyelerine kadar düşmüştür (SAPRIN, 2004: 137). Benzer bir biçimde Sahraaltı Afrika'da 1995-2002 yılları arasında hububat üretimi %45,8 artış gösterirken, küresel fiyat dengesi neticesinde hububat fiyatlarındaki %35,2'lik düşüş gelirlerinde %5,5'lik bir gerileme yaratmıştır (Berthelot, 2004: 33). Fiyat dalgalanmaları temelli gelir düşüşlerine eşlik edecek kaliteli ve yeteri miktarda girdi kullanamamak ürünlerin verimliliğinin azalmasına neden olmaktadır. Bu durum üreticilerin gelirlerindeki daralmayı daha da derinleştirmekte, mevcut dezavantajlı konumu yeniden üretmektedir. Bu noktada girdi temininde yaşanan güçlükler, mevcut piyasa şartları içerisinde üretime devam etmeye çalışan üreticiler için borçlanmayı bir stratejiye dönüştürmektedir. Gelir ve gider arasındaki farkın krediler yoluyla kapatılmaya çalışıldığı bu koşullarda borç; mevcut açıkları kapatmanın yanı sıra gündelik tüketimi ve tarımsal üretimi devam ettirebilmenin bir yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır. Yukarıda yapılan yorumlar ve değerlendirmeler ile katılımcıların örnek ifadelerine bakıldığında borcun kırsal alanda dahil yaşamı sürdürebilme koşulu haline geldiği görülür.

Küçük üreticilerin borçlanma nedenleri

Üretimden elde edilen gelirin hem üretimi yeniden gerçekleştirebilme hem de üreticilerin gündelik yaşamdaki tüketimlerini sağlayabilme noktasında yetersiz kalması, borçluluğun nedenleri olarak belirginleşmektedir. Başka bir açıdan borç üretim döngüsünün sağlanması, üretim araçlarının ve girdilerinin temin edilebilmesi hususlarında kullanılan bir stratejidir. Bunu seracılık yapan üreticiler özelinde de gözlemek mümkündür. Seracılık yaygın bir faaliyet olmakla birlikte maliyeti oldukça yüksektir. Seraların kurulması için alınan borçlar, aşağıdaki ifadelerde de belirgin şekilde yer aldığı gibi geleceği de saran, yıllarca sürecek bir borçluluğa neden olabilmektedir:

> Valla ben 47 yaşındayım. Babamdan 1999, 2000'de ayrıldım. Seraları yaptırdım, seraları yaptırdım yaptıralı devlete kredi ödüyorum. Daha hâlâ 200 milyar borcum var. Yevmiyeci, ilaççıya, herkese var. Şimdi kurbana mal satacağız da seranın masrafını ödeyeceğiz. Geriye karnımızı doyuracak kadar kalırsa iyi. Biz 3-4 senedir bu haldeyiz... (G2)

> ... Çoğu sera için çekti krediyi ... (G8)[15]

Katılımcıların örnek anlatımları izlendiğinde borçlanmanın, mevcut üretimi genişletme aracından ziyade bizzat üretimi yapabilmenin, sürdürebilmenin zorunlu bir koşulu haline geldiği görülür. Örnek ifadeler, tarımsal üretim yapabilmek için ihtiyaç duyulan temel girdilerin dahi ancak borçlanarak karşılanabildiğini ortaya koymaktadır. Burada vurgulanması gereken diğer husus, piyasaya olan bağımlılığın üretime başlamadan önce işlemesidir. Borç üretimin ilk girdisi olmakta ve başlangıç maliyeti olarak gelirlerini (henüz elde edememiş ve piyasa şartları altında elde edeceklerinin de garantisi olmayan) eriten bir unsura dönüşmektedir. Seraların kurulması için alınan büyük borca, her yıl üretim yapabilmek adına girdi temini için alınan borçların eşlik ettiği bir durum gözlenmektedir:

> ... Şimdi bir traktörün deposu 50 TL, şu köyde arayalım 10 TL den fazla olanı bulamayız. 700 traktörün deposunu açalım 20 tanesinin deposu ya doludur ya değildir. Depolarda mazot yok.. (G3)

> ... Gübre (fiyatları) uçtu. Üç beş senedir fide (fiyatı) felaket gitti ... Sebzenin fidesi felaket oldu. Fide için (tanesi) iki liradan atmış altı milyar fidan parası vermem lazım... (G2)[16]

> ... [borç] Alıyoruz tabii, sene içinde harçlık, ilaç, gübre için para alıyoruz. Sekiz milyar kömüre fidana verilecek. Hesap belli kitap belli. Ama işte sezona bağlı, domates ne kadar edecek belli değil, bir lira oldu mu zaten zarar ettin demektir. Şimdi (kredi) çektin mi sadece 20-30 milyar faiz ödeyeceksin. Az para mı? Sezon para etmezse ne yapacaksın... (G8)

Borçlanmanın üretime ilişkin boyutu piyasalaşma ve metalaşma eğilimlerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Köylülerin girdileri temin etme noktasında artan pazar bağımlılığı (akt. Keyder ve Yenal, 2013: 67), küresel birikim rejiminin gereklerine uygun olarak desteklerin hızlı bir biçimde azaltılması (Eraktan vd. 2004: 47) ve köylülerin gelirlerinin azalması sonucunda ortaya çıkan farkın borçla kapatılmaya çalışıldığı bir durum söz konusudur. Buna karşın üretim süreçlerinin borç üzerinden gerçekleştirilmesi üretim maliyetlerini önemli derecede arttırmaktadır:

> ... Para yok ki gerçek söylüyorum ben bunu. Paran peşin olsa bir başka olur veresiye olunca başka olur... (G5)

---

15 52 yaşında. Erkek. 8 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Sosyal güvencesi yok. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

16 47 Yaşında. Erkek. 20 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Çiftçi, Bağkur'u var. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

> ... Para olmadığı için peşin alamıyoruz. Bin liralık ilacı, 6 ay vadeyle 3 bin liraya alıyoruz. İlaçlar vadeli, fide vadeli, kömür vadeli... (G4)[17]

> ... ama para nakit olsa daha ucuza gübre, ilaç bulunur. Para peşin olunca her şey ucuz. Para her kapıyı açıyor, 5 lira 10 lira kâr edersin mal başına... (G8)

> ... [maliyet] Üç beş fazla oluyor biraz. Çuval başına beş lira kadar fark oluyor... (G14).

Üreticilerin üretim ve gündelik yaşamlarını sürdürebilmelerinin koşulu olarak borçlanma, katılımcılar açısından ekonomik maliyeti olan birçok sorun ve ödeme yapma yükümlülüğünü de beraberinde getirebilmektedir; borçlanmanın bedeli olarak üretim girdilerine piyasa fiyatlarının üzerinde bir ücret ödemek durumunda kalmaktadırlar. Oluşan hukuki ve ekonomik ek maliyetler borçluluğun sınırlarını genişleten sonuçlar üretmektedir. Halihazırda küresel piyasalarca belirlenen yüksek girdi maliyetleri, borçlanma üzerinden yapılan alımlarda daha büyümektedir. Vadeli geri ödeme süreçlerinden kaynaklı faizlerin yanı sıra, üreticilerin girdilerini borçlanarak temin edebilecekleri tedarikçiler bulmak zorunda olmaları onların piyasa koşulları içerisinde seçim yapma imkânlarını da ellerinden almaktadır. Diğer bir açıdan köylülerin borçluluğu, onları neoliberal yaklaşımların öngördüğü serbest piyasa içerisinde kâr maksimizasyonu için rasyonel seçim yapabilme kabiliyetlerini ortadan kaldırır. Böylece küresel piyasadaki belirsizliğin riskleri ile borçluluğun getirdiği mecburiyetler, üreticiyi/köylüyü öngörülemez bir sürece sokar. Tüm bu süreçlere doğa kaynaklı bilinmezlikler eklenir ve piyasa içerisindeki öngörülemezliklerin boyutları derinleşir. Piyasa koşullarından kaynaklı risklere doğadan kaynaklı olası risklerin (aşırı yağış, kuraklık, don vs.) eşlik ettiği bir durum üreticilerin maliyetlerini arttırmaktadır. Üreticiler açısından düşük gelir ve aşırı borçlanma durumlarında tam bir belirsizlik ve öngörülemezlik ortamı oluşmakta, formel borcun geri ödenmesine/ödenememesine ilişkin kaygılar artmaktadır:

> ... Sekiz tane bankaya kredim var. Bu seraların fidan bedeli 45 bin tuttu, 50 bin çektim. Soğuk başlayınca 30 bin liralık kömür lazım oldu, yine 40 bin lira çektim... (G9)[18]

> ... On dönüm için soba yakacağım bir gecede atmış yetmiş torba kömür, bir gecede bir buçuk milyar para. Domatesin fiyatı bir lira. Ben nasıl kazanacağım bu parayı? (G2)

> ... İki dönüm yere on iki milyar para ödüyorum. Hep kredi ile. Beş milyar ödeyeceğim yerde faizle altı milyar ödüyorum... (G10)[19]

17 47 Yaşında. Erkek. 10 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Sosyal güvencesi yok. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

18 50 yaşında. Erkek. 15 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Bağkur emeklisi. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

19 64 yaşında. Erkek. 10 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. SSK emeklisi. Akdamlar Köyü'nde yaşıyor.

Kırsaldaki borçluluk konusunda dikkat çeken bir diğer unsur ise, devletin yeniden dağıtım üzerindeki etkin rolüdür. Bu bağlamda 2B[20] arazisi meselesi önem arz etmektedir:

> ... [kredi] Çekiyorum çünkü benim bütün arazilerim 2B arazisi. Yerin fiyatları üzerinde yapılan üretime göre değil ki. Burada topraktan para kazanan insanların bir dönüm yer alması mümkün değil ki ödeyebilsin bu borçları. 2B fiyatları, hayatını zor sürdüren çiftçinin ödemesi mümkün değil. Yılda kırk bin ödemem lazım, mümkün değil bu parayı ödeyebilmem toprakta çalışarak... (G13)

> ... Zaten bir 2B olayı var, anamızı ağlattı. İki dönüm yere on iki milyar para ödüyorum. Hep kredi ile. Beş milyar ödeyeceğim yerde faizle altı milyar ödüyorum... (G14).

Araştırma kapsamına alınan köylerdeki üreticiler, 2B arazisi ilan edilen topraklarının mülkiyet haklarını kaybetmemek için devlete ödeme yapmak zorundadırlar. Topraklarını kaybetmek istemeyen üreticiler ödemelerini yapabilmek için borçlanmaktadırlar. Üretimden kazandıkları ile geri ödemelerinin mümkün olmadığı bir borca girdiklerini ifade eden üreticiler, gecikme faizleriyle karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedirler. Bu noktada ortaya çıkan tabloda devletin üretim araçlarının mülkiyeti üzerine aldığı karar, üreticileri finans ağlarına içerilmeyi zorunlu hale getirmekte ve borçluluklarını derinleştirmektedir. Harvey'in bir mülksüzleştirme yöntemi olarak ifade ettiği "devlet eliyle yeniden dağıtım" (Harvey, 2015: 172-174; 2011: 87) süreçleri araştırma kapsamındaki köylerde de kendisini göstermektedir. Üreticilerin halihazırda 2B ödemelerini yapacak gelirleri olmadığı düşünüldüğünde, 2B kanununun üreticileri finans kurumlarının zorunlu müşterisi haline getirdiği ve finans ağlarının kırsaldaki varlığını güçlendirdiği görülmektedir. Kırsal alanda iktisadi ve toplumsal ilişkiler içerisinde borçlanmadan yaşamanın neredeyse imkânsız hale geldiğini aşağıdaki örnek anlatımlardan da izlemek mümkündür:

---

20 Burada çalışma kapsamına Akdamlar ve Geyikbayırı köyleri örnek verilebilir. Bu köylerdeki borçlanma nedenleri arasında 2B arazisi meselesi gelmektedir. 2B kanunu ve köylülerin borçlanması arasındaki ilişki ele alındığında görülmektedir ki, devlet ve birikim rejimleri arasındaki bağ çok güçlü bir biçimde devam etmektedir. Bu bağlamda, Bernstein, küçük üreticiliğin devamlılığı tartışmaları içerisinde toprak reformu üzerinden yaptığı analizinde, "kapitalizmde küçük ölçekli çiftçiliğin 'sürmesinin' siyasi dinamiğinin ne kadar önemli olduğunu" (2014: 126) ortaya koymaktadır. Benzer bir şekilde Akşit de 1967 yılında Antalya'nın köylerinde yaptığı çalışmalarda buralarda köylülüğün tasfiye olacağı sonucuna varmış fakat 1979 yılına gelindiğinde beklenen tasfiyenin gerçekleşmediğini görmüştür. Akşit bunun nedeninin bölgede tarımı ve üreticiyi destekleyen devlet politikalarının olduğu sonucuna varmış ve köylülüğün devamlılığının siyasi dinamiklerle doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir (Akşit, 1999: 180; 1985: 82-86; 1987: 11). 2B meselesi, anlatılardan anlaşıldığı üzere, siyasi erkin verdiği kararlar köyler ve köylüler üzerinde doğrudan etki göstermeye devam etmektedir. Bernstein ve Akşit'in gösterdiği gibi siyasi erk, sermaye birikim rejiminin gereklerine uygun olarak, küçük üreticilerin devamlılığı açısından olumlu bir etki gösterebilirken, 2B uygulamasında olduğu gibi küçük üreticiyi borç sarmalı içerisine sürükleyebilmekte, mülksüzleştirme rejimlerinin önünü açabilmekte ve birikimin yönüne ve şiddetini doğrudan etkileyebilmektedir.

... Bu köyde kredisiz olana rastladın mı hiç?.. (G9)

... Borç var tabii, olmadan olur mu? (G12)[21]

... Kredisiz yaşama imkânı var mı? Bankaya var, tarım krediye var, ilaççıya var, gübreciye var, 2B var. Borç olmaz mı? Hele şu üç kalem hiç eksik olmuyor: Tarım kredi, vergi dairesi, birde ilaççı, bunlar hiç eksik olmaz... (G10)

... Köy çok borçlu..." (G5)

... Olmaz mı ya. Şu köyde gördüğün bütün evler hep borçlu. Adam kredi çekiyor, yatıramıyor... (G15)[22]

Üreticilerinin içerisinde bulundukları mevcut koşullar benzer şekilde farklı ülkelerde de deneyimlenmektedir. Bankaların artan hakimiyeti ile krediler yoluyla borçlanma ve aşırı borçlanma benzer şekilde farklı ülke örneklerinde de gözlenmektedir. 2000'li yıllardan bu yana yapılan ölçümler borçlanmanın ABD'den Meksika'ya kadar bütün ülkelerde kendisini gösteren küresel bir olgu olduğunu göstermektedir. Örneğin Kanada 2000-2005 yılları arasındaki tarım sektöründeki borçluluk 10 milyon dolardan 17 milyon dolara, ABD'de 48,7 milyon dolardan 78,7 milyon dolara, Meksika'da ise 1,9 milyon dolardan 6,1 milyon dolara kadar yükselmiştir. Katılımcıların ifadelerinde de belirginleştiği gibi, köylü/üretici olmak ile borçlu olmak özdeş hale gelmiş ve üretimi sürdürebilme imkânı varoluşsal bir çabaya dönüşmüştür. Konuya ilişkin belirtilmesi gereken diğer bir husus, üreticilerin borçluluk durumlarının, borçluluk ağlarının bu ağlar içerisindeki konumlarına, üretim kapasiteleri ve borç kaynakları ile kurdukları formel/enformel ilişki örüntülerine göre de farklılıklar sergilemesidir. Bu bakımdan borç, alacaklı-borçlu ilişkisinde aktörlerinin konumlarına göre farklı anlamlar içerebilmektedir.

Borçluluk ağları ve borçlan(dır)manın aktörleri

Kırsaldaki alacaklı-borçlu ilişkisi bir yandan tarihsel olarak süreklilik gösteren, diğer yanıyla neoliberal politika ve uygulamalar ile ortaya çıkan aktörler bağlamında değerlendirilebilir. Neoliberal iktisat politikaları neticesinde devlet üreticiler lehine olan kendi bankalarını ve kredi sistemlerini hızla geri çekerken, özel bankaların toplumun geniş kesimlerine finansal kaynaklara erişimi sağlıyor olması kırsaldaki borç ilişkilerinde finans kurumlarını önemli bir aktör olarak ortaya çıkartmıştır. Böylece artan finansal hareketlilik, üreticilerin "zorluk-

21 20 yaşında. Erkek. 10 dönüm toprağa sahip. Lise mezunu. Bağkur sigortalısı. Akdamlar Köyü'nde yaşıyor.

22 80 yaşında. Erkek. 35 dönüm toprağa sahip. Tahsil yok. Bağkur Emeklisi. Geyikbayırı Köyü'nde yaşıyor.

ları borçlanarak aşmaya çalıştığı" ve "devletlerin artan toplumsal gerilimi onların borçlarını arttırarak uzlaştırmayı denediği" (Holloway, 2007: 155-156) bir yol olarak belirginleşmektedir. Devletin kredi mekanizmaları tamamen ortadan kalkmamakla birlikte, krediye erişim şartlarının neredeyse özel bankalarla aynı standartlarda gerçekleşmesi, devlet bankası ve özel banka arasındaki farkı giderek belirsizleştirmektedir. Dikkat çeken husus, neoliberal dönem öncesinde sermayenin ihtiyaçlarına göre inşa edilmiş banka ve kredi sistemlerinin artık toplumun farklı kesimlerine de kredi sağlayacak biçimde dönüştürülmesi ve finans kurumlarının kırsalda borçluluğun formel aktörleri olarak belirginleşmesidir. Özellikle finansallaşma süreçleriyle birlikte hane halkının gelirleri birer birikim nesnesi haline getirilmekte ve "işçiler ve toplumun diğer kesimleri finansal sisteme giderek daha fazla dahil" (Karaçimen, 2015: 115) edilmektedirler. Buna karşın finans kurumlarının borç verme prosedürleri (mülk sahibi olmak, kefil, teminat vb.), geri ödeme planlarının aylık olarak düzenlenmesi ve küçük üreticinin kırsaldaki üretim döngüsünü sürdürülebilecek miktarlarda kredi sağlanmaması formel düzenlemelere karşı üreticinin enformel ilişki ağlarına başvurma durumlarını ortaya çıkarmaktadır. Özellikle finansal içerilmenin ortadan kalktığı durumlarda enformel ilişki ağları (komisyoncular) belirleyici olmaktadır. Hem formel hem de enformel ilişki ağlarının birlikte kullanıldığı durumlar da söz konusudur. Özel bankaların varlığının giderek hissedildiği kırsal alanda, devletin tarım piyasasından çekilmesinin yarattığı kırsaldaki nakit ihtiyacı daha çok özel bankalar tarafından, belli ödeme koşulları ve yaptırımlar dahilinde sağlanmaktadır. Üreticiler artık devletten ziyade özel bankalar ve yaptırımlarıyla karşı karşıya gelmektedir:

> ... Özel (banka) garibana daha çok (kredi) veriyor. Beş dönüm yer yedi yüz bin yapar, sana 200 bin veriyor. Ama devlet vermiyor. Beş tane kefil istiyor. Özel bankalar ise kol atıyor (köylerde geziyor) köyde; devlet bankaları yüzümüze bakmıyor.. (G6)

> ... Özel bankalarda faiz yüzde yirmiye kadar varıyor, reklamlardaki gibi değil ... (G13)

> ...Özel bankalara emekli olanlar gidiyor. İhtiyacını oradan karşılıyor ... Yaşlı kesim kooperatiften almıyor. Onlar emekli olduğu bankalardan emekliliğini gösterip alıyor... (G15)

> ... Vakıfbank. Emekli maaşım orada, oradan alıyorum. 500 tane imza attırıyor bana... (G10)

> ... Bak ben geçen sene iki yüz litrelik ilaçlama makinesi aldım. Halk bankası, devletin bankasıdır. Orada biraz da param var, ben emekliyim. 1.500 liralık makineyi almak için, yedi sülalemi yazdı oraya (kefil), parama da ipotek koydu. 3 bin lirama el koydu, yüzde 17 faiz yazmış... (G1)[23]

23 60 yaşında. Erkek. 6 dönüm toprağa sahip. Tahsili yok. Bağkur Emeklisi. Aşağıkaraman Köyü'nde yaşıyor.

Özel bankaların kırsaldaki etkinliğinin artması elbette "bankaların giderek kâr kaynağı olarak bireylerin gelirlerine yönelmeleri" (Karaçimen, 2015: 79) ile ilgilidir. Verilen krediler, gerek geri ödeme faizleri gerekse kredi verme şartları bakımından üreticiler açısından bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Verilen krediler için istenilen teminat biçimleri, finansal içerilmenin herkes için aynı işlemediğini ortaya çıkartmaktadır. "Mülk sahibi olmak", finans kurumları açısından güvence olarak görülmekte ve kredi sağlama koşulları buna göre inşa edilmektedir. Bir emekli maaşının olması, belli bir miktar toprağa sahip olmak ya da kefil bulabilmek krediye erişebilme imkânı sağlarken bu araçlardan yoksun olanlar finansal dışlanmaya maruz kalabilmektedir. Katılımcıların ifade ettikleri üzere, eğer toprağınız, paranız veya kefiliniz yoksa devletin kredi kurumu olan Tarım Kredi Kooperatifleri, hatta özel bankalar bile yüzünüze bakmıyor:

> ... Kooperatif tapulu yerine göre veriyor, (toprağı) ipotek ediyor. İki de kefil istiyor yanına. Ödemediğinde (parayı) kefillerden alıyor. (Orada) Gübre, ilaç, mazot her şey var orada ama geriye ödeyemiyoruz. Faiziyle birlikte sene sonunda geri ödüyoruz. Aldığın borcu yılbaşına kadar yatırman lazım yoksa ya kırmızı kalem yiyorsun ya da faiz ödüyorsun. Kırmızı şeridi yediğinde bir daha kredi alamazsın oradan... (G15)

> ... Ziraat Bankası yüzümüzü tanımıyor ufak isek. Ama zenginsek, onlara çaylar geliyor. Ama garibanın yüzüne bakmıyor. Devlet bankası garibanın yanında olacak, zenginin yanında değil. O devlet bankası, bize devlet bakacak... (G6)

Devletin kredi sisteminden yararlanamayanların özel bankaların koşullarına mecbur kaldıkları ve rıza göstermek zorunda kaldıkları görülmektedir. Finans kurumlarından kredi alabilenler, bankanın belirlediği tarihte ödeme yapamadıklarında ise belli yaptırımlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu yaptırımlar ipotek altına alınan arsalara el koyma ve borçlunun "üzerini çizerek" finans ağlarından dışlama biçiminde olabilmektedir. Bu durum beraberinde enformel ilişki ağları içerisinde enformel borçlanma şeklinde pratikleri yaygın hale getirmektedir. Enformel borç ağları içerisinde "komisyoncular" merkezî bir rol üstlenmektedir:

> ... Benim bakaya 100 bin lira borcum var şimdi. Bankadan para çekemedim, ağustos ayı, kimsede de para yok. Fidan almam lazım, komisyoncu bana aracı oluyor. 30 yıldır aynı komisyona gidiyoruz, akraba gibi olduk. Param yok dediğin zaman senin 500-1.000 lira harçlığını verir. Sene içinde ilacını vs. almana da yardımcı olur. Kooperatifler daha beter ama. Para lazım olsa bir sürü işlem, ama komisyoncu sıkmıyor bizi... (G9)

> ... [komisyoncu] senet yapmıyoruz tanıdık olduğu için. (G8)

> ... Yıllardır bu bölgenin komisyonculuğunu yapan adam... (G15)

Komisyoncu ile kurulan ilişkinin niteliğinde "tanıdık olmak" ve "güven duymak" duygusu önem arz etmektedir. Borç, daha çok söze dayalı enformel bir biçimde, sezon sonunda hasat döneminde geri ödemek üzere verilmektedir. Komisyoncuların üreticileri kendi ifadeleriyle "sıkmıyor" olmaları, onların piyasadaki en önemli işlevi olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü tarımsal üretimin hem piyasaya hem de doğa koşullarına ilişkin olarak içerdiği riskler, öngörülemezlikler ve elde edilecek gelirin bu koşullardan doğrudan etkilenmesi, enformel borçlanma pratiklerini gündeme getirmektedir. Komisyoncuların işlevleri, belli bir faiz eklemesine karşın, ödenemeyen borçların ertelenmesi konusunda daha esnek davranabilmesi, "üzeri çizilen" (etiketlenen/damgalanan) üreticiler için üretimde kalma fırsatı yaratması ve finans kurumlarının aksine borç verme prosedürlerinin zaman kaybına neden olmaması konusunda belirginleşmektedir. Ancak komisyoncudan borçlanma, faiz ödemenin yanında başka yükümlülükler altına girmeyi de beraberinde getirmektedir; borcunu çeviremeyen üreticiler, ürettikleri ürünü komisyoncuya götürmek zorunda kalmakta, onlara girdi temin eden komisyoncunun girdi üzerinden yüzde almasına sessiz kalmaktadırlar:

> ... Şimdi şöyle oluyor kardeş, bu millet malını komisyoncuya götürüyor. Serasını dikecek fidan lazım, komisyoncu getiriyor, fiyatını sen de bilmiyorsun. Kömür ihtiyacın 4 ton, kömürcü veriyor onun imzasıyla. Sezon sonunda mal getirilince, komisyoncu gel otur diyor parasını almak için... (G1)

> ... Birçok kişi bu şekilde komisyoncu üzerinden alım yapıyor. O benim gibi olan birkaç kişinin de borcunu birleştirir, diyelim yirmi kişi fidancıdan fidan almış ve tutarı iki yüz bin lira. Komisyoncu, bu borcu dörde bölerek adama (firmaya) çek veriyor. Bize kefil oluyor, bir bakıma banka finansörlüğünü sağlamış oluyor. Bana fidanı alıyor, ekim yapmamı sağlıyor... (G9)

> ... Komisyoncu yüz tane çiftçiye fidan alıyor. O peşin alıyor, çek veriyor; biz vadeli ödüyoruz... (G14)

> ... Şimdi fidancıdan alacağız, yazdırıyoruz. Fidancı komisyoncuyu biliyor, komisyoncu bizi biliyor. Ödeyebilirsek ödüyoruz, ödeyemezsek borçlu kalıyoruz... (G15)

Buradan hareketle borçlu insanın, liberalizmin varsaydığı rasyonel insan olmadığı belirtilebilir. Zira rasyonel insan öncelikle özgür, seçim yapabilme ve karar kabiliyeti olan insandır. Borçlandırılmış insan için bu özelliklerden bahsetmek mümkün değildir; borç, "alacaklı-borçlu ilişkisine (sermayeye) sahip olanlar ile olmayanlar arasındaki bir güç ilişkisini ifade eder" (Lazzarato, 2014: 8). Bu ilişki biçiminde ancak "borcunuzu ödemeye uygun bir yaşam tarzı (tüketim, iş, kamu harcamaları, vergiler vs.) benimsediğiniz ölçüde özgürsünüzdür" (30). Gelecekteki gelirini bugünden tüketen borçlunun, hem bugününü hem de ya-

rının borcunu ödeyecek bir biçimde organize etmesi bir zorunluluktur. Borç döngüsü içerisinde olan üretici için piyasa avantajlarının hiçbir anlamı yoktur çünkü borçlandıkları aktörlerin kararlarına uymakla yükümlüdürler. Borç onları bir yandan üretim ve tüketim alanlarında disipline ederken diğer yandan bu süreçlerin bütün aşamalarında gelirlerinin aşındırıldığı, mülksüzleştirildikleri koşulları kabul etmeye mecbur bırakmaktadır. Üreticilerin örnek ifadelerinde de piyasa koşulları içerisinde neoliberal söylemin tersine, özgür karar vericiler olarak hareket edemedikleri ve hangi girdiyi nereden alacaklarına dair seçim imkânlarını kaybettikleri gözlenmektedir. Öte yandan komisyoncu ve küçük üretici arasındaki borç ve zorunluluk üzerine kurulu ilişki, komisyoncu ve sermaye (girdi tedarikçileri) açısından işlevsel bir ittifaka işaret eder. Komisyoncunun finanse ettiği küçük üreticilerin ihtiyaç duyduğu girdiyi tek kalemde birleştirerek tamamını sermayenin zorunlu müşterisi haline getirmektedir. Başka bir ifadeyle enformel borçluluk ilişkisi küçük üretici, komisyoncu ve sermayeyi birbirine bağlayan bir ilişki biçimi olarak tezahür etmektedir. Bu zincirde sermaye küçük üreticileri kendine bağımlı hale getirirken, komisyoncu hem üreticiden hem de sermayeden aldığı pay ile bu süreci mümkün kılan aracı konumuyla belirginleşir. Bu durumda küçük üretici içerisinden bulunduğu koşullar neticesinde hem piyasadaki farklı tedarikçiler arasında seçim yapma şansını kaybetmekte, aracı komisyonlar ve borç faizleriyle piyasa fiyatlarının üzerinde girdi maliyetlerine maruz kalmaktadır. Türkiye'nin başka bölgelerinde gerçekleştirilen pek çok çalışma bu durumu destekler niteliktedir (Aydın, 2001: 26; Sönmez, 2001: 86-87; Yiğit ve Demiriz, 2013). Hatta Aydın'ın (2001: 26) Tumburgazı'da gerçekleştiği çalışmada sürecin temel tüketim maddelerinin temininе kadar uzandığı, "köydeki birkaç bakkaldan piyasa fiyatının üstünde satın aldıkları temel ihtiyaç maddeleri ile borçlandıkları" görülmektedir. Bu bağlamda borçluluğun, gündelik yaşamın en küçük hücresine kadar sızan ve sonuçları bakımından farklı biçimlerde mağduriyetleri görünür kılan bir olgu olduğu belirtilebilir.

Borçlanma stratejileri ve borçluluğun tezahürleri

Borç "öngörülemez olan bir gelecekte geri ödeme sözü" (Lazzarato, 2014: 43) üzerine kuruludur. Kırsaldaki borçluluk ilişkisi, kırılgan bir zeminde hem üretici hem de küçük tarım üreticiliğinin sürdürebilirliği açısından belirsiz bir geleceğe dair verilmiş bir taahhüttür:

> ... Çiftçinin kolundan tutan yok, kimse desteklemiyor... (G10)

> ... Önümüzdeki seneden yersin. Eksiden gidiyorsun. Hayalle yaşamış oluyorsun yani.

> Yeni sene para ederse zararı kapatırım diyorsun... (G18)[24]
>
> ... Çiftçinin yeni senesi vardır. Bu sene olmaz, inşallah seneye der. Halbuki daha da kötüye gider sonra başlar yer satmaya... (G6)
>
> ... Öyle bir düzen var ki, bu köyde tarımdan para kazanamazsın. Karşılığını alamadığın işe gider misin?" (G16)[25]
>
> ... Sana hiçbir şey kalmıyor çocuğum, bu çiftçilik boşa..." (G11)[26]
>
> ... Borcum bitmiyor. Ben 47 yaşındayım, daha kaç sene daha borç ödeyeceğim de kendi hayatımı, çoluğumu çocuğumu yaşatacağım? Yerimi yurdumu satıp aç kalacağım, başka çare yok... (G2)

Üreticilerin içerisinde bulundukları umutsuzluk çemberi, borcun geri ödemelerinin gerçekleşeceğine dair duyulan inancı ortadan kaldırmaktadır. Hakim düşünce, tarım yaparak yaşamın sürdürülemeyeceği, sonunda bütün topraklarını satmak zorunda kalıp ve kendi ifadeleriyle "aç kalacakları"dır. Çünkü kırsal risklerle (iklim şartları, girdi fiyatları, ürünlerin satış fiyatları, hangi ürünün daha iyi gelir getireceği, gündelik giderlerin maliyeti gibi) doludur ve riskler öngörülemezdir. Dolayısıyla hem piyasa şartları hem de "üretimin doğal şartları üzerinde denetim eksikliğinden" (Sönmez, 2001: 87) kaynaklı öngörülemez koşullar içerisinden seçimler yapmak zorunda kalan kırsaldaki üreticiler, Keyder ve Yenal'ın da ifade ettiği gibi aslında bir tür "kumarhane piyasası" (2013: 67) içerisinde kumar oynamaktadır.

Riskin, belirsizliğin ve güvencesizliğin zemininde yaşamı sürdürebilmenin bir aracı haline gelen borç, bir denetim ve disiplin aracı olarak, tarım üreticisini sermaye birikim süreçlerinde üretimde kalmaya ve mevcut şartları yeniden üretmeye zorlar ya da üretim araçlarından mülksüzleştirerek işçileşmelerine neden olur. Üretimde kalabilmek güvencesizlik temelinde geleceğe dair hiçbir garantisi olmayan bir gelir üzerinden sürekli yeniden borçlanmayı gerektirmektedir. Piyasalaşma ile kırsalda "artan borçlanma, özellikle daha az toprağı olan ve sermayesi kısıtlı üreticiler için üretim risklerini artırarak pazara olan bağımlılığını daha da derinleştirmektedir" (Keyder ve Yenal, 2013: 156). Bu derinleşme neticesinde "yeniden borçlanma" ve "borçlarını borçla kapatma" en yaygın strateji olarak ortaya çıkmaktadır ve bu aynı zamanda "aşırı borçluluk" durumlarını görünür kılmaktadır:

---

24 55 yaşında. 5 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Bağkur mmeklisi. Geyikbayırı Köyü'nde yaşıyor.

25 75 yaşında. Erkek. 8 dönüm toprağa sahip. İlkokul mezunu. Bağkur emeklisi. Geyikbayırı Köyü'nde yaşıyor.

26 46 yaşında. Kadın. 10 dönüm toprağa sahip. Okula gitmemiş. Bağkur emeklisi. Akdamlar Köyü'nde yaşıyor.

> ... [Borçlarımızı] ödeyemiyoruz. Bir tanesini çekip diğerini ödüyoruz, birini sezon dönemine denk getiriyoruz. Beş kredinin ikisini kendimiz ödüyoruz, üçünü bankadan çekerek ödüyoruz. Herkes çiftçiliği bırakmak zorunda kalıyor... (G9)

> ... [Bankalar] günlerini belirliyor ama günü geldiğinde biz onu ödeyemezsek ipotek olmayan bir yerimizi satıp ödüyoruz. Daha hiç çektiği krediyi, ürettiğiyle ödeyen bir Allah'ın kulu bulamazsın bu memlekette. Herkes ipotek edilmemiş bir yeri satıp öyle ödüyor. Tek tek bu evleri gezebilirsin, herkes aynı... (G2)

> ... Krediyi, kredi ile kapatarak gidiyoruz, ne zaman gümleyeceğimiz belli değil. Sorun o. Şu anda bir tıkanıklık yaşamıyorum, krediyle kapatıyorum ama tıkanınca yerleri satacağım... (G13)

Borcu borçla kapatmak[27] bugünü kurtarmak için oluşturulmuş bir stratejidir. Yarın gelecek olan olumsuzlukları ertelemenin kısa vadeli bir yoludur. Borçlanan üretici, üretime ilişkin olarak üretimde kalıp kalmamaya ilişkin kararlardan hangi üretim girdilerini kullanacağına ve nasıl üreteceğine kadar alacaklıya bağımlıdır. Özellikle ellerindeki yegâne değer olan toprak mülkiyeti bankalara ve Tarım Kredi Kooperatifi'ne kaptırmamak üzere, gerekirse daha fazla borçlanarak üretimde kalmak zorunda kalırlarken, ürünlerini hangi kooperatifçiye satacakları, girdileri nerelerden satın alacakları borçlandıkları aktöre bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu da borcun, üreticileri kendi mülkleri üzerinde söz haklarını yitirmiş, kendi mülklerinde tıpkı bir işçi gibi disipline edilmiş özneler olarak inşa ettiğini göstermektedir. Katılımcının "ele çalışmış oluyorsun" ifadesi bu durumu somutlar. Baskıcı, disipline edici ve ezici etkisiyle varlığını sürekli hissettiren borç, alacaklı orada olmasa dahi üreticilerin/köylülerin zihinlerinde "evrensel alacaklı" (Lazzarato, 2014: 140) olarak her daim varlığını sürdürmektedir. Üreticiler yaşamlarını ona uygun bir biçimde tasarımlamak zorundadırlar. Üreticiler tarımın temel üretim aracı olan toprağa sahip olsalar bile ne üretecekleri, nasıl üretecekleri ve hangi girdiyi kullanıp bu girdileri nerelerden temin edecekleri konusunda süreçlere müdahale edebilme ve karar verebilme potansiyelini yitirmektedirler:

> ... Sebzemi sattım 20 milyar borçlu kaldım. Bankadan para çektim borcumu ödedim. Evde yatsaydım 20 milyar kârdaydım... (G2)

> ... Bütün gübre, tohum, ilaç peşin ödedim, yıl sonunda aldığımı verdiğimi bir hesapladım, bin lira zarar etmişim. Aldığım maaşla geçiniyorum, oğlan sağ olsun destekliyor. Burada tarımdan bir şey kazanacağım diyen çok yanlış düşünür. Ettiğimiz mas-

27 Yiğit ve Demiriz de (2013: 427) çalışmalarında, benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Yaptıkları çalışma esnasında görüştükleri köylüler borçlarını tarım yaparak ödeme imkânlarının olmadığı, borçlarını tekrar borçlanarak ödeme eğiliminde olduklarını ve borçları sadece erteleyebildiklerini ifade etmektedirler. Yiğit ve Demiriz'in belirttikleri üzere, devletin sosyal yanının zayıflaması ve piyasalaşma koşulları içerisinde giderek yoksullaşan köylülerin borçluluğu giderek artmakta ve ancak "borca takla attırarak" üretimlerini sürdürebilmektedir.

> rafı bile karşılayamıyoruz ki. Buğday ekiyorsun, mazotun litresi 5 lira, traktör vesaire buluyorsun. Eee, ektiğini ele çalışmış oluyorsun. Masrafı karşılamadığı gibi, bedenen çalıştığın emeğin bile karşılığını alamıyorsun. 300 liraya bir sürü buğday satın aldım. Kendi ettiğim masraf bile 500 lira tuttu. Hazır alsan daha ucuz... (G16)

"Borcu borçla kapatmak" stratejisi ile üretimi sürdürme çabasının üreticiler açısından sürdürülebilir bir strateji olmadığı, katılımcının "biz son kullanma tarihiyiz çiftçinin" ifadesinde de somutlaşmaktadır. Zira bitmeyen ve hiç bitmeyecek borçlardan duyulan baskının ezici ağırlığı, katılımcıların ifadelerinde benzer içerikle ortaya konulmaktadır. Lazzarato'nun da ifade ettiği gibi "borçlandırılmış insan, doğumundan ölümüne kadar ona tüm hayatı boyunca eşlik eden bir alacaklı-borçlu ilişkisine tabidir" (2014: 31). Başka bir açıdan neoliberal dönemde borçlanmadan yaşamak mümkün olmadığı gibi, üretimden elde edilen gelirle bu borcu kapamak da olası görünmemektedir. Bu durum ise üreticileri diğer bir stratejiye, topraklarını satmaya ve kentlere göç etmeye zorlamaktadır:

> ... Burada camekânlık işi, tahminen durumu iyi olanlar bir iki sene daha yapar ama ondan sonra bu iş biter..." (G3)

> ... Beş sene sonra burada köy kalmaz. Tek kelimeyle biz son kullanma tarihiyiz çiftçinin..." (G2)

> ... Bence on yıla kalmaz Akdamlar Köyü'nde seracılık bitecektir... (G13)

> ... Biz öldüğümüz zaman artık çiftçi kalmayacak. O zaman kıymetimiz anlaşılacak. Bir on yıl kalmadı artık.. (G9)

> ... Köyde gelir durumu azalmış, çoluğu çocuğu evlenecek yaşa gelmiş köylülerin sattığı yerler. Dışarıdan parası olan geldi yaptı... (G17)[28]

> ... Adamın biraz arsası var, satayım da kurtulayım, belki bir iki daire alır kira ile geçinirim diyor. Haklı mı? Bence haklı. Toprağı bırakma kararını aldı çoğu, burayı yarın imara sokup seraları sökün derlerse, inan sevinirim... (G9)

Diğer ülke deneyimlerinde de benzer süreçleri gözlemek mümkündür: Quintina ve arkadaşlarının (2001) Meksika kırsalına ilişkin çalışmasında neoliberal politikaları neticesinde "fakirleşmiş ve borçlandırılmış bir tarım sektörü ve çoğu kırsal kesimden olmak üzere yaklaşık dört milyon Meksikalının ABD'ye göç" (2001: 128) ettiğini vurgulamaktadır. Benzer bir biçimde Brezilya'da 1980-1991 yılları arasında yaklaşık 1,5 milyon köylü, topraklarını terk ederek kentlere göç etmiştir (akt. Huddell, 2010: 75). Malta örneği ise Antalya'daki portakal üreticilerinin durumu ile paralellik göstermektedir. Hindistan portakalının küresel

28 28 yaşında. Erkek. 5 dönüm toprağa sahip. Üniversite mezunu. Sosyal güvencesi yok. Geyikbayırı Köyü'nde yaşıyor.

piyasaya girmesi ile Maltalı üreticilerin gelirleri ciddi oranda düşüş göstermiş, bu şartlarda üretime devam edemeyen üreticiler portakal ağaçlarını kesip, portakal üretimini terk etmeye başlamışlardır (Choudhary vd. 2015: 5). Araştırma kapsamında görüşülen üreticilerin ifade ettiklerinden de benzer durumlar ortaya çıkmaktadır: Katılımcılar (küçük üreticiler), artık para kazanamadıklarını, üretim yaptıkça borçlandıkları gerekçeleriyle tarım yapmaktan vazgeçtiklerini, portakal ağaçlarını kurumaya bıraktıklarını ve belediyenin köylerini imara açmasını beklediklerini ifade etmektedirler. Beklentilerin ise, en azından topraklarını satarak borçlarından kurtulmak, borçsuz bir yaşama başlayabilmek etrafında şekillendiği görülmektedir. Görülmektedir ki üreticiler açısından tarımsal üretim borçların ödenebileceği, gündelik yaşamın yeniden üretilebileceği ve geleceğin tahayyülüne imkân verecek rasyonel bir stratejisi olmaktan giderek uzaklaşmaktadır.

Sonuç

Neoliberal piyasalaşmanın etkileri, toplumun bütün kesimlerinde olduğu gibi Türkiye kırsalında da kendini hissettirmektedir. Piyasalaşma eğilimleri neticesinde pazara bağımlılık zorunlu hale gelmekte ve bu durum köylüleri birer "küçük meta üreticisi"ne dönüştürmektedir. Bu bağlamda borç, sermayenin hem bir birikim rejimi, hem de toplumsal kesimleri disipline etmenin bir aracı olarak belirginleşmektedir.

Borç, küçük üreticiler/köylüler için ayaklarından hiç çıkmayacak bir pranga gibi onları sermayenin belirlediği biçimlerde yaşamaya zorlamaktadır. Süreç en sonunda onların mülksüzleşmelerine kadar varabilmektedir. Görüşme kapsamına alınan köylerdeki katılımcıların anlatılarından, bir üretim aracı olan toprağın arsaya dönüştüğü, köylerin gayrimenkul şirketlerinin yeni birikim alanı haline geldiği ve köylerde baş döndürücü bir hızda emlak piyasasının oluştuğunu ortaya çıkmaktadır. Borç döngüsü içerisinde çözümsüz kalan üreticilerin/köylülerin toprakları sermaye birikimi için arsa haline gelirken, kentliler için "ucuz ev", "geleceğe dair yatırım aracı"na dönüşmektedir. Tarım arazileri üzerine yükselen apartmanlar, villalar ve diğer yapılarla birlikte tarım alanları geri döndürülemez bir biçimde arsalaştırılmakta ve tarım üreticiliği sürdürülemez hale getirilerek yok olmaya maruz bırakılmaktadır. Kırsalın piyasalaşması ve borçluluk tohum şirketlerinin, gayrimenkul şirketlerinin ve birikim peşindeki kentlilerin kâr ve verimlilik koşullarını yaratma istençleri doğrultusunda, birikim rejiminin tarımsal/kırsal alanlara girmesinin zeminlerini yaratmakta ve küçük üreticilerin/köylülerin sahip olduğu maddi varlıklar üzerindeki haklarının yitirilme, hatta mülksüzleşme süreçlerini doğurmakta ve beslemektedir.

Yaşanan dönüşüm beraberinde kırsal alanda demografik değişimi ve iktisadi faaliyetleri değişime uğratmaktadır. Bu bakımdan kırsal alanda (köylerdeki)

sosyal, ekonomik anlamdaki homojen görünümler giderek daha parçalı, katmanlı ve heterojen bir yöne doğru evrilmektedir. Kırsal alanda bir çeşit "kırsal soylulaştırma" (*rural gentrification*) (Perkins, 2006: 250) süreçlerinin de önü açılmaktadır. Giderek yoksullaşan köylüler, diğer taraftan ise köyün yeni ve varlıklı sakinleri köylerde yeni bir demografi meydana getirirken, köylerdeki gençlerin kentlerde iş bulabilecekleri alanlara yönelmesiyle tarımsal emeği yeniden üretecek iş gücü de ortadan kalkmaktadır. Tüm bu süreçlere bir bütün olarak bakıldığında, "köylülüğün tasfiyesi" tartışmalarının yeniden önem arz ettiği görülür. Bu konu bağlamında tartışmanın, kırsala ilişkin literatürde dönem dönem yükseldiğine tanıklık etsek dahi çoğu zaman beklenilen sonuçların üretilmediğini görebiliyoruz. Gelinen noktada, sermayenin küresel çaptaki akışkanlığı, organizasyonu ve finans kapitalin yıkıcı etkilerinin kırsaldaki görünümlerinin köylülüğün tasfiyesi meselesi üzerinde yeniden düşünmeyi önemli kıldığı görülmektedir.

Kırsalın piyasalaşması, tarımda yaşanan dönüşüm ve borçluluk, beraberinde küçük üreticilerin tarımdan tasfiye edilme sürecini hızlandırmaktadır. Hem devletin destekleme sistemine hem de kredi ve borçlanmanın koşullarına bakıldığında, tüm bunların küresel üreticiler lehine düzenlendiği sistem içerisinde büyük arazi sahipleri ve küresel şirketler, araziye dayalı destek sistemlerinden ciddi sübvansiyonlar elde etmekte, kredi mekanizmalarında rahatça konumlanmakta ve piyasaya kaliteli ve düşük maliyetli ürün sürebilmektedirler. Yeterli oranlarda destek alamayan küçük üreticiler, piyasada küresel üreticiler ile karşı karşıya gelmekte ve eşitsiz koşullarda rekabet etmek zorunda kalmaktadır. Yüksek maliyetlerle üretim yapmak zorunda kalan üreticiler, üretimlerinin maliyetlerini dahi karşılayamamaktadır. Mevcut şartlar altında rekabet gücü olmayan, borçla sarmalanmış küçük üreticiler/köylüler tarımı terk etmek zorunda kalmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Akşit, B. (1985) *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme: Toplum, Siyaset ve Kültür Dönüşümler Üzerine Araştırmalar*, Turhan, Ankara.

Akşit, B. (1987) "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960-1980)", *11. Tez Kitap Dizisi* içinde, 11-29.

Akşit, B. (1999) "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler" O. Baydar (der.) *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 173-187.

Aydın, Z. (2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri", *Toplum ve Bilim*, 88: 11-32.

Aydın, Z. (2018) *Çağdaş Tarım Sorunu*, İmge, Ankara.

Barker, D. (2007) *The Rise And Predictable Fall Of Globalized Industrial Agriculture*, International Forum on Globalization (IFG), San Francisco.

Bazoğulu, N. (1987) "İşçileşmeye Karşı Köylülüğün Devamı Tartışması ve Düşündürdükleri", *11. Tez Kitap Dizisi* içinde, 30-35.

Berg, B. L. (2001) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, Allyn ve Bacon, Amerika Birleşik Devletleri.

Bernstein, H. (2014) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, çev. O. Köymen, Yordam Kitap, İstanbul.

Berthelot. J (2004) "Dünya Ticaret Örgütü: Güney Ülkelerine Başlıca Tuzaklar" çev. F. Başkaya, *Özgür Üniversite Forumu 28* içinde, 26-42.

Boratav, K. (1980) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Boratav, K. (2009) "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam Ve Köylülüğün Kaderi", *Mülkiye Dergisi*, 262: 9-25.

Brookfield, H. ve Parsons, H. (2007) *Family Farms: Survival and Prospect*, Routledge Publishing, Oxon.

Charles, D. (18 Şubat 2013) "Farmer's Fight With Monsanto Reaches The Supreme Court", 3 Şubat 2016 tarihinde, National Public Radio, NPR, http://www.npr.org/sections/thesalt/2013/02/18/171896311/farmers-fight-with-monsanto-reaches-the-supreme-court

Chayanov, A. (1991) *The Theory of Peasant Co-operatives: Columbus*, Ohio State University Press.

Choudhary, D., Kunwar, M. S. ve Rasul, G. (2015) "From Farmers to Entrepreneurs—Strengthening Malta Orange Value Chains Through Institutional Development in Uttarakhand, India", *Mountain Research and Development*, 35(1): 4-15.

Cloke, P. ve Little, J. (1997) *Contested Countryside Cultures - Otherness, Marginalisation and Rurality*, Routledge Publishing, New York.

Çelik, C. (2017) "Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri", *Praksis*, 43: 785-811.

Değirmenci, E. (2017) "Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma", *Praksis*, 43: 765-785.

Diaz-Bonilla, E. vd. (2006) *WTO Negotiations and Agricultural Trade Liberalization*, CABI, Oxon.

Ecevit, M., Karkıner, N. ve Büke, A. (2009) "Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *Mülkiye Dergisi*, 33(262): 41-63.

Eraktan, G., Abay, C., Miran, B. ve Olhan, E. (2004) *Türkiye'de Tarımın Teşvikinde Doğrudan Gelir Desteği Sistemi Ve Sonuçları*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.

Eren, Z. C. (2017) "Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Dağ Havzası Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm", *Praksis*, 43: 811-838.

Goodman, D. ve Watts, M. (1997) *Globalising Food, Agrarian Questions and Global Restructuring*, Routledge, Londra.

Harvey, D. (2011) *Umut Mekanları*, çev. Z. Gambetti, Metis, İstanbul.

Harvey, D. (2015a) *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. A. Onocak, Sel, İstanbul.

Harvey, D. (2015b) *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*, çev. E. Soğancılar, Sel, İstanbul.

Holloway, J. (2007) "Küresel Sermaye ve Ulusal Devlet" W. Bonefeld ve J. Holloway (der.) *Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi* içinde, çev. S. Mercan, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 133-163.

Huddell, A. (2010) "Effects of Neoliberal Reforms on Small-scale Agriculture in Brazil", *Global Majority E-Journal*, 1(2): 74-84.

Ingco, M. D. ve Nash, J. D. (2004) *Agriculture and the WTO, Creating a Trading System for Development*, The World Bank, Washington.

Karaçimen, E. (2015) "Tüketici Kredisinin Ekonomi Politiği: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *Praksis*, 38: 71-99.

Kart, E. (2015) "Yoksulluğun Mekanlarında Borçluluğun ve 'Borçlu'nun Üretilişi", *Praksis*, 38: 155-179.

Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question*, Zwan Publications, Londra.

Kendir, H. (2012) "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", *Praksis*, 9: 277-300.

Keyder, Ç. (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis, İstanbul.

Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylüler*, İletişim, İstanbul.

Khor, M. (2006) "Overview" *Globalization, Liberalization, Protectionalism: Impact On Poor Rural Producers In Developing Countries* içinde, TWN - Third World Network, Malezya, 13-51.

Lawrence, G. vd. (2010) *Food Security, Nutrition and Sustainability*, Earthscan, Londra.

Lazzarato, M. (2014) *Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme*, çev. M. Erşen, Açılım Yayınları, İstanbul.

Lazzarato, M. (2015) *Borçla Yönetmek*, çev. Ş. Çiltaş, Otonom Yayıncılık, İstanbul.

Losch, B. (2010) "Beyond Trade: Economic Transition, Globalization and Prospects" J. A. Cook (der.) *Vulnerable Places, Vulnerable People: Trade Liberalization, Rural Poverty and the Environment* içinde, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 198-211.

Ma, M. (2012) "Anticipating and Reducing the Unfairness of Monsanto's Inadvertent Infringement Lawsuits: A Proposal to Import Copyright Law's Notice-and-Takedown Regime into the Seed Patent Context", *California Law Review*, 3: 691-720.

Milbourne, P. (2004) *Rural Poverty: Marginalisation and Exclusion in Britain and the United States*, Routledge Publishing, New York.

Moss, C. B. ve Taylor, T. G. (2002) "Introduction" *Agricultural Globalization, Trade, and the Environment: Introduction* içinde, Springer, 1-10.

Olhan, E. (2013). "Türkiye'de Son On Yılda Tarımsal Destekler. Küresel Krizin Eşiğinde Tarım Son On Yılda Tarımsal Girdiler Ve Destekler", *Tarım Haftası 2012,* TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 63-70.

Oyan, O. (2004). "Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru" N. Balkan, ve S. Savran (der.) *Neoliberalizmin Tahribatı: Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet* içinde, Metis, İstanbul, 44-68.

Öztürk, M. (2012). *Agriculture, Peasantry And Poverty in Turkey in The Neo-Liberal Age*, Wageningen Academic Publishers, Wageningen.

Perkin, H. C. (2006) "Commodification: Re-resourcing Rural Areas" P. Cloke, T. Marsden, ve P. Mooney (der.) *Handbook of Rural Studies* içinde, SAGE, Londra, 243-258.

Potter, C. ve Burney, J. (2002). "Agricultural Multifunctionality In The WTO - Legitimate Non-Trade Concern Or Disguised Protectionism?", *Journal of Rural Studies*, 18: 35-47.

Quintina R. D., Borquez L. C. ve Gargia M. T. (2001) "Bölgesel ve tarımsal haklar: Meksika'da 18 yıllık neo-liberal politikalar sonrası toprak hareketliliği ve toprak pazarı", çev. S. Gölbaşı, *Toplum ve Bilim*, 88: 122-143.

SAPRIN. (2004) *Structural Adjustment: The Policy Roots Of Economic Crisis, Poverty And Inequalty*, Zed Books, Malezya.

Shiva, V. (2006) *Çalınmış Hasat Küresel Gıda Soygunu*, çev. A. K. Saysel, BGST, İstanbul.

Smith, F. (2009) *Agriculture and the WTO, Towards a New Theory of International Agricultural Trade Regulation*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Sönmez, A. (2001) "Doğu Karadeniz Bölgesi fındık üretim kuşağında toprak ağalığı, köylülük ve kırsal dönüşüm", *Toplum ve Bilim*, 88: 69-105.

Standing, G. (2015) *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. E. Bulut, İletişim Yayınları, İstanbul.

Stedile, J. P. (2009) "Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı", *Mülkiye Dergisi*, 33(262): 99-107.

Steger, M. B. (2013) *Küreselleşme*, çev. A. Ersoy, Dost, Ankara.

Suiçmez, B. R. (2002) "Tarım Alanındaki Özelleştirmeler", *Tarım Haftası 2002 Sempozyum: Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 74-121.

UNCTAD. (2016) "World Investment Report 2016, Investor Nationality: Policy Challenges", United Nations Publication, Cenevre.

Yiğit, E. ve Demiriz, G. (2013) "Paraya Takla Attırmak: Türkiye'de Kırın Piyasalaşan Yapısı ve Yoksulluk Halleri" M. Tuna (ed.) *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Yeni Toplumsal Yapılanmalar: Geçişler, Kesişmeler ve Sapmalar Bildiri Kitabı II* içinde, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, 417-435.

Wright, W. ve Middendorf, G. (2008) *The Fight Over Food*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.

Doğu Karadeniz'de çay tarımının çelişkili sürekliliği*

*Elif Karaçimen** - *Ekin Değirmenci***

Özet: Türkiye'de neoliberal politikaların uygulanmasıyla birlikte tütün ve fındık gibi pek çok tarımsal üründe tasfiye olarak nitelendirilebilecek gelişmeler yaşanırken çayda devlet koruması devam etmektedir. Bu çalışma, çay tarımında gözlenen bu farklılaşmayı bir meta olarak çayın özgünlükleri üzerinden ele almaktadır. Rize'de yapılan bir saha araştırmasına dayanan çalışmada çay metası etrafındaki toplumsal ilişkilerin kapitalist gelişmeyle birlikte nasıl şekillendiği ve bu süreçte devletin nasıl bir rol oynadığı üzerinde durulmaktadır. 1950'li yıllardan itibaren çay tarımının yaygınlaşmasıyla Doğu Karadeniz'de geçimlik üretim yapan köylü, yerini aile içi emeğin kullanıldığı küçük meta üreticisine bırakmış; bugün itibarıyla ise artık çay tarımında ücretli göçmen işçi kullanımı ve yarıcılık gibi işletme biçimleri giderek yaygınlaşmıştır. Bu süreçte monokültür bir bitki olan çayın bir geçim kaynağı olma özelliği büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu gelişmede, hem çay arazilerinin miras yoluyla bölünmesi hem de çay üreticilerinin yeniden üretimlerinin giderek metalaşması rol oynamıştır. Süreç içerisinde çay bir geçim kaynağı olma özelliğini yitirirken bir yandan da çay bahçesi sahipleri tarımla giderek daha az ilgilenir olmuş, topraklarına ve ürettikleri ürüne yabancılaşmıştır. Tüm bunlara rağmen çay tarımının küçük mülkiyet düzeni içerisinde devam edebilmesinin en önemli nedeni çayda devlet desteğinin sürüyor olmasıdır. Çaya yönelik devlet desteği iktidar(lar)ın bir yandan çay üreticilerinin oylarını kaybetmeme öte yandan çay imalatında piyasa payının yarısına sahip sermayenin çıkarlarını gözetme saiki ile şekillendiği kadarıyla iktidar(lar) için bir yeniden üretim aracına dönüşmüştür. Bu çalışma bölgede göç eğilimini önlemek ve köylüye geçim kaynağı sunabilmek üzere yoğun devlet desteğiyle tarımı yaygınlaşan çayın bu işlevlerini tamamlamış olduğunu ve artık çözümsüz bir yapı içinde varlığını sürdürdüğünü öne sürmektedir.

Anahtar sözcükler: Tarımın ekonomi politiği, meta analizi, çay, Rize.

(*) Bu araştırma RTEÜ Bilimsel Araştırma Projesi verilerine dayanmaktadır.

Çalışmanın saha araştırmasını birlikte yürüttüğümüz Betül Kocaoğlu ve Zeynep Fırat'a, çalışma sürecindeki her türlü desteklerinden ötürü Özlem Şendeniz ve Selda Tunç Subaşi'na ve çalışmamızı okuyarak yorumlarda bulunan Melda Yaman'a çok teşekkür ederiz.

(***) Doç. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisat Bölümü.

(****) Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, İktisat Bölümü.

Giriş

Son yıllarda Türkiye'nin gıdada kendine yetebilen ender ülkelerden biri olduğuna dair anlatının sonuna geldik. Esasında Türkiye tarımsal yapılarında bugün gözlemlediğimiz olgular, 2001 yılından itibaren uygulamaya konulan IMF-Dünya Bankası programının yıkıcı sonuçlarıdır. Bu programlar ve kurallar aracılığıyla Türkiye'nin tarımsal yapıları dünya kapitalizminin gerekleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmakta, köylünün hangi ürünü, ne kadar ve nasıl üretmesi gerektiği belirlenmektedir (Aydın, 2001). 2000'li yılların henüz başında milli gelirin %10'u tarım sektöründe üretilirken 2018 yılı sonu itibarıyla tarımın payı neredeyse yarı yarıya azalmıştır (%5,8). Tarımsal hasılanın payının küçülmesine tarımsal istihdamda 1950'li yıllar ile mukayese edilebilecek bir daralma da eşlik etmiştir. 2000 yılında %48 olan tarımsal istihdam da, 2018 yılı itibarıyla %18,4 olmuştur. 2002 yılından itibaren Türkiye ekonomisi yıllık ortalama %5,7 büyürken tarımdaki büyüme ortalama olarak %3,1'de kalmıştır. Ne var ki Türkiye'de bir yandan tarımsal yapılarda bir çözülme gözlemlenirken diğer yandan çelişkili bir şekilde tarımsal destekler çok çeşitli kalemler altında sürdürülmektedir (Gürel vd. 2019; Keyder ve Yenal, 2011; Kocabıçak, 2018). Bunlar alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele ile ilgili destekler, hayvancılığa ilişkin fark ödemesi gibi başlıklar altında toplulaştırılmış çok sayıda destekleme kalemini içermektedir. Hem verilen bu desteklerin içeriklerine hem de her bir tarım ürününün uluslararası piyasalara nasıl açıldığına bağlı olarak Türkiye tarımında ürün bazında farklı eğilimler görülmektedir. Örneğin tütünde kalıcı bir tasfiye denebilecek gelişmeler yaşanırken (Çelik, 2017; Yaman ve Ertürk-Keskin, 2013), şeker pancarında son özelleştirme sürecine kadar tasfiye olarak adlandırılabilecek bir süreç daha yavaş ilerlemiştir. Çayda ise çay ithalatına yönelik %145 gümrük duvarı ve ÇAYKUR aracılığıyla devletin çay üreticisine desteği devam etmektedir.[1] Bu gözlemler Türkiye kapitalizminin uluslararası piyasaya açılmasının genel sonuçlarını analiz etmenin yanı sıra ürün bazında tarımda yaşanan gelişmeleri de ele almanın önemini açığa çıkarıyor.

Tarımsal her bir meta ait olduğu ürünün özelliklerine göre birbirinden ayrılır. Bir tarım ürünü olarak çayın etrafındaki toplumsal ilişkilerin belirlenmesinde rol oynayan en temel etmen çay tarımının emek yoğun bir iş olmasıdır. Bu durum çayda toplumsal cinsiyete ve etnik farklılıklara dayalı işbölümünü daha görünür hale getirir. Hindistan'ın Assam dağlarında, Vietnam'ın kuzeyindeki yamaçlarda ve Sri Lanka'da kadınların ve etnik azınlıkların yoğun emekleriy-

1 Yıldan yıla ve sürgünden sürgüne değişmekle birlikte, 2019 ilk sürgün itibarıyla ÇAYKUR çay bahçesi sahiplerine dönüm başına 500 kilogram alım garantisi vermekte ve yaş çay yaprağının kilosunu 3.03 liradan almaktadır. Çaylık sahipleri geri kalan çaylarını özel sektöre, firmaların belirlediği fiyattan satmaktadır.

le toplanır çay. Ayrıca çay bitkisinin oldukça hassas olması, yapraklarının hızlıca işlenmesini gerektirdiğinden çay fabrikalarının çayın yetiştiği bölgede kurulması gerekir. Çayın meta zincirinin küreselleştiği örneklerde bile ancak işlenmiş çayın paketlenmesi başka bir coğrafyada yapılabilir. Bu durum çayın, yetiştiği bölgedeki toplumsal yapıyı hem tarım hem imalat sektörü üzerinden etkilemesine neden olur.

Tarımsal metalar biyolojik özelliklerine göre birbirlerinden ayrıştığı gibi, her biri kendi içinde de yetiştiği coğrafyaya ve içinde bulunduğu sosyo-ekonomik, politik ve kültürel bağlama göre farklılık gösterir.[2] Çay çoğunlukla Doğu Asya'yı içeren tropik ve sub-tropik bölgelerde, yani sınırlı bir coğrafyada yetişir. Ayrıca sömürgecilik döneminde kolonyal ülkeler tarafından üretimi başlatıldığından geleneksel olarak çay tarımı plantasyonlarda yapılır. Güney Asya'da plantasyonlarda çay üreticiliğine başlanması önceden kabile halinde yaşayan ya da geçimlik üretim yapan köylülerin yaşam alanlarına çoğu zaman zorla el konulması ve ücretli emek haline getirilmeleri pahasına gerçekleşmiştir (Hann, 1990b). Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki çay tarımı ise kimi yönleriyle dünyanın diğer coğrafyalarındaki çay tarımıyla benzeşse de pek çok açıdan farklılık gösterir.

Doğu Karadeniz Bölgesi çayla Cumhuriyet'in ilk yıllarında tanıştırılmıştır. Arazinin engebeli olduğu ve sürekli olarak dışa göç veren bir bölgede küçük mülkiyet düzeni içerisinde yetişmeye uygun ve emek yoğun bir sınai girdi olan çayın üretilmesi, bu bölgenin toplumsal yapısında köklü bir dönüşüme neden olmuştur. Bu dönüşümün en önemli ayağı, bölgede daha önce kendi temel ihtiyaçlarını karşılamak için geçimlik tarımla uğraşan köylülerin doğrudan bir meta olarak çayı üretmeye başlamalarıdır. Ne var ki bu sürecin doğal bir sonucu olarak çay üreticilerinin yeniden üretimlerinin giderek metalaşması, köylünün parasal ihtiyaçlarını arttırmıştır. Ayrıca 1970'lerin sonundaki yüksek enflasyon dönemi çaydan elde edilen geliri iyice eritmiş ve sonraki süreçte arazilerin de miras yoluyla giderek küçülmesiyle monokültür bir bitki olan çay giderek bir geçim kaynağı olma özelliğini yitirmiştir. Buna rağmen çay tarımı küçük mülkiyet düzeni içerisinde, üretici sayısı ve üretim alanı artarak devam etmektedir. Bunda 2000'li yıllarda çay üreticisinin hem enflasyon karşısında korunmuş olması, hem de dünya çay fiyatlarına kıyasla Türkiye'de yaş çay fiyatının yüksek tutulması önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada Türkiye'de toplam çay üretiminin %65'inin gerçekleştiği Rize'de yaptığımız saha araştırmasından hareketle çay tarımında yaşanan dönüşümü, bunun toplumsal yapıya etkisini ve devam eden devlet korumasının neden ve sonuçlarını ele alıyoruz.

Çalışmanın saha araştırmasını Rize'nin merkezi ve 8 ilçesine bağlı köylerde üreticilerle yaptığımız anketler ve çay üretimiyle ilgili pek çok kişiyle (baş-

2 Çay metasının kendi içinde, dünyanın farklı bölgelerinde nasıl farklılaştığına dair bir analiz için bkz. (Değirmenci ve Karaçimen, 2019).

ta çay üreticileri olmak üzere, eksperler, ziraat mühendisleri, özel çay fabrikası sahipleri ve ÇAYKUR yetkilileri gibi) yaptığımız mülakatlar oluşturmaktadır. Saha araştırmasından elde ettiğimiz gözlemler sezonluk bir ürün olan çayın yıl boyunca bakım gerektirmemesinin ve çay arazilerinin bölünmüş olmasının çayda ideal küçük meta üreticisi formunu ortadan kaldırmış olduğu yönündeydi. Üreticilerin pek çoğu göç etmiş olmalarına rağmen yazın geldikleri köylerinde çay tarımını farklı emek biçimleri kullanarak sürdürebilmektedir. Bu bağlamda çay tarımında ücretli işçi kullanımı ve yarıcılık gibi işletme biçimleri giderek yaygınlaşmış ve çay bahçesi sahipleri tarımla giderek daha az ilgilenir olmuştur. Buna rağmen çay tarımını tamamen terk etmiyor olmalarında temel bir gelir güvencesi sağlamasa da devlet koruması sayesinde çayın garantili bir ek gelir kaynağı oluşturması önemli rol oynamaktadır. Bu ek gelir kaynağını koruyabilme ve arttırabilme motivasyonuna birim alandan elde edilen çay yaprağını arttırmak için kontrolsüz bir biçimde kimyasal gübre kullanımı eşlik etmektedir. Bu durum ilgili yazında "metabolik yarılma" olarak adlandırılan, toprağa ve ürüne yabancılaşma sürecinin çay tarımında da yaşandığına göstermesi açısından ilgi çekicidir. Aşırı kimyasal gübre kullanımının toprakta ve yeraltı sularında yarattığı tahribat çay tarımıyla ilgili tüm kesimler tarafından sıkça dile getirilse de sınırlı bir alanda organik çay tarımına geçiş teşebbüsleri dışında bu soruna yönelik sistemli bir çözüm arayışı bulunmamaktadır. Bunun temel nedeni siyasal iktidar(lar)ın çay politikasında önceliklerini Karadeniz halkının desteğini kaybetmemek üzerine şekillendirmeleridir. Bu bağlamda devletin çay tarımındaki hakim rolünün, çay bahçesi sahiplerinin iktidara politik olarak eklemlenmesi amacı üzerinden devam ettiğini söylemek mümkündür. Öte yandan piyasa mantığının giderek yaygınlaştığı bir ortamda çay politikalarının belirlenmesinde sermayenin çıkarlarının giderek daha çok korunur olması çay sektöründeki çelişkileri de arttırmaktadır. Saha araştırması esnasında çay tarımındaki en önemli politika araçları arasında olan kota ve kontenjan uygulamalarının özel sektör lehine belirlendiği pek çok görüşmecinin dile getirdiği bir tespitti. Sonuç olarak araştırmadan edindiğimiz genel izlenim çay tarımının, fiyatların sürekli olarak tüketici aleyhine bozulduğu, üretimi arttırmak uğruna yeraltı sularının kirletildiği ve çayın kalitesinin giderek düştüğü bir yapı ile devam etmekte olduğu yönündeydi.

Çalışmanın ilk bölümünde tarımın ekonomi politiği ve meta analizi yaklaşımlarından yararlanarak bir yandan çalışmada kullandığımız kavram setlerinin nereye dayandığını açıklarken diğer yandan çay tarımındaki dönüşümü açıklamak için bir analitik çerçeve sunacağız. Tarımsal bir meta olarak çayın özgünlüklerinin değerlendirilmesi çalışmanın ikinci bölümünü oluşturacak. Türkiye'de çay tarımının örgütlenme biçimi, geç kapitalistleşmiş ülkelerde tarımsal yapıların dönüşümünde devletin belirleyici rolünün tartışılmasını gerektirdiğinden üçüncü bölümü devletin çay tarımındaki yeri ve belirleyicili-

ğine ayırdık. Dördüncü bölümde ise saha çalışmasından edindiğimiz sonuçları paylaşacağız.

Tarımın ekonomi politiği yaklaşımından hareketle tarımsal ürünleri birer meta olarak ele almak

Her bir meta tarihsel koşullara bağlı olarak şekillenmiş olan ve metanın üretimi ve dağıtımında rol oynayan toplumsal ilişkileri barındırır. Kapitalizm, genelleşmiş meta üretiminin kendisini hakim kıldığı ve daha önce meta ilişkileri dışında kalmış alanların metalaşma sürecine dahil edildiği bir üretim tarzıdır (Baggethun ve Perez, 2011). Kapitalist sistemde insanlar malların üretimi ve dolaşımı için doğrudan birbirleriyle değil, ayrı ayrı bireyler olarak piyasayla ilişki içinde olurlar (Fridell, 2007). Piyasa sistemine birey olarak dahil olduklarında malların üretim sürecine dair herhangi bir bilgiye sahip olmazlar. Dolayısıyla kapitalist sistemde piyasa, üretim sürecindeki toplumsal ilişkileri görünmez kılar. Görünür olan şey dolaşım alanında var olan metadır. Marx, analizine kapitalist üretim tarzının inceleme birimi olan metayı ele almakla başlar. Emeğin toplumsal karakteri sanki emeğin ürününün nesnel bir özelliğiymiş gibi göründüğünden meta gizemli (fetiş) bir hal alır (Marx, 1976).[3] Meta fetişizmi kavramından yola çıkarak yapılan analizler metanın sömürüye dayalı toplumsal ilişkileri nasıl gizlediğini ve kapitalizmi meşrulaştırmak için nasıl bir işlev gördüğünü ortaya koymayı amaçlar.

Metalaşma sürecinin tarımsal üretimin bütün aşamalarına sirayet ettiği bir dönemde tarının ekonomi politiğine yönelik araştırma ve tartışmaların önemli bir odak noktasını tarımsal metaların oluşturması kaçınılmaz olmuştur (Buttel, 2001). Esasında meta analizi özellikle tarım ürünlerinin incelenmesinde artı birtakım avantajlar sunar; çünkü her bir tarın ürünü organik özellikleri nedeniyle birbirinden farklılaşır. Meta analizi bu farklılaşmanın metayı üreten emeğin toplumsal karakterine nasıl yansıdığını inceleme imkânı sunar. Aslında tarın ürünlerinin biyolojik karakterine, emek ve üretim süreçlerindeki farklılıklara meta analizlerinden önce de erken dönem tarımın ekonomi politiği yazınında dikkat çekilmiştir (Guthman, 2009). Kautsky (1988) henüz 19. yüzyılın sonunda sanayide küçük meta üretimi ile tarımda köylü üretimini karşılaştırırken tarımla uğraşan köylünün içinde bulunduğu yapısal koşulların farklılığına vurgu yapar. Ayrıca Marx'ın (1973) tarımın özgünlüğünü tartışırken belirttiği gibi, tarımda üretim sürecinin tamamlanması doğa koşulları nedeniyle kesintiye uğrar ve bu durum emek zamanında duraklamalara neden olur. Dolayısıyla tarımda üretim ve emek zamanı farklılık gösterir. Üretim zamanı tüm üretim döngüsüne karşılık gelirken, emek zamanı bu süre içinde sadece işgücünün kulla-

3 Metanın gizeminin ve kerametinin emek ürününün değer biçimi olmasından kaynaklandığına dair derinlikli bir analiz için bkz. (Yaman ve Öztürk, 2019).

nıldığı dönemi kapsar. Üretim ve emek zamanları arasındaki farkın çok olduğu alanlar, kapitalist yatırım için cazip olmadığından bu alanlar çoğunlukla küçük meta üreticilerinin elinde kalır. Dolayısıyla bir üretim ilişkisi olarak küçük meta üreticiliği (budanması, gübrelenmesi ve toplanması için yılın birkaç ayının yeterli olduğu çay üretiminde olduğu gibi) varlığını korur.

Öte yandan kapitalist gelişmenin tarımsal yapılarda izlediği yol sanayide izlediği yoldan farklı olduğundan zaman içinde küçük meta üreticiliği kendi içinde farklılaşır (Bernstein vd. 2018).[4] Sermaye kapitalizm öncesi tarımsal yapıları emek gücünün maliyetini düşürücü bir etmen olarak görür ve içselleştirir (Aydın, 1986). Tek bir köylü hanesinin bile kiracılık, yarıcılık ve tarım işçiliği gibi farklı işletme biçimlerinin bir kısmını ya da tamamını aynı anda barındırabilmesi mümkündür; fakat bu durum farklı işletme biçimlerinin tek bir üretim ilişkisi olarak küçük meta üreticiliğine karşılık geldiği gerçeğini değiştirmez (Boratav, 2004). Hakim olan yapı, aile içi (hane) emeği kullanarak kısmen veya tamamıyla piyasa için; fakat birikim yapmadan üretim yapan, dolayısıyla küçük meta üreticisi olarak tanımlanan tarımsal üreticilerdir. Küçük meta üreticisi hane içinde, emek kullanımının ve meta ilişkilerine dahil olmanın getirdiği gelir ve gider akımını nasıl düzenlediği ise büyük oranda cinsiyete dayalı işbölümüne bağlı olarak şekillenir (Bernstein, 1979).

Tarımsal metanın toplumsal karakterinin nasıl şekillendiğini belirleyen önemli bir etmen de devletin küçük meta üreticilerine yönelik tutumudur. Tarımsal üretimde sermayenin tahakkümü, küçük meta üreticisi hanenin yeniden üretiminin metalaşması ve hane emeğinin değersizleşmesi doğrultusunda ilerler. Ne var ki bu süreçte kamusal kaynakların tarımdaki küçük meta üreticilerini desteklemeye ayrılması, çeşitli fiyat mekanizmalarıyla üreticilerin korunması ve piyasa ve meta ilişkileri dışında alanların yaratılması gibi etmenler bu doğrultuyu yavaşlatabilir (Özuğurlu, 2015). Bunun temel nedeni devlet ve küçük meta üreticisi arasındaki ilişkinin çatışmalı bir alana karşılık gelmesidir. Bu durum aynı zamanda metanın bir toplumsal ilişki olduğu kadar politik örgütlenmenin de bir aracı olduğuna işaret eder. Kapitalist çiftçi küçük meta üreticisinin sömürülmesi üzerinden büyür. Devlet bir yandan bu şekilde büyüyen kapitalist çiftçinin çıkarlarını gözetmek için küçük meta üreticisinin sömürülmesine göz yumarken diğer yandan da (aile emeğini kullanarak emek gücü maliyetini azaltma potansiyeli taşıyan) küçük meta üreticisini destekler (Das, 2007). Buna ilaveten küçük meta üreticileri özel mülkiyetin meşruiyetinin göstergesi olmaları, istediklerinde geçimlik üretime geri dönme potansiyeli taşımaları ve nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaları itibarıyla da siyasi rejime bir tehdit oluşturabilirler. Dolayısıyla çıkarlarının göz ardı edilmesi tercih edilmeyeceğinden,

4 Pek çok küçük meta üreticisini, çözümleme birimi olarak hanelerin içinde yaşadıkları daha geniş yapıları almak suretiyle, kır-kent ayrımı ötesinde tanımlamak gerektiğine dair Türkiye üzerine derinlikli bir çalışma için bkz. (Öztürk vd. 2018).

yeniden üretimlerini sağlayabilecekleri koşulları sürdürmek iktidar açısından önemlidir (Das, 2007). Devlet ve küçük meta üreticisi arasındaki tüm bu çatışmalı ilişki devletin küçük meta üreticilerine yönelik değişen politikalarını anlamak açısından son derece önemlidir.

Tarımsal bir meta olarak çay

Sınai üretimden farklı olarak doğa ve iklim koşullarına bağlı olan tarımsal ürünlerin biyolojik karakterleri ait oldukları metanın üretim süreçlerinin şekillenmesinde son derece önemli rol oynar. Ayrıca her tarımsal meta da kendi içinde yetiştiği coğrafyanın doğa ve iklim koşullarına göre farklı emek ve üretim süreçlerine karşılık gelir. Bu bağlamda çayın bir tarım ürünü olarak özgünlüklerini ve Türkiye'de yetiştiği coğrafyanın emek ve üretim süreçlerine nasıl etki ettiğini tarihsel bir bağlamda ele almak önemlidir.

Öncelikle Türkiye'nin iklim ve doğa koşullarının, bir meta olarak çayı diğer coğrafyalarda yetişen çaydan nasıl ayrıştırdığı ile başlayalım. Türkiye'de Kafkas Dağları'nın bir uzantısı olan Kaçkar Dağları'nın siper oluşturmasıyla meydana gelen ılıman ve bol yağışlı iklim, Doğu Karadeniz'i çay üretimi için elverişli bir coğrafya haline getirir (Zihnioğlu, 2008). Ne var ki kalitesi iklimsel özelliklere ve coğrafi koşullara göre oldukça farklılık gösteren çayın yetişmesi için bu bölge ideal koşulları sağlayamaz. Yoğun çay tarımının yapıldığı Çin, Hindistan, Sri Lanka gibi Asya ülkelerinde ekvatoral iklim çay için hem Muson yağmurları hem de güneşli hava gibi uygun koşulları bir arada sunar.[5] 3.000 yıl önce Çin'de keşfedilen çayın yetiştirilmesi Asya'dan Afrika'ya elli ülkeye yayılmış olsa da çay üretiminin büyük bölümü Asya'nın doğusunda gerçekleşir. 2016 yılı itibarıyla Çin ve Hindistan dünya toplam çay üretiminin dörtte üçünü karşılamaktadır (FAO, 2016). Dünya çay üretiminde Türkiye'nin payı ise %5 (FAO, 2018), çay ihracatı içindeki payı binde 7, ithalatı içindeki payı ise binde 3 kadardır (FAOSTAT). Çayın ideal olarak yetiştiği ekvatoral bölgelerin çoğunda çay yıl boyunca sürgün verir. Oysa ki Doğu Karadeniz'de çay, mayıs ve ekim ayları arasında üç ya da dört sürgün olarak toplanır. Daha sonra bahsedeceğimiz gibi bu durum, çay tarımı ve imalatının sezonluk bir iş olması üzerinden toplumsal ilişkileri belirlemede önemli rol oynar. Ayrıca çayın üretim zamanı ile üretimi için gerekli emek zaman arasındaki farkın fazla olması çay üretimine kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olmasını zorlaştırır.

Her ne kadar Doğu Karadeniz Bölgesi çayın yetişmesi için ideal koşulları sağlamasa da bu bölgede yetiştirilen çayın dünyadaki rakiplerine kıyasla önemli bir avantajı vardır. Çayın yetiştiği diğer coğrafyalarda sermayenin ta-

5 Saha araştırması esnasında görüştüğümüz ziraat mühendislerinden biri ÇAYKUR'a ait *Tirebolu 42* çayının diğerlerine göre daha kaliteli olmasını Tirebolu'nun Rize ve çevresine göre daha fazla güneş alması ve güneşin bitkiye nişasta sağlamasıyla açıkladı.

rımına müdahale araçlarını kimyasal gübre ve zirai ilaç kullanımını oluşturur.[6] Oysa Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kış aylarında çay bahçelerinin üzerine kar yağdığından bu bölgede çay, zirai ilaçlama yapılmadan üretilir. Dolayısıyla Türkiye'de diğer çay yetiştirilen coğrafyaların aksine çay tarımında piyasadan temin edilen tek girdi kimyasal gübredir. Ayrıca genel olarak çay tarımında kapitalist gelişme sürecini sınırlandıran temel bir unsur çayın mekanizasyon için elverişli olmamasıdır. Her ne kadar Türkiye'de olduğu gibi çayın makasla toplanması mekanizasyon için atılmış bir adım olarak değerlendirilebilse de çayın üst yapraklarının toplanmasında gereken hassasiyet, pek çok coğrafyada çayda mekanizasyon denemelerini başarısız kılmıştır (Herath ve Weersink, 2009).[7]

Sömürgecilik döneminde kolonyal ülkeler tarafından ihracatı yapılması amacıyla başlatılan çay üretimi geleneksel olarak plantasyonlarda yapılmıştır. Sömürge yönetimleri açısından, plantasyon ve plantasyon fabrikaları yeşil çay yaprağı gibi çürümeye oldukça yatkın olan bir bitkinin hızlı bir şekilde fermente edilip kurutularak taşınabilir bir hale getirilmesini avantajlı kılmıştır (Besky, 2017). Her ne kadar çay plantasyonlarında gerekli olan ucuz işgücü köylülerin ücretli emek haline getirilmeleri ile sağlanmış olsa da zaman içerisinde bağımsızlıklarını kazanan kolonilerde küçük meta üreticiliği de giderek yaygınlaşmıştır. Bunun en önemli nedeni küçük meta üreticiliğinin emek sürecinden kaynaklanan risklerin aşılmasında önemli rol oynayan bir üretim tarzı olmasıdır. Günümüzde dünya çay üretim alanlarının %70'ine küçük meta üreticileri hakimdir ve bu üreticiler küresel ölçekte çay üretiminin %60'ını gerçekleştirmektedir (FAO, 2017). Tropik ve sub-tropik bölgelerde yetişmesi nedeniyle çayın üretildiği ve tüketildiği ülkelerin farklılaşması, çaya bir meta olarak uluslararası bir boyut kazandırır. Kahve ve kakao benzeri diğer tropikal ürünler gibi çay da geçimlik üretimden ziyade uluslararası piyasaya yönelik olarak üretilir. Türkiye bu anlamda diğer çay üreticisi ülkelerden önemli bir farklılık gösterir. Türkiye'de çay kolonyal geçmişe sahip pek çok Asya ve Afrika ülkesinin aksine bir ihraç ürünü olarak değil, ithal ikamesi bir ürün olarak devletin yoğun teşvik ve desteğiyle küçük mülkiyet düzeni içerisinde yetiştirilmeye başlamıştır. Esasında Türkiye'de çayın yüksek gümrük duvarıyla dış piyasadan korunması Doğu Karadeniz'de yetişen çayın kültürel kodlarının sürdürülmesi açısından

6 Goodman ve Redclift (1991) sermayenin tarıma iki temel müdahale biçimi olduğunu söyler. Bunlardan birini doğal süreçlerin kimyasal gübre, tarım ilaçları ve benzerleri yoluyla temellük edilmesi (*appropriationism*), diğerini ise tarımsal ürünlerin işlenmesi sürecinde doğal girdilerin yerini sentetik hammadde, tatlandırıcı ve aroma gibi girdilerle ikame edilmesi (*substitutionism*) kavramlarıyla açıklar. Bu yöntemlerle tarımda doğa koşullarından kaynaklanan belirsizliklerin en aza indirilmesi ve böylelikle tarımsal üretim süreci üzerinde sermayenin denetiminin kurulması beklenir.

7 Çayın genç yaprakları, çaya kendine özgü aromasını veren polifenol maddesini daha fazla içerir. Bu genç yaprakların elle toplanması halinde en kaliteli çay yaprağı elde edilebilir. Çay yapraklarının mekanik makaslar ile toplanması verimi artırsa da çayın kalitesini azaltır (Neilson ve Pritchard, 2009).

da önemli olmuştur. Bilindiği gibi Türkiye'deki çay kültürü hem demlenmesi hem de tüketilmesi bağlamında dünyadan ayrılmaktadır. Türkiye'de çayın devlet eliyle yaygınlaştırılmasıyla kahvehaneler ve çay bahçeleri gibi çay içilecek özgün mekânlar toplum için son derece önemli hale gelmiştir. Ayrıca çay şekerinden çay bardağına kadar, çay demleme ve içme ritüelinin bir parçası olan tüketim malları için yeni sanayiler oluşmuştur. Devletin hem yetiştirilmesi hem de işlenmesi sürecinde önemli rol oynadığı bir metayı analiz etmek metanın toplumsal ilişkileri barındırdığı kadar politik bir örgütlenmeye de karşılık geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Diğer coğrafyalardan farklı olarak devletin Türkiye'de çay sektöründeki hakim rolü bir sonraki bölümde tarihsel bağlam içinde ele alınacaktır.

Türkiye'de çay metasının bir özgünlüğü olarak çay sektöründe devletin belirleyici rolü

Türkiye'de çay tarımının tarihsel arka planı

Daha önce belirttiğimiz gibi dünyanın çay yetiştirilen pek çok bölgesinin aksine, Doğu Karadeniz'de çay bir ihraç ürünü olarak değil, ithal ikameci bir ürün olarak yetiştirilmeye başlamıştır. 2016 yılı itibarıyla kişi başına çay tüketimi sıralamasında yıllık 4 kilogram ile Türkiye birinci sırada gelirken ülkede üretilen çayın çoğu iç piyasada tüketilmekte; ancak %2 kadarı ihraç edilmektedir (FAO, 2018). Çayın uluslararası piyasaya yönelik olarak üretilmemesi, Türkiye'de çay metasının toplumsal ve politik karakterini belirlemede son derece önemli rol oynamaktadır. Bunu daha iyi anlamak için devletin, çayı Doğu Karadeniz Bölgesi'yle hangi koşullar içerisinde tanıştırdığını ve süreç içerisinde üretimine nasıl müdahale ettiğini ele almak gerekir.

Rize ve çevresinde çay tarımının teşvik edilme sürecinde Türkiye'de tarıma yönelik politikalarda görülen genel motivasyondan yola çıkılmıştır. Burada amaç genel itibarıyla küçük ölçekli toprak mülkiyetinin hâkim olduğu ve iç pazar bütünlüğünün henüz sağlanmadığı bir tarımsal yapıyı ulusal ölçekte sermaye birikiminin sağlanması yönünde dönüştürmek ve kent ile kır arasında birbirini tamamlayıcı bir yapı oluşturmaktır. Doğu Karadeniz'de de esas olarak dağlık bir arazide geçimini sağlamakta zorlanan köylüye çay metası üzerinden tarımsal ve sınai bir geçim kaynağı sağlayarak göçün önlenmesi ve sermaye birikimi için yeni alan açılması hedeflenmiştir.[8] Rize ve çevresinde çay tarımı ya-

8 Ayrıca devletin çay tarımını örgütlemesindeki bir başka önemli motivasyon da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iktisadi ve kültürel olarak ulus-devlete entegrasyonunu sağlamaktır (Toprak, 1988). Doğu Karadeniz Bölgesi coğrafi, iktisadi ve kültürel bakımdan Gürcistan ve Ermenistan ile bütünleşmiş iken Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte bu bölgeler arasındaki işbirliği Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmalar neticesinde neredeyse bitme noktasına gelmiş, dolayısıyla bölgenin yeni ulus-devletin iktisadi yapısına entegre edilmesi gerekmiştir (Bir-

pılması için ilk kanun Cumhuriyet'in kurulmasından üç ay sonra çıkarılmış, fakat bölge ekonomisi ve toplumsal yapısının çay ile şekillenmeye başlaması ancak 1940 tarihli ikinci Çay Kanunu'nun ardından gerçekleşmiştir.[9] Bu kanun çay tarımının yapılacağı alanları tanımlayıp çay yaprağının işlenme, paketlenme ve satışı için devlet gözetiminde işletmeler kurulmasına olanak sağlamıştır. Çay Kanunu'na ilişkin TBMM tutanaklarında Rize vekili Ekrem Bey'in aşağıdaki sözleri çay tarımının amacını şu şekilde ortaya koymaktadır:

> [..] bu kanunun vücuda gelmesine sebep olan, Rize'nin aç ve sefil kalmasıdır. Rize hiçbir zaman Giresun'un senede milyondan fazla varidat getiren fındıklarına veyahut Eskişehir'in vasi buğday ovalarına veyahut Adana'nın herhangi vasi pirinç sahalarına ... veyahut pamuk sahalarına her ne ise malik değildir. Geçenlerde muhterem arkadaşımız Celal Beyefendi buyurdular ki, "ben İzmir mebusu olduğum halde İzmir için böyle bir şey teklif etmek hatırımdan geçmedi." Çünkü İzmir halkının buna ihtiyacı yoktur ve bu pek aşikardır ki hiçbir İzmirlinin hatırından orada bulunan bir ağacı sökerek yerine diğer bir şey dikmek geçmez. Çünkü ahali refah içerisindedir. Fakat Rize böyle değildir (TBMM Tutanakları, i: 95, 04.02.1340, c:2, ss: 574).

Cumhuriyet öncesi dönemde de yetiştirilen ve ilkel düzeyde de olsa sanayi ve ticarete konu olan tütün ve pamuk gibi ürünlerin aksine çay, doğrudan sanayi girdisi bir meta olarak üretim ilişkilerine dahil olmuştur (Genç, 2016). Çaydan önce, Doğu Karadeniz'de kadınlar genellikle geçimlik olarak ürettikleri ürünlerin fazlasını pazarda satarak hanenin temel ihtiyaçlarını karşılamakta, erkekler ise gurbette inşaatlarda ya da gemilerde çalışmaktadır. Çayın bir sınai ürün olarak devlet tarafından teşvik edilmesiyle toplumsal yapıda köklü bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşümün içeriğini belirleyen, Rize gibi toprağın sınırlı olduğu ve sürekli olarak dışa göç veren bir şehirle çay gibi emek yoğun ve küçük mülkiyet düzeni içinde yetiştirilebilen bir ürünün tanıştırılmış olmasıdır (Tekeli ve İlkin, 1988). Toplumsal yapıdaki dönüşüm sadece tarımda geçimlik üretim yapan köylünün yerini küçük meta üreticisine bırakması ile sınırlı kalmamıştır. Çayın toplandıktan kısa bir süre sonra işlenmesi için fabrikaya verilmesi gerekliliği, bölgede çay fabrikalarının da kurulmasını elzem kıldığından çay, bölgenin iktisadi ve toplumsal yapısını hem tarım hem de imalat sektörü üzerinden etkilemiştir. Böylelikle çay köylülerin hem küçük meta üreticisine dönüşmelerine hem de kendi bölgesinde işçileşmesine aracı olmuştur. Ne var ki bu toplumsal dönüşüm cinsiyete dayalı işbölümünde önemli bir değişime yol açmamıştır.

yol, 2012; Genç, 2016). Taşkın (2016) Türkiye'de Rize'nin Pazar ilçesinden Gürcistan sınırına kadar olan coğrafyada yoğunluklu olarak yaşayan Laz halkının vatandaş haline getirilmesinde çay tarımının desteklenmesinin önemli rol oynadığını belirtmektedir. Çay başta Lazlar olmak üzere Gürcü ve Hemşinliler gibi farklı halkların da yeni kurulan modern devletle olan bağlarının güçlenmesi açısından işlev görmüş ve böylelikle bölgenin politik örgütlenmesinin de aracı olmuştur.

9 Esasında çay bitkisinin Türkiye coğrafyasına gelişi ve yetiştirilme denemeleri Cumhuriyet'in kuruluşunun öncesine dayanır. Zihnioğlu *Bir Yeşilin Peşinde* (2008) isimli çalışmasında çay bitkisinin bu topraklardaki serüvenini anlatır.

Önceden gurbette çalışan erkekler çayla birlikte fabrikalarda iş bulmuş, kadınlar ise tarımda çalışmaya devam etmiştir. Ayrıca çay toplumdaki eşitsizliklerin derinleşmesinde de etkili olmuş, büyük bahçeleri olan ve çoğu zaman bölgede bulunmayan kişiler yetişmesi son derece kolay olan çay üzerinden yarıcılar ve ücretli emekçiler aracılığıyla neredeyse hiç emek sarf etmeden ciddi bir rant elde etmiştir (Beller-Hann ve Hann, 2012).

Çay tarımı her ne kadar hep devlet eliyle desteklenmeye etse de devlet ve çay üreticileri arasındaki ilişki her zaman gerilimli olmuş, bu gerilim 1971 yılında kurulan ÇAYKUR ile üreticiler arasındaki ilişkide de kendini sürekli olarak göstermiştir.[10] Gerilime neden olan önemli bir etmen, ülke ekonomisinin içinde bulunduğu yüksek enflasyon koşullarında Doğu Karadeniz'deki halkın artık giderek metalaşmış olan basit yeniden üretimlerini çaydan elde ettikleri gelirle karşılayamaz hale gelmeleri olmuştur (Hann, 1990a). Bölge halkları geçim koşullarının bu şekilde zora girmesi karşısında birtakım direnme mekanizmaları geliştirmiştir. Örneğin bu mekanizmalardan biri gelirlerindeki erimeyi üretimi artırarak telafi etmek için çayı makasla toplamaya başlamaları, bir diğeri ise ruhsatsız bir şekilde ormanlık arazileri çay tarımına açmalarıdır. Ayrıca daha fazla ürün satabilmek için çay üreticileri kendileri de yöre halkından olan eksperlere 1970'lerin siyasi çalkantı koşulları altında çay bezine doldurdukları her şeyi kabul ettirmeye başlamıştır (Zihnioğlu, 2008).

Tüm bu gelişmeler çay üretiminin Türkiye'de tüketilen çay miktarının çok üstüne çıkmasına ve devletin bölge halkı üzerindeki denetimini kaybetmesine neden olmuştur. 1970'li yıllarda tırmanan gerilimler sonucunda, örneğin 1976 yılında 23 bin 489 ton çay imha edilmiş (DPT, 1977), 1979 yılında ise (çayın uluslararası olarak pazarlama girişimlerinin de başarısızlığı sonucu) resmî olarak 95 bin ton çay Karadeniz'e dökülmüştür (Hann, 1990a). 24 Ocak 1980 kararları ve takip eden gelişmeler çay tarımındaki sorunları daha da ağırlaştırmıştır. Örneğin 1981 yılında, toplanan çayın bir günde sadece belirli bir miktarının alınacağına dair çıkarılan kota kararının üreticiler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanması neticesinde, yaş çay üretimi 1973 yılı seviyesine gerilemiştir (Hann, 1990a).

Çay sektöründeki en önemli gelişmelerden biri 1984 yılında sektörün özel firmalara açılmasıdır.[11] Özel sektörün de çay alımı yapacak olması ile birlikte üreticiler, kota sorunu yaşamayacaklarını ve çay yapraklarına daha yüksek fiyat verileceğini umarak bu gelişmeyi coşkuyla karşılamıştır (Beller-Hann ve Hann, 2012). Ne var ki, 1986 yılında sermayenin çay sektörüne girmesiyle mevcut olan sorun

10 İlk Çay Kanunu'nun çıkarıldığı 1924 yılından ÇAYKUR'un kurulduğu 1971 yılına kadar çay üretiminin örgütlenmesi devletin farklı kurumlarının güdümünde olmuştur. 1938-1948 yılları arasında yetkili kurum Devlet Zirai İşletmeleri iken 1942 yılında TEKEL İdaresi; 1949 sonrasında ise TEKEL Genel Müdürlüğü ve Tarım Bakanlığı'nın işbirliği ile çay üretimi düzenlenmiştir (Genç, 2010).

11 1984 yılında kabul edilen 3092 sayılı Çay Kanunu ile çay alım sistemi ve çay üreticileri ve özel sektöre verilen teşvikler açısından getirdiği değişikliklere dair bkz. (Genç, 2010).

ve çelişkiler yenileriyle birlikte varlığını sürdürmeye devam etmiştir.[12] 1986 yılında Akfa ve Karçay'dan sonra 1987 yılında dünya çay piyasasının %13'üne sahip olan *Unilever*, *Lipton* markasıyla Türkiye çay piyasasına girmiştir. Verilen yatırım teşviklerinin de etkisiyle 1993 yılı itibarıyla özel sektöre ait çay fabrikalarının sayısı 312'ye ulaşmış; fakat sonraki yıllarda bu fabrikaların yarıya yakını kapanmıştır (Saklı, 2008). Batan çay fabrikaları nedeniyle en büyük mağduriyeti yaşayanlar vadeli sattıkları yaş çayın karşılığını alamayan üreticiler olmuştur.

Türkiye tarımında neoliberal politikalar döneminde çay tarımı

Özel sektöre bağlı tüm olumsuzluklara rağmen 2000'li yıllara gelindiğinde çayın işlenmesinde özel sektörün rolü giderek belirginleşmiş ve buna paralel olarak ÇAYKUR'un sektördeki payı küçülmüştür. 1989 ve 2003 yılları arasında yılda ortalama %31 olan özel sektörün pazar payı 2004-2017 yılları arasında %47'ye yükselmiştir (ÇAYKUR Faaliyet Raporları, çeşitli yıllar). ÇAYKUR'un Varlık Fonu'na devredildiği, yüksek zarar açıkladığı ve satılabileceğine dair söylentilerin arttığı 2017 yılında ise ÇAYKUR'un yaş çay alımındaki payı %48'e düşmüş, özel sektörün payı ise %52'ye çıkmıştır. Çay sektöründe çok sayıda küçük çay firması bulunmasına rağmen son yıllarda özel sektörün piyasadaki ağırlığı *Unilever*, *Doğuşçay* ve *Coca Cola* bünyesindeki *Doğadan* tarafından belirlenmektedir.

ŞEKİL 1
2017 Yılı İtibarıyla Çay Sektöründe ÇAYKUR ve Özel Şirketlerin Pazar Payları

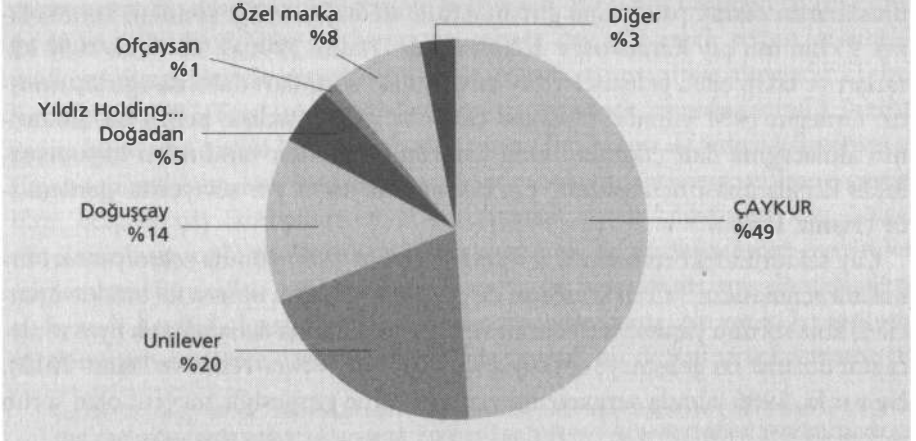

Kaynak: Euromonitor International, 2017b

12 Bu bağlamda, Rize için özel bir isim olan Mesut Yılmaz'ın çayı özel sektöre açan kanun teklifini verenler arasında olması ve Rize halkı tarafından ÇAYKUR'un özelleştirilmesinin şevkle desteklenmesi devletin tarımsal sınıflarla kurduğu ilişki bakımından özel bir örnek teşkil eder. Devlet ve tarımsal sınıflar arasındaki ilişkinin fındık üzerinden derinlikli bir analizi için bkz. (Akşin, 2014).

2000'li yıllar boyunca ÇAYKUR'un özelleştirileceğinin sıkça gündeme gelmesine rağmen özelleştirilme sürecinde tütün ve şeker pancarı üretimlerinde yaşananların aksine çay tarımında üretici sayısı artmaya devam etmiştir. Çay üreticisi ve gücü azaltılmış devlet tekeli arasındaki çelişkiler çay üretimini etkilememiş, çay ekim alanları artarken üreticiler de ne pahasına olursa olsun çay üretmeyi sürdürmüştür (Şekil 2).

Kuşkusuz bunda ÇAYKUR'un devletin çay üreticisine kaynak aktarımındaki en önemli aktör olmayı sürdürmesi önemli rol oynamıştır. 2001 yılında uygulanmaya başlanan IMF programı neticesinde tarımsal alandaki kamusal varlıklar önemli ölçüde tasfiye edilirken ÇAYKUR çay piyasasındaki en önemli oyuncu olarak varlığını sürdürmüştür. Ayrıca müstahsile ÇAYKUR aracılığıyla verilen alım garantisinin yanı sıra çay üreticisi %145'lik gümrük duvarıyla da korunmaktadır. Gümrük korumasına ek olarak çay üreticisine bölgenin diğer ürünlerine kıyasla yüksek fiyat verilmekte ve göreli fiyat hareketlerinin çay üreticisi lehine gelişmesi sağlanmaktadır. Bölgenin iki önemli ürünü olan çay ve fındığın göreli fiyat hareketlerine bakıldığında siyasal iktidarın tercihinin çaydan yana olduğu açıkça görülmektedir. 2005-2013 yılları arasında çayın göreli fiyatında %30 iyileşme sağlanırken fındıkta aynı oranda kayıplar yaşanmıştır. Yani bu dönemde çay TÜFE karşısında satın alma gücünü korurken fındık fiyatı enflasyon karşısında bir erimeye uğramıştır (Şekil 3-a). Ayrıca 2000'li yıllar boyunca yaş çay fiyatları yurtiçinde-

ŞEKİL 2
Yaş Çay Üretimi Miktarı, Üretici Sayısı ve Çaylık Alanların Değişimi
(2002-2017)

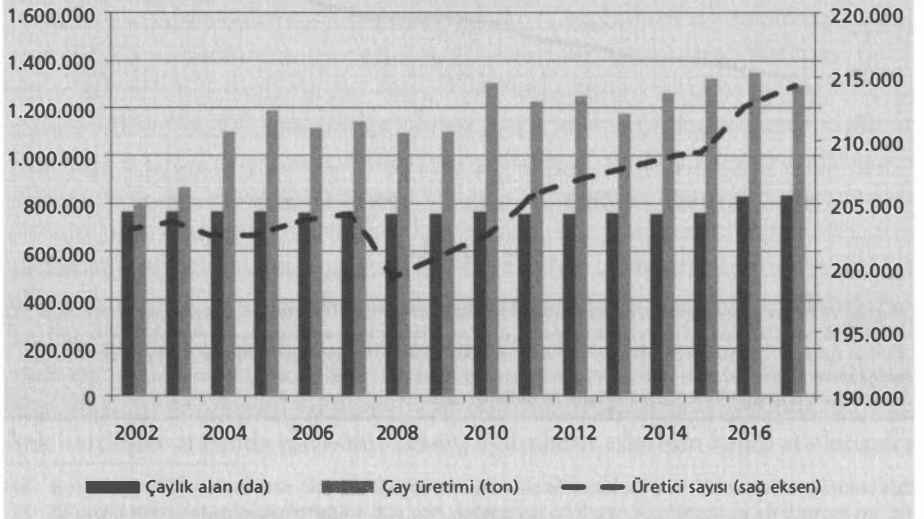

Kaynak: ÇAYKUR Faaliyet Raporları ve TÜİK.

ŞEKİL 3
Yaş Çay Göreli Fiyat Hareketi Karşılaştırma

a- Yaş çay ve fındığın göreli fiyat hareketleri, 2005-2018

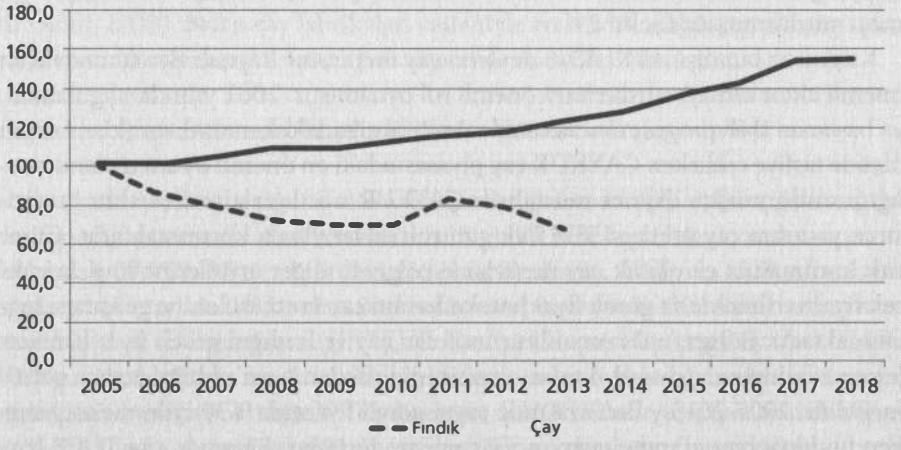

b- Yaş çay üretici fiyatları karşısındaki göreli fiyat hareketi, 2003-2018

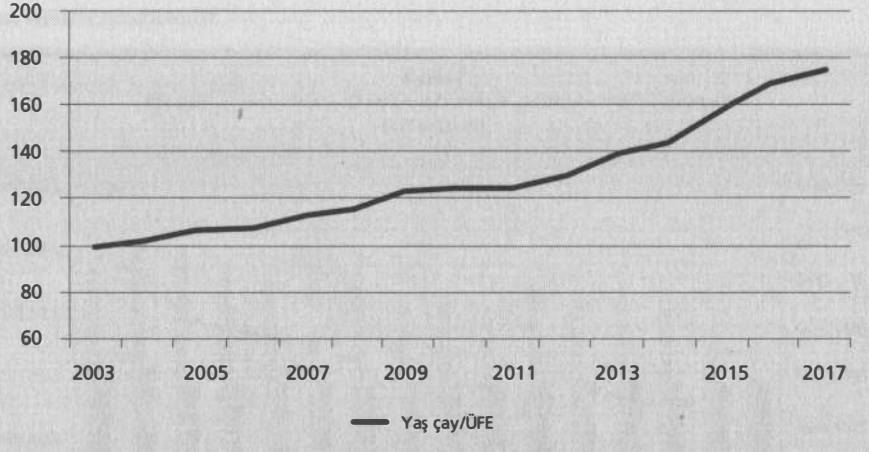

Kaynak ve notlar: Çay ve fındığın göreli fiyatlarının hesaplanmasında TÜİK İstatistik Göstergeler Kitabı 1923-2013, 9.26 no'lu tabloda yer alan tartılı aritmetik ortalama fiyatlardan faydalanıldı. Yaş çay birim fiyatı ÇAY-KUR ve özel sektör kotaları ile ağırlıklandırılarak endekse çevrildi. Yaş çay fiyatı TR90, fındık fiyatı ise TR83 alt bölgelerine özgü TÜFE 2005=100 serisi ile deflate edildi. İkinci şekilde bir önceki şekildeki yöntemle elde edilen yaş çay fiyat endeksi YİÜFE 2003=100 serisi ile deflate edildi.

ŞEKİL 4
Farklı Ülkelerde Yaş Çay Üretici Fiyat Endeksi
(2004-2006=100)

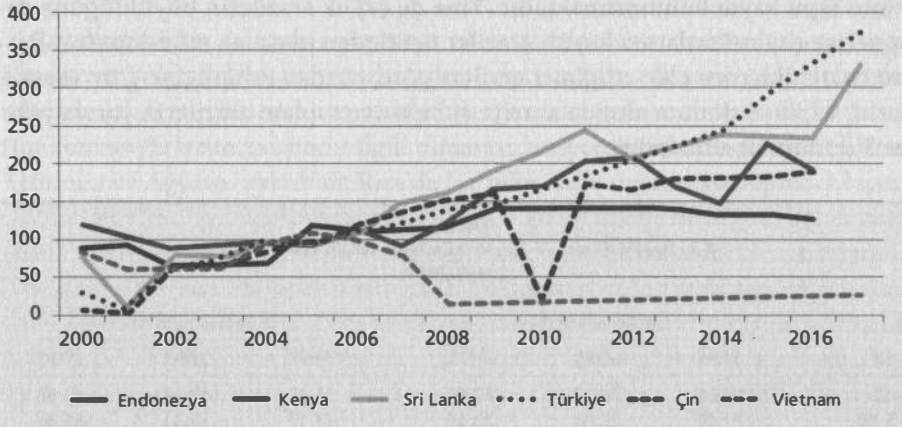

Kaynak: FAO.

ki diğer üretici fiyatlarına karşı avantajlı konumda olmuştur (Şekil 3-b). Uluslararası bir karşılaştırma yaptığımızda Türkiye'de yüksek gümrük duvarıyla dış rekabetten korunan çay üreticisinin kilogram başına yaş çaydan elde ettiği kazancın diğer ülkelerdeki çay üreticilerinin eline geçenden yüksek seyrettiğini görmekteyiz (Şekil 4). Yani Türkiye'de devlet özellikle son yıllarda çay üreticilerine dünya fiyatlarının üzerinde fiyat vermiştir.[13]

Şunu da belirtmek gerekir ki, çay üreticisi devlet desteğiyle korunuyor olsa da bir sonraki bölümde saha araştırması sonuçlarının da işaret ettiği gibi, çay 2000'li yıllarda hane geçimini sağlayacak bir ürün olma özelliğini neredeyse tamamen yitirmiştir. Bu süreç 1970'lerin sonundan beri devam etse de 2000'li yılları farklı kılan şey, çay üreticisinin enflasyon karşısında korunmasına rağmen geçimini çaydan sağlayamıyor olmasıdır. Bunda tüketim alışkanlıklarının hızla değişmesinin yanı sıra arazilerin miras yoluyla bölünmesi de önemli rol oynamıştır. Ne var ki arazi bölünmesinin sonuçlarını resmî istatistiklerden görmek oldukça güçtür; çünkü Rize'de tarım arazilerinin mülkiyeti oldukça sorunlu bir yapıya sahiptir. Zaman içerisinde yasal mirasçıların intikal işlemlerini yapmamaları, bölgede tapu sorununu içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. İntikal işlemlerinin yapılmamasının en önemli nedeni aile içi arazi paylaşımında ataerkil kodların hakim olmasıdır. Rize ve çevresinde arazi erkek kardeşler arasında eşit bölünürken, kadınların eşlerinin kendi ailelerinden

13 Boratav (1977) gelişmekte olan ülkelerde üretilen ilksel metalarda üreticinin bölüşümden aldığı payın nasıl hesaplanabileceğine dair son derece yol gösterici kavramsal ve yöntemsel bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeve çayın meta zinciri boyunca bölüşüm ilişkileri ele almak için de yol göstericidir. Ne var ki veri yetersizliği böyle bir çalışma yapmamıza engel olmuştur.

aldıkları paydan yararlanması beklenir. Hukuki bir intikal işleminin yapılmaması nesiller geçtikçe mirasçı sayısının çoğalmasına paralel olarak arazi paylaşımını son derece çatışmalı bir konu haline getirmiştir. Rize'deki pek çok arazinin tapu kaydı bulunmamaktadır. Yine de çaylık arazilerin büyüklüğüne dair veriye çay ruhsatlarına kayıtlı araziler üzerinden ulaşmak mümkündür. Resmî istatistiklerden elde ettiğimiz verilere göre, cüzdan sahipliğine göre üreticilerin %73'ü, 5 dönüm altında araziye sahiptir ve toplam arazilerin yarıya yakını 5 dönümün altındadır.

TABLO 1
Çay Üretici Sayısı ve Çaylık Alanların Yıllara Göre Dağılımı
(1998-2016)

	Üretici sayısı (%)			*Çaylık alan (%)*		
da	*1998*	*2008*	*2018*	*1998*	*2008*	*2018*
<5	79,60	74,28	72,60	56,32	49,27	45,88
5-10	17,40	22,04	22,16	33,12	38,31	36,40
10-15	2,50	3,01	3,93	8,21	9,17	11,38
15-100	0,51	0,67	1,31	2,35	3,24	6,34

Kaynak: ÇAYKUR 2008 ve 2018 Yılı Sektör Raporu, DPT (2001).

Söz konusu verilerle ilgili dikkat çekici bir nokta, 1998 ve 2018 yılları arasında 5 dönümden küçük arazide çay tarımı yapan üreticilerin sayısı ve çaylık arazi alanı azalırken, 5 dönümden büyük çaylıklarda bir yoğunlaşma olmasıdır. Arazi alım satımının neredeyse hiç olmadığı veri iken, küçük meta üreticisi olanlar konumlarını korumuş, ama büyük ölçekli denecek üretimde yoğunlaşma başlamıştır. Bu durumu ormanlık arazilerin tasfiyesiyle üretime açılan yeni çaylık alanlardan büyük arazi sahiplerinin istifade etmelerinin bir işareti olarak yorumladık. Yine de belirtmek gerekir ki çay tarımında arazi yapısına bağlı olarak bir yoğunlaşma gözlense de yakın vadede küçük mülkiyetin hakim yapısının değişmesi olası görülmemektedir.

Dağınık bir yerleşim düzeni içerisinde küçük mülkiyet yapısı altında devam eden çay tarımı, mekanizasyona elverişli olmaması ve yüksek gümrük duvarıyla korunması gibi etmenlere bağlı olarak Türkiye'de diğer tarım ürünlerine göre farklı bir yapı sergilemektedir. Bu farklı yapının farklı emek kullanım biçimleri, kapitalist gelişmenin tarıma nüfuzu ve devletin sektöre müdahalesi bağlamında bugün nasıl bir hal aldığını bir sonraki bölümde saha araştırmasından elde ettiğimiz gözlemler ışığında değerlendireceğiz.

Saha araştırmasına dayalı değerlendirme

Yönteme dair bilgi

Çay üzerine bir çalışmaya yapmaya olan merakımızın temelinde hem Doğu Karadeniz Bölgesi ile uzun süredir yakın temas içinde olmamız nedeniyle çevremizde gözlemlediklerimizin akademik merakımızı uyandırması hem de tarım konusuyla uzun zamandır ilgili olmamız yatıyordu. Bu amaçla 2017 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Rize'de bir pilot saha araştırması yaptık. Araştırma için böylesi bir hazırlık yapmak hem çay gibi Türkiye tarımının genel gidişatına aykırı denebilecek özellikler sergileyen, hem de bir meta olarak kendine has özellikleri olan bir tarım ürünüyle ilgili doğru soruları sorabilmemiz açısından oldukça faydalı oldu. Pilot saha araştırmasında hem üreticilerle görüştük hem de ÇAYKUR Genel Müdürlüğü, ÇAYKUR Cumhuriyet Çay Fabrikası, Rize Ticaret Borsası ve Güneysu'da özel bir çay fabrikasında çeşitli yetkililerle mülakatlar gerçekleştirdik.

Araştırmada niteliksel yöntem kullanmayı tercih ettik. Bu amaçla hem anket hem de mülakatlara dayalı bir saha araştırması yürüttük. Saha araştırmasının ana kısmını 2018 yılının çayda birinci ve ikinci sürgün dönemlerine denk gelen Haziran ve Temmuz aylarında Rize merkez ve Ardeşen, Çayeli, Derepazarı, Fındıklı, Güneysu, Hemşin, İkizdere, Kalkandere, Kendirli ve Pazar ilçelerinde gerçekleştirdik. Bu ilçelere bağlı köylerde 78'i kadın 158'i erkek olmak üzere toplam 236 anket yaptık.

Çay tarını toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olarak daha çok kadınlar tarafından yapılıyor. Buna rağmen anket katılımcılarının çoğunluğunu erkeklerin oluşturması, anket yapmak üzere köylere gittiğimizde sokaklarda karşılaştıklarımızın çoğunlukla erkek olmalarından kaynaklandı. Doğu Karadeniz'de kadınlar her ne kadar bahçede çalışmaları nedeniyle evin dışına çıkmış olarak görülse de aslında halen kamusal alanlarda o kadar da görünür değillerdi. Bu durumun araştırma sonuçlarını etkilemesini önlemek için mülakatlarda evlere giderek çayın öyküsünü kadın görüşmecilerden dinlemeye ayrıca özen gösterdik. Anketler katılımcıların demografik ve ekonomik özellikleri, göç durumları, çay üretimleri, organik tarım yapıp yapmadıkları, toprak kullanma biçimleri ve verimlilikleri, emek kullanma biçimleri, tarımsal girdi kullanımları, mülksüzleşme ve borçlanma eğilimleri ve çay politikalarına dair görüşleri hakkında bilgi almak üzere tasarlandı. Pilot saha araştırması esnasında bir anket formundan okuyarak soruları cevaplandırmalarını istediğimizde üreticilerin ankete ilgi göstermediklerini fark edince, esas saha araştırması kısmında üreticilerle sohbet ederken araştırmamızı açıklayıp sorularımızı sormayı ve notlar almayı tercih ettik. Anketlerin analizi SPSS programında yapıldı.

Çalışmanın mülakat kısmını yaşam öyküleri ve yarı-yapılandırılmış mülakat

olmak üzere toplam 41 görüşme oluşturmaktadır. Bu amaçla yarısı kadın yarısı erkeklerden oluşmak üzere 20 çay üreticisiyle yaşam öyküsü tekniğiyle mülakat yaparak çayın hayatlarına girdiği günden bugüne, hatta çaydan öncesinden bugüne kadar iktisadi faaliyetlerinin toplumsal hayatlarını nasıl şekillendirdiğini anlamak üzere açık uçlu sorular sorduk. Saha araştırmasını çay toplama döneminde yaptığımızdan gittiğimiz her köyde açık olan çay alım merkezlerine giderek buradaki eksperler ile de görüştük ve 6 tanesiyle derinlemesine mülakat yaptık. Eksperler hem bulunduğu alım merkezindeki çay üreticilerine hem de çalıştıkları çay fabrikasına dair bilgi sahibi olduklarından çalışmaya önemli katkı sağladı. Bunun dışında hem ÇAYKUR genel merkezi hem de ilçelerdeki pek çok çay fabrikasına giderek toplam 7 yetkili ile görüştük. Rize'de her ne kadar çay tarımından asıl sorumlu kurum ÇAYKUR olsa da Tarım İl ve İlçe Müdürlükleri de hem bulundukları ilçedeki genel tarımsal faaliyetlerle ilgili, hem de çay üreticisi ile ilgili önemli bilgi kaynaklarıydı. Bu nedenle Tarım İl ve İlçe Müdürlüklerinde de toplam 5 mülakat yaptık. Son olarak özel çay fabrika sahiplerinin de ÇAYKUR ve çay üreticileri ile ilişkilerini anlamak amacıyla Çayeli, merkeze bağlı Kendirli beldesi ve İkizdere'de olmak üzere 3 fabrikada işletme sahipleriyle görüştük. Mülakatların hepsini yazıya dökerek analize hazır hale getirdik.

Köylülükten küçük meta üretimine geçiş ve devamı

Önceden geçim için tarımsal üretim yapan ve sınırlı olarak ürettiklerini pazarda satan Rize ve çevresindeki köylülerin, 1940'lardan itibaren devlet desteğiyle çay üretimine başlamalarıyla küçük meta üreticisi konumuna geldiğinden bahsetmiştik. Bu sürece çay üreticilerinin yeniden üretimlerinin giderek metalaşması ve dolayısıyla piyasa ilişkilerinin köy yaşamına nüfuz etmesi eşlik etmiştir. Diğer bir deyişle çayın bir meta olarak üretilmeye başlaması, içinde yer aldığı toplumsal yapıyı ve üretim ilişkilerini radikal bir şekilde değiştirmiştir. O döneme tanıklık eden kadınlar yaşadıkları dönüşümü şu şekilde ifade etmektedir:

> Patates, mısır, kabak, lahana ederdik, bir de ineğimiz olurdu. Başka hiçbir şey bu memlekette olmazdı. Şimdiki gibi çay parası çay satma rahatlığı yok. Tuz bile gelmezdi bu Karadeniz bölgesine. Annem rahmetli, denizden tuz alırdı ... Menderes Güneysu'ya ofis açtı. 20 kuruşa bize esmer buğday unu verdiler. 30 kuruşa da beyaz unun kilosunu verdiler. Eskiden 7 kişi toplanıp bir çuval un alırlardı.

Yukarıdaki anlatı geçimlik üretim yapan köylünün hayatına bir meta olarak çayın girmesiyle birlikte geçimi (basit yeniden üretimi) sağlama biçimlerinin değiştiğini ve piyasa ile ilişkilenmenin bir mecburiyet haline geldiğini orta-

ya koymaktadır. Bu süreçte tüketim alışkanlıkları da değişirken örneğin mısır ununun yerini piyasadan temin edilen buğday almıştır. 1950'li ve 1960'lı yıllarda çaydan elde edilen gelir köylünün giderek metalaşan yeniden üretimini sağlamanın temel unsuru olmuştur. Ne var ki 1970'lerin sonundaki siyasi çalkantı ve enflasyon ortamında çay hanenin geçimini sağlayan bir ürün olma özelliğini kaybetmeye başlamıştır.

Türkiye'de günümüzde tarımsal yapıların büyük bölümünde sadece tarımsal gelirle geçimin sürdürülmesinin neredeyse imkânsız olduğu biliniyor. Monokültür bir ürün olan çayın tarımıyla uğraşan hanehalkları için de durum farklı değil. Anket çalışmasına katılan hanelerden sadece %5'i çay parasıyla geçindiğini belirtirken, yine katılımcılardan birinin yaptığı "Eskiden çay parası ile apartmanlar yapılırdı, şimdi acil masraflara ancak yetiyor," şeklindeki tespit çay tarımından elde edilen gelirin nasıl bir düşüş yaşadığını özetlemesi açısından ilgi çekicidir. Çayla geçimin mümkün olduğunu söyleyen hanelerin çoğunun Kalkandere gibi kıyıya uzak, dağlık ve iç kesimlerde olan ve piyasa ilişkilerinin görece daha az nüfuz ettiğini gözlemlediğimiz yerlerde yaşayanlar olması da dikkat çekiciydi.[14] Yaptığımız gözlemler, çayın ikincil bir geçim kaynağı olmasında önemli etmenlerden birinin artan parasal ihtiyaçlar olduğu sonucuna varmamıza neden oldu. Çaydan elde edilen gelir her ne kadar 1970'lerin sonlarından itibaren enflasyon karşısında azalmışsa da, sonraki yıllarda tüketim alışkanlıklarının değişmesiyle harcamaların giderek artması çaydan elde edilen gelirle geçinilmesini olanaksızlaştırmıştır. Tüketim alışkanlıklarındaki değişim aşağıda bir örneği görüldüğü gibi katılımcıların da sıkça işaret ettikleri bir olguydu.

> 60'da ihtilalde, aşağıda bir çeşme vardı, ihtilal oldu dediler, nerden biliyorsunuz dedim, duyduk, bana dediler ki eve çık da, bir *Grundig* radyosu vardı, batarya, babam getirmişti, radyo yok piyasada, onu dediler indir. Onu indirdim de ihtilalin ne olduğunu öğrendik. Şimdi benim eve gir, en fakiri benim buranın, 5 tane cep telefonu var. En fakiri benim, gerisini hesap et.

Yine çayın geçim kaynağı olma özelliği yitirmesinde önemli bir etmen de küçük arazi mülkiyeti yapısının yaygın olduğu bir coğrafyada zaman içerisinde arazilerin miras yoluyla giderek bölünmesidir. Çay bahçelerinin giderek küçülmesiyle hane başına çaydan elde edilen gelir azalmıştır. Örneğin ÇAYKUR'da kadrolu memur olarak çalışan 50'li yaşlarında bir çay üreticisi bu durumu babasının tamamen çaydan geçindiği, kendisi için çayın önemli bir ek gelir olduğunu ama arazi bölündükçe oğlu için çay gelirinin önemini daha da yitireceğini söyleyerek ifade etmektedir.

Türkiye tarım alanlarının bölünmesi için bir çözüm olarak sunulan arazi top-

14 Örneğin anket sonuçları Kalkandere'de ücretli işçi kullanımının diğer ilçelere göre daha düşük olduğunu, yarıcılığın ise hiç olmadığını göstermektedir.

lulaştırması ise bahsettiğimiz tapu sorunları ve bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle henüz Rize ve çevresinde söz konusu değildir. Buna rağmen yaptığımız kurumsal görüşmeler esnasında arazi bölünmesinin önüne geçilmesinin çay tarımındaki sorunların çözümü için önemli olabileceği vurgusuyla sık sık karşılaştık. Hatta görüştüğümüz kurumsal yetkililerden bir tanesi bunun için "sözleşmeli üreticilik" olarak adlandırılabilecek nitelikte birtakım kamusal adımlar atıldığını şu sözleriyle ifade etti:

> Arazi toplulaştırması yok ama şimdi Bakanlığın çok büyük bir projesi var... "Üretim Pazarlama Toplulaştırma Projesi". Büyükköy, Ballıdere'de. Karali organik sertifikalı üretim yapacak. Üretici etliye sütlüye karışmayacak. Bu projede toprak yerinde kalıyor. Arazi toplulaştırmasında toprağının yeri değişiyor. Senin arazilerinin işletmesini alacağım. Önceden 7 ton çay için 7 bin masraf edip 14 bin mi kazanıyordun. Ben sana 7 bin temiz para vereceğim. Sen toprakla uğraşmayacaksın.

Arazi büyüklüğüne dair anket verilerinden elde ettiğimiz sonuçlara göre çalışmaya katılan her üç haneden biri 5 dönüm ve altında çaylığa sahiptir. 0-10 dönüm çaylığa sahip aileler toplam hanelerin yüzde 70'ini oluşturmaktadır. 5 dönüm araziye sahip katılımcıların yüzde olarak resmî istatistiklerdekine göre düşük çıkmasını görüştüğümüz kişilerin bir kısmının birden fazla ruhsat sahibi olmasıyla ilgili olabileceği şeklinde yorumladık.

Miras yoluyla bölünen araziler ve yeniden üretimin giderek metalaşması çay tarımının hanelerin çoğunluğu açısından asli geçim faaliyeti olma özelliğini yitirmesine neden olduğu kadarıyla bölgeden göçü de hızlandırmıştır. Görüşme yaptığımız pek çok köyde kışın köyde kalan hane sayısının çok azaldığı belirtildi. Araştırmaya katılan hanelerin %66'sı başka il ve ilçelere göç edenlerden oluşuyordu. Monokültür bir tarım ürününe bağlı olmanın Doğu Karadeniz köylerinden göçü her daim gündemde tutmasına rağmen son yıllardaki göç eğiliminde taşımalı eğitimin kaldırılmış olmasının da rol oynadığı yine görüşmeler esnasında belirtilen noktalar arasındaydı. Ne var ki diğer tarım ürünlerinin aksine çayda hanenin tamamının veya bazı üyelerinin göç etmiş olması çay üretimini terk etmeyi gerektirmemektedir. Sezonluk bir ürün olan çay için hasat zamanında köyüne gelen Rizeliler, sonrasında çoğunlukla büyük kentlerde olan asıl işlerine dönmektedir. Örneğin sahil yolundan 40 kilometre içeride olan ve genelde Ankara'ya göç veren İkizdere'nin Güneyce Köyü'ne sadece çay sezonuna özgü olmak üzere özel bir firma Ankara'dan doğrudan sefer düzenlemektedir.

> Ankara'dan bir otobüs dolusu geliyor ... İniyorlar, kahvaltıya değil, çaylığa gidiyorlar. 2-3 gün içinde çayını bitirecek, çocuklar orada işte okul zamanı birinci sürgünde. Üçüncü sürgünde okula başlayacak. İkinci sürgünde eşi inşaatta akşam eve yorgun geliyor.

Çay tarımında iç içe geçen emek kullanma biçimleri

Arazi bölünmesi ve yoğun dış göçün de etkilediği küçük meta üreticiliğinin kendi içinde farklılaşması sürecinde en dikkat çekici gözlemlerimizden biri çay üretimindeki emek sürecinin önemli bir kısmının hane emeği üzerinden değil, ücretli emek kullanımı üzerinden gerçekleşiyor olmasıdır. Zaman içerisinde çay toplama işinde ücretli işçi kullanımı giderek yaygınlaşmış, fakat bu süreçte kendi içinde önemli değişiklikleri barındırmıştır. Bu değişikliklerden en önemlisi önceden çayın toplanmasında Rize'de yaşayan ya da Ordu ve Giresun gibi yakın illerden gelen mevsimlik işçiler çalışırken son yıllarda bölgede çay toplayan ücretli işçilerin çoğunluğunu Gürcülerin oluşturmasıdır. Anket sonuçlarımıza göre Rize'de çay üreticisi hanelerin ortalama %57'si çayın toplanması, çaylıkların budanması, gübre atılması veya çay yapraklarının fabrikaya götürülmesi gibi işlerde ücretli emek kullanmaktadır. En emek yoğun faaliyet olan çayın toplanmasında ücretli işçi kullananların %85'i Gürcü işçi çalıştırmaktadır. Bu noktada Gürcü işçilerin neredeyse tamamına yakınının erkek olması nedeniyle çay toplama işinin ücretlendirilmesiyle çayda cinsiyete dayalı işbölümünde de bir farklılaşma yaşandığının altını çizmek gerekir. Çay toplamaya gelen Gürcü işçi sayısının son on yılda artış göstermesinde 2006 yılında yapılan anlaşma ile Gürcistan ve Türkiye vatandaşlarının karşılıklı olarak 90 günlük süre ile vizesiz giriş-çıkış yapabilmesinin önünün açılması ve 2018 yılında çay ve fındık tarımında çalışacak olan Gürcü işçilerin 90 gün süresince çalışma izni almadan çalışabilmesine izin verilmesi önemli rol oynamıştır (Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2018). Görüştüğümüz kimselerden bir kısmı Gürcü işçi çalıştırmanın da bir sektör haline geldiğinden bahsetti. Kimi yerlerde örneğin kırk işçiyi idare eden bir komisyoncu, işçi başına 40 TL ücret alarak çay üreticisinin işçi bulmasına aracılık etmekteydi.

Rize ve çevresinde Gürcü işçilere yönelik tutum başlı başına incelenmesi gereken ayrı bir konudur. Bizim çalışmamız esnasında en sık karşılaştığımız yorumlardan biri, Türkiye'nin çaydan elde ettiği gelirin çoğunun Gürcistan'a aktarıldığı yönündeydi. İşçi bulmanın zorluğunun yevmiyeleri giderek arttırmış olması bunun temel nedenlerinden biri olarak görülmekteydi. Daha da önemlisi anketler esnasında işçiye günlük ne kadar verdiklerini sorduğumuzda pek çok katılımcının artık ton başına ödeme yaptığını ifade etmesiydi. Yevmiye ile işçi çalıştıranlar işçiye günlük ortalama 140 TL ödeme yaparken, işçiyle topladığı çay miktarı üzerinden anlaşanlar ton başına ortalama 500 TL ödeme yapmaktaydı. Ton başına ödeme yapılmasının en büyük sıkıntısı daha fazla ürün alma kaygısıyla çayın bir sonraki dönem çay verecek sürgün yerleri de dahil olmak üzere dal ve budağıyla birlikte toplanmasıdır. Bunun hem çaya zarar verdiği hem de toplanan çayın kalitesini düşürdüğü, konuştuğumuz herkesin farkında olduğu bir gerçekti. Ne var ki toprakla bağı giderek kopan ve çaya sa-

dece ek gelir gözüyle bakan pek çok kişi için bu sorun önemli bir kaygı unsuru değildi. Buna rağmen Gürcü işçilerinin çay tamisinin yarısını kestiği üzerinden meşrulaştırılan bir ötekileştime ve ayrıştırıcı bakış açısıyla pek çok yerde karşılaştık.

Ücretli işçi kullanımının oldukça yaygınlaştığına dair genel gözlemimizi bir kenarda tutmak kaydıyla Rize'nin ilçeleri arasında bu anlamda önemli farklar gördüğümüzü de belirtmemiz gerekiyor. Örneğin Güneysu ve Kalkandere gibi ilçelerde çay tarımında ücretli işçi kullanımı %32 civarındayken Ardeşen ve Çayeli ilçelerinde bu oran %75'in üzerine çıkmaktadır. Bu ilçeler arasında bu denli fark görülmesindeki en önemli etmen daha az göç veren ve piyasa ilişkilerinin görece daha az yaygınlaştığı özellikle dağlık ve yamaç kesimlerde köy hayatının devam ediyor olması ve çay üreticisinin toprağıyla bizzat ilgilenmesidir. Ne var ki meta ilişkilerinin giderek yaygınlaştığı bir süreçte toprakla bağını koruyan köylünün de ne kadar direnebileceği şüphelidir. Çayın makasla toplanmasına ve suni gübre kullanımına da direnen köylü bir süre sonra ayakta kalabilmek için genel gidişata uyum sağlamak zorunda hissetmiştir.

> Biz çok eskiden hiç Avrupa gübresi vurmazdık, yoktu. Hep inek gübresi verirdik, bütün ormanların yaprağını çöpünü taşırdık ahırlara sererdik, o gübre olurdu (ineğin dışkısı ile birlikte), onu sonra çayın diplerine koyardık. Avrupa gübresi sonradan çıktı, çıktığında da biz hemen kullanmadık, sonradan kullandık. Eşim razı olmadı, makas vurdurmadı çaya ... Makas çayı sıklaştırıyordu, sürgüsünü yok ediyordu. Avrupa gübresi de çaya veriyorsun, mahsüle veriyorsun. İnsana dokunuyor, zarardır da. O yüzden razı olmadı (beyim). Sonradan da biz de diğer milletlere (komşulara) uyduk. Gübre de verdik, makasla çay da kestik.

Daha önceki bölümde tarımın kapitalist üretim tarzının gerekleri doğrultusunda dönüşmesinin tek yolunun bir tarafta ücretli tarım emekçileri ve diğer tarafta tarım kapitalistlerini ortaya çıkarması olmadığına değinmiştik. Çay tarımında emek kullanımına dair elde ettiğimiz gözlemler bize yarıcılık yapma, kendi çaylığını yarıya verme veya ücretli emek kullanımı gibi pratiklerin birbiri ile aynı anda kullanılabildiğini gösterdi. Örneğin Derepazarı-Yukarı Fıçıcılar Köyü'nde komşusunun bahçesini yarılık yapmak için alan bir kişi, yerine göre yarılık aldığı bahçede budama ve gübre işleri için ücretli emek kullandığını ifade etti. Dolayısıyla çay tarımında biçimsel olarak kapitalist üretim tarzı dışında görünen ama kapitalist gelişmenin doğrultusuna uygun çok çeşitli emek kullanma biçimlerinin iç içe geçtiği bir durumun ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Emek kullanma biçimleri çeşitlilik içindeyken çaylığı yarıya verme uygulamasının pek yaygın olmadığını da belirtelim. Yarıcılık bahçesinin başında bulunamayan hanelerin nadiren başvurduğu bir yöntemdi. Görüştüğümüz çaylık sahiplerinin %30'u Rize dışındaki şehirlerde yaşamakta ve büyük bölümü çay zamanı bahçelerine gelip çayı çoğunlukla ücretli işçiye toplatmaktay-

dı. 10-15 ve 20-25 dönüm büyüklüğünde arazisi olanların çaylıklarını yarıcıya verme oranlarının daha yüksek olduğunu tespit ettik. Çaylığı yarıcıya vermenin en yaygın görüldüğü ilçe Fındıklı idi. Görüştüğümüz üreticiler Fındıklı'da yarıcılık yapanların çoğunlukla Ordu'nun yoksul köylerinden gelen gençler olduğunu belirtti. Pazar ilçesinde ise Giresunlu yarıcıların çoğunlukta olduğunu öğrendik.[15]

Çay tarımında gözlemlediğimiz bu karma emek kullanımı biçimi çaydan elde edilen kazanca dair soruların cevabında maliyeti artırıcı bir unsur olarak karşımıza çıktı. Özellikle küçük mülkiyet yapısına rağmen ücretli işgücü kullanımının normalleştirilmiş olması, çaydan eskisi gibi gelir elde edilememesinin önemli bir nedenini oluşturmaktaydı. Saha araştırması sırasında sıkça gözlemlediğimiz bu durumu Rize'nin bir ilçesinde yerleşik olan bir çaylık sahibinin sözleri açıkça ortaya koyuyor:

> İşçi tonu 600 TL'ye çay topluyor. Şimdi yarıcı 1.800 lira, 50 lira da kesinti var. 1.750 liraya çay sattığı zaman ne kalır ona, 875 lira. 600 işçiye verdi. Gübre. yemek, benzin... İkinci sürgün millet sırf çay bahçede kalmasın diye topluyor. Şimdi düzelecek sonra düzelecek hesabıyla gidiyor. İkinci sürgün üretici hiçbir şey kazanmıyor.

Bu ve benzeri sözler Rize'de her ne kadar kendilerini üretici olarak tanımlasalar da pek çok örnekte çaylık sahiplerinin farklı emek biçimlerini kullanan işverenler haline geldiğini göstermesi açısından ilgi çekicidir.

Kapitalist gelişmenin çay tarımına etkisi

Sermayenin tarımsal üretime müdahale araçları coğrafya ve ürün bazında farklılık gösterir. Tarımda, kapitalist üretim tarzının belirleyiciliği altında gerçekleşecek bir dönüşümün önemli adımlarından birisi üretim sürecinin doğaya ve iklim koşullarına olan bağımlılığını en aza indirgemek üzere sermayenin fiilî üretim sürecine müdahale etmesidir (Amin, 1997). Sermayenin fiilî üretime müdahale araçları arasında makineleşme, zirai ilaç ya da suni gübre kullanımı gibi yöntemler vardır. Daha önce belirttiğimiz gibi dünyada çay tarımında genel olarak makineleşme (makas dışında) başarısız olmuş, Doğu Karadeniz özelinde ise iklim koşulları nedeniyle zirai ilaç kullanımına gerek kalmamıştır. Çay tarımında üreticilerin makas dışında piyasadan temin ettikleri tek girdi kimyasal gübredir. Bölgede hayvancılığın giderek terk edilmesiyle eskiden kullanılan hayvan gübresinin yerini kimyasal gübre almıştır. Çay tarımı toprakta azot, fosfor ve potasyumun azalmasına neden olur. Topraktaki bu minerallerin ne ka-

15 Rize dışından geçimini sağlamak amacıyla gelen yarıcı ve mevsimlik işçilere yönelik hoşnutsuzlukla burada da karşılaştık. Ordu'dan Fındıklı'ya gelen yarıcılar ve Giresun'dan Pazar'a gelen yarıcılar farklı gerilimlere konu oluyor. Gürcü işçiler söz konusu olduğunda da tezahür eden benzer davranışlar, bölgede her düzeyde açığa çıkan mikro milliyetçilik ile yakından ilgilidir.

dar azalacağı coğrafyaya, çay bitkisinin türüne ve çay toplama şekline göre değişir (Kamau, 2008). Örneğin çayın iki buçuk yaprağından fazla kısmının toplanması topraktaki azotun daha fazla azalmasına neden olur. Bir sonraki hasatta aynı verimde ürün almak için topraktan alınan minerallerin yerine konması gerekir. Sertleşen toprağa atılan kimyasal gübre yağmur sularıyla yıkandığından üretici giderek daha fazla kimyasal gübre kullanma ihtiyacı hisseder. Alan araştırması esnasındaki gözlemlerimiz çayda verimi artırmak için aşırı kimyasal gübre kullanımının üretici tarafından son derece normalleştirilmiş olduğu yönündeydi. ÇAYKUR yetkililerinin dönüm başına kullanılması gereken gübre miktarının 50-60 kilogram arasında olması gerektiğini belirtmesine rağmen, ankete katılan üreticilerin neredeyse tamamı 150-200 kilogram gübre kullandığını ifade etti. Yoğun miktarda kimyasal gübre kullanımı kısa vadede alınan mahsulü arttırsa da bunun daha uzun bir vadede toprağın sertleşmesine, taşlaşmasına neden olduğu biliniyor. Sertleşen toprak gübreyi alamadığından çaylık sahipleri yıllar içinde giderek daha fazla gübre kullanmak durumunda kaldıklarını belirtti. Sonuç olarak toprağın zamanla yeniden üretim özelliğini yitirmekte olduğu görüştüğümüz hemen herkesin malumuydu. Görüşmecilerden birinin de belirttiği gibi bu durum yöre insanının toprakla bağının giderek kopmasına paralel bir şekilde ilerliyordu:

> Attığınız gübrenin %70'i, 80'i yıkanarak gidiyordur. Toprak katılaşmış. Tarımsal kültürel tedbirler almıyoruz, artık toprağa bakmıyoruz. Eskiden benim çocukluğumda bizim annelerimiz çapalar ve toprağı gübre atardı. Herkesin bir hayvanı vardı. Hayvansal gübre atardı.

Verimi arttırmak için kullanılan aşırı kimyasal gübre bir yandan toprağın biyolojik temellerinden kopmasını, diğer yandan insanın doğaya yabancılaşmasını beraberinde getirdiği kadarıyla "metabolik yarılma"ya işaret etmektedir. Marx'ın doğa ve insan ilişkisi üzerine geliştirdiği "metabolik yarılma" kavramı tarımda sınai yöntemlerin uygulanmasıyla tarımın biyolojik temellerinden ayrıldığına dikkat çeker.[16] Bu süreçte kapitalist ilişkilerin tarımı giderek daha çok tahakküm altına almasıyla kent ve kır arasında da bir yarılma meydana gelir. Sürecin doğa üzerindeki en önemli etkisi ise azotun yeraltı sularında çözünerek nitrat haline geçmesi ve doğal kaynakları kirletmesidir.

Aşırı kimyasal gübre kullanımının doğaya verdiği zarar ve çayın uluslararası piyasalarda yer bulamaması gibi etmenler son yıllarda çay tarımındaki sorunları aşmak üzere organik üretime geçişi gündeme getirmiştir. Tarımının genelinde organik sertifikalı ürün üretme ya da iyi tarım uygulamaları kullanma gibi girişimler, küçük meta üreticilerinin basit yeniden üretim süreçleri üzerindeki metalaşma baskısına karşı çeşitli direnç mekanizmaları olarak ortaya çı-

16 Kavram ile ilgili daha detaylı bir inceleme için bkz. (Foster, 2000).

kabilmektedir. Ne var ki Rize ve çevresinde organik tarım girişimleri bir iki istisna dışında devlet eliyle yürütülmektedir. Pilot saha araştırmasına başlamadan bir süre önce Tarım Bakanı Fakıbaba tüm Rize'nin organik tarıma geçeceğini kamuoyuna duyurmuştu (Bakan Fakıbaba, 2018). Ne var ki saha araştırması esnasındaki gözlemlerimiz böyle bir şeyin olabilirliğine ne müstahsillerin ne de ÇAYKUR yetkililerinin ihtimal verdiği yönündeydi. Siyasi söylemlerin ÇAYKUR'un kısa vadede uygulamalarının sıkça değişmesine neden olduğu çok sık dile getirildi. Organik tarım alanlarının genişletilmesi saha araştırmamız esnasında durdurulmuştu.[17] Zaten bu tarz bir girişimin çaydaki mevcut sorunlara çözüm getirmesi olası görülmemektedir. Bunun temel sebebi bir sonraki bölümde değerlendireceğimiz gibi devletin çay sektöründe nasıl bir rol oynadığı ile yakından ilgilidir.

Çayda devlet-piyasa ilişkisi, ÇAYKUR: Varlığı bir dert, yokluğu yara

Çalışmamızın analitik çerçevesini sunarken de belirttiğimiz gibi devlet ve küçük meta üreticisi arasındaki ilişki doğası gereği çatışmalıdır. Çayda bu gerilim devletin bir yandan çay sektöründe ağırlığı artan sermayenin çıkarlarını koruma diğer yandan ise yüksek oy potansiyeli taşıyan çay üreticilerini iktidarın politikalarından hoşnut kılma çabasında açığa çıkar.

Devletin vergi ve desteklerin yanı sıra çay piyasasına müdahale ettiği üç önemli politika aracı ÇAYKUR aracılığıyla uygulanan kota, kontenjan ve randevu sistemidir. Kota ile her sürgün başında dönüm başına alınacak yaş çay miktarı belirlenir. Örneğin 2017 yılında üreticilerden birinci sürgün döneminde dönüm başına 400 kilogram, ikinci ve üçüncü sürgün döneminde ise dönüm başına 500 kilogram yaş çay alınmıştır. Kota ÇAYKUR'ın ne kadar müstahsilden ne kadar çay alacağını belirlediği kadarıyla özel sektörün de alacağı çayı miktarını belirler. Kontenjan ise her bir çay ruhsatı sahibinden dönüm başına günlük olarak ÇAYKUR'a ne kadar çay verilebileceğini belirleyen rakamdır. Çay fabrikasının üretim kapasitesi nedeniyle fabrikanın bulunduğu bölgeye göre değişen bu rakam müstahsillerin cep telefonlarına mesaj gönderilerek duyurulur. 2016 yılında devreye sokulan randevu sistemi ise çay üreticisinin kontenjanla belirlenen hakkı dahilinde haftanın hangi günleri çay satabileceğini belirler. 1-5 dönüm aralığında çaylığı olanlar haftada bir gün çay satma hakkına sahipken dönüm sayısı arttıkça çay satılabilen gün sayısı da artmaktadır. Örneğin 25 dönümden daha büyük çaylığı olanlar haftada altı gün çay satabilmektedir.

Saha araştırması esnasında, ÇAYKUR tarafından belirlenen kota, kontenjan miktarları ve randevu günlerinin özel çay fabrikaları, devlet tekeli ve çay üreti-

17 2017 yılı itibarıyla 11 bin 943 kişi, 38 bin dönüm alanda organik çay üretmektedir (ÇAYKUR Sektör Raporu, 2017). Bu alan, çay ekili arazilerin %4,6'sına karşılık gelmektedir.

cisi arasında sürekli bir gerilime neden olduğunu gözlemledik. Ayrıca saha araştırmamızın tam da seçim sonrası ikinci sürgüne denk gelmesi, bize siyasi kaygıların çayda kota belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını göstermesi açısından çarpıcı bir fırsat sundu. Daha önce belirttiğimiz gibi 2017 yılı ÇAYKUR'un toplam yaş çay üretiminden aldığı payın %48 ile en düşük seviyesine gerilediği ve bununla birlikte kurumun Varlık Fonu'na devredildiği ve dolayısıyla özelleştirilmesinin yakın olduğu yönündeki kanının güçlendiği bir seneydi. Ne var ki 2018 yılında birinci sürgün öncesine denk gelen seçimler ÇAYKUR'un piyasadaki ağırlığının tekrar ön plana çıkmasına neden oldu. 2017 ilk sürgününde 400 kilogram olan kota 2018 yılı ilk sürgününde 570 kilogram gibi rekor bir seviyeye yükseltilirken yaş çay alım fiyatı da kilogram başına 2,32 TL olarak yıllık fiyat artışının üzerinde belirlendi. Seçimin hemen öncesinde gerçekleşen bu durum siyasi kaygıların çay politikalarının belirlenmesindeki önemini yansıtmaktadır. ÇAYKUR'un kota artırımı nedeniyle, yaş çay alım fiyatlarını yüksek belirlemek zorunda kalan özel sektör de 2018 yılı ilk sürgününde yaş çayı ÇAYKUR'un kilogram başına verdiği fiyattan peşin olarak aldı. Ne var ki seçimin ardından gelen ikinci sürgünde ÇAYKUR kotasının dönüm başına 500 kilograma inmesi ve sık sık değişen konten jan uygulaması özel sektörün de fiyat düşürmesini beraberinde getirdi.

Özel sektörün yaş çay alım fiyatlarını belirlemesinde iktidarla kuvvetli bağlara sahip ve piyasada ağırlık sahibi bir sermaye grubu olan *Doğuşçay*'ın etkili olduğu görüşmeler sırasında sıkça dile getirilen bir konuydu.

> Şu anda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay fiyatlarını belirleyen kuruluş *Doğuş*'tur. Bunu herkes biliyor... Artık bürokrasiyle daha yakın diyaloğa mı giriyor. Nedense.. Kontenjanlar erken düştüğü zaman halk denize düşen yılana sarılır, bir tarafa sarılacak. O yönden ne yapıyor. Bugün en büyük firma bu. Yöresel özellerin içinde. *Lipton*'u karıştırmayalım. Söz hakkı yok zaten şu anda. En büyük firma bu. En büyük firma oluşundan dolayı ne oluyor. Kardeşim ben 1.800'den alıyorum diyor. Şimdi yeni bir şey uyguladı. Seneye Ağustos'ta devlet fiyatı.

Görüşmecinin de belirttiği gibi büyük sermaye grupları çaydan elde edilen geliri yalnızca fiyatları düşürerek değil, yaş çay alım koşullarını da belirleyerek etkilemektedir. Özel sektöre çay satarken üreticilere üç farklı seçenek sunulmaktadır: Çayı peşin ama ÇAYKUR fiyatının altında bir fiyattan satmak, ÇAYKUR'un belirlediği fiyattan ama bedeli bir yıl sonra ödenmek üzere satmak veya özellikle *Doğuşçay*'a satım söz konusu olduğunda yarısı peşin yarısı kuru çay karşılığında satmak. Anketten elde ettiğimiz sonuçlar en yaygın olarak tercih edilen seçeneğin (%67) daha düşük fiyatla ama peşin para karşılığında çay satmak olduğunu, bu tercihte çaydan gelen para ile borç ödenmesinin önemli bir rol oynadığını gösteriyor. Şunu da belirtmek gerekir ki çay Doğu Karadeniz'de bir nevi senet işlevi de görmektedir (Aksu, 2018). Örneğin Rize'de sezonda ge-

lecek çay parasına karşılık mobilya satan dükkânlar bunu göstermesi açısından ilgi çekicidir.

Çayda devlet korumasının önemi çay yaprağının kolay bozulabilir bir tarım ürünü olmasıyla da yakından ilgilidir. Çayın toplandıktan kısa bir süre sonra işlenmesi gerekliliği çay üreticisini her daim çayı işleyecek firmalara bağımlı kılar; çünkü çay üreticisinin tercih yapmak için çayı elinde bekletme lüksü yoktur. Bu nedenle belirlenen randevu gününde çayının tamamını ÇAYKUR'a veremeyen müstahsil aynı gün içinde çaya başka bir alıcı bulmak zorundadır. Saha araştırması esnasında kontenjanın çok sık değişmesinin, hatta kimi zaman aynı gün içerisinde değişmesinin, üreticilerin "özel sektörün kucağına itilmesi" anlamına geldiği sıkça vurgulanan noktalardandı.

> Bu sene özele vermek zorunda kaldık. Benim dönüm başına hakkım 15 kilogram. Yani günde 150 kilogram verebilirim. Haftanın bir günü tatil. 2 gün randevu hakkım var. 3 günlük kontenjan hakkımı bir günde vermem lazım. Ben geçen gittim çay alım yerine, 800 kilo çayım vardı. 250 kilosunu almadı eksper. Okutuyor kartını. Bugün şu kadar hakkın var diyor. Evi aradım ne yapayım diye. Bizim dükkâna gelen Okumuşlar var *Doğadan Çay*'ın sahibi. Babam aradı onu. Onlara götürdüm kalan çayı. Verecek yer bulmak zorundasın. O gün cumartesiydi. Benim bir dahaki randevu zamanım perşembe. Çayı yol kenarına sersem kurur kilosu düşer, ayrıca yanabilir.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, görüştüğümüz ÇAYKUR yetkilileri randevu sisteminde sorun yaşanmasını yaşadığı yerden köyüne çayını toplamak için kısa süreliğine gelen çay bahçesi sahiplerine bağlıyordu. Kurum temsilcilerine göre bu durum Rize genelinde bir sürgünde bir aya yayılması gereken çay işleme sürecinin çok daha kısa zamanda bitirilmeye çalışmasına neden olmaktadır:

> ... hem memleketimi ziyaret ederim hem de çayımı toplarım diyerek, ki o çoğunluktadır, İstanbul'dan geliyor. İşçi tutuyor ki işçi fiyatlarının bu kadar fazla olmasının sebebi de bu kişilerdir. Mesela üç günlüğüne geliyor. Bütün çayımı hemen toplatayım gideyim diyor.

Anket verilerinden elde ettiğimiz sonuçlarda da randevu sisteminden memnun olmayanların çoğunluğunun şehir dışından çay toplamaya gelen ve şehre geri dönebilmek için ÇAYKUR'un verdiği randevu gününü beklemek zorunda kalanlardan oluşması bu görüşü desteklemektedir. Ne var ki bu yaşanan sıkıntı bizi yine çayın geçim sağlayacak bir ürün olmaktan çıkıp ek gelir getiren bir kaynağa dönüşmesine ve buna bağlı olarak artan göçe getirmektedir.

ÇAYKUR kontenjan ve kota uygulaması ile çay piyasasını özel sektör lehine düzenlemeye çalışsa da özel sektör lehine dönüşmüş bir çay piyasasından söz etmek henüz mümkün değildir. ÇAYKUR'un çay piyasasındaki belirleyici ro-

lü, üreticilerin örgütlü bir hareket veya üretici kimliklerinden kaynaklı muhalefetinden değil, bir seçmen olarak çay konusundaki politik çıkarlarını kollamayı iyi bilmesinden kaynaklanmaktadır. Devletin bir taraftan özel sektör çıkarını korurken bir taraftan büyük bir oy potansiyeli olarak gördüğü çay üreticisini mağdur etmeme uğraşı çay politikalarının da yıldan yıla, sürgünden sürgüne, hatta aynı sürgün içinde günden güne değişmesine neden olmaktadır. Mülakat yaptığımız üreticilerden biri bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> Şimdi bu buranın vazgeçilmez bir kaynağı, geliri. Ama bu çayın geleceği nedir biliyor musun? Şimdi rüzgâr esiyor, ağaçtan dökülen yapraklar, sürüyor oraya, o taraftan esti mi sürüyor buraya, oynuyorlar bu çayla. Geleceği garantili olsa devlet buna bir kanun yapar. Kanun bile yok bunun üzerine. Yani normal bir özel sektör gibi bir şey.

Bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkün. Ne var ki çözümün ne olabileceğine dair sorduğumuz soruya aldığımız yanıt bizim gözlemlerimizi de özetlemekteydi:

> Çözüm, iş yapabiliyorsan gidip yapacaksın, bir işe gireceksin. Öyle yani, bu çaya güvenip de olmaz.

Sonuç yerine

Bu çalışmada tarımın ekonomi politiği ve meta analizine dair kavram ve tartışmaları saha çalışmasından edindiğimiz gözlemler ile birlikte yorumlayarak çay tarımının geçirdiği dönüşümü anlamaya çalıştık. Çayı Türkiye'de yetişen diğer tarım ürünlerden ayrı kılan temel özellik, üretim ve pazarlama sürecinde kamu otoritesinin belirleyiciliğidir. Bölgede yegâne gelir getirici tarımsal faaliyet olan ve devlet tekeli tarafından örgütlenen çay tarımında, üretici ve devlet arasındaki ilişkiler dönem dönem gerilimlere sahne olmuştur. Günümüzde ise ÇAYKUR ve çay üreticisi arasındaki ilişki güven ve güvencesizlik unsurlarını aynı anda barındıran bir hal almıştır. Ne var ki ÇAYKUR'un sektördeki ağırlığını koruması çay üretimini tütün ve şeker pancarında yaşanan türde bir tasfiyeden önemli ölçüde korumuştur. Fakat bu koruma çayın güvenceli bir ikincil gelire dönüşmesine engel olamamıştır. Her on haneden dokuzunun emekli maaşı ve çeşitli ücret geliri elde ediyor olması, gençlerin daha fazla gelir getirebilecek tarım dışı işlerde çalışması, çay tarımıyla 50 yaş ve üzerindeki kişilerin ilgilenmesi gibi pek çok etmen bu yorumumuzu desteklemektedir. Yine de ÇAYKUR'un bölge halkının siyasal desteğini kaybetmemek için çay bezine doldurulan her şeyi satın alması ve kimyasal gübre kullanımı başta olmak üzere çay tarımını yeterince denetlememesi üreticinin ne pahasına olursa olsun çay üretmesine neden olmuştur. Daha çok üretmek ve daha çok çay satmak için kontrolsüz gübre kullanımı toprağın, yeraltı sularının ve derelerin kirlenmesine yol açmaktadır. Çay-

la uğraşmadan çaydan gelir elde etme eğiliminin sonucunda üretici, toprağa ve ürüne giderek yabancılaşmıştır. Sektördeki her kesimin malumu olan sorunların çözümü için organik tarım bir çözüm olarak gündeme getirilmişse de hedefsiz ve günübirlik değişen politikalar nedeniyle başarılı olamamıştır.

Doğu Karadeniz'de çoğunlukla dik yamaçlarda ve küçük mülkiyet düzeni içerisinde yetişen ve hanenin geçimini sağlama özelliğini yitiren çay, teknolojik yatırıma uygun ve kapitalist gelişmeye ayak uydurabilen dinamik bir yapı sergileyemediği ölçüde yok olmaya mahkûm görünmektedir. Ne var ki müstahsilin ekonomik çıkarları üzerinden iktidara oy verme saikı çayın piyasa mantığına teslim olarak tasfiyesi önünde bir engel oluşturmaktadır. Bu koşullar altında çay tarımının ne kadar devam edeceği kuşkuludur. Görüşmecilerin %64'ünün çocuklarının çay tarımıyla uğraşacağını düşünmediklerini belirtmesi bu durumun bir göstergesidir. Ayrıca çay sektöründe son dönem yaşanan gelişmeler de bu tahminlerimizi haklı çıkarır niteliktedir. Bunlardan en göze çarpanı çayın 2017 yılında Varlık Fonu'na devredilmesi ve *Unilever* ve *Coca Cola*'nın ardından *Jacobs*'un *Ofçay*'ı satın alarak çay piyasasına dahil olmasıdır.

KAYNAKÇA

Aksu, C. (2018) "Çaylar demli... Üretici de...", *Gazete Duvar*, 27 Nisan 2018, https://www.gazeteduvar.com.tr/ekonomi/2018/04/27/caylar-demli-uretici-de/, erişim tarihi: 20 Kasım 2019.

Akşin, H. D. (2014) *Structural Adjustment and Peasant Producers: The Political Economy of a Turkish Export Crop*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erasmus University of Rotterdam.

Amin, S. (1997) *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, Kaynak, İstanbul.

Aydın, Z. (1986) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I)", *11. Tez*, 3: 126-156.

Aydın, Z. (2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88: 11-31.

Bakan Fakıbaba (2018) "Bakan Fakıbaba: Çayda Organik Tarıma Geçeceğiz", https://www.haberler.com/bakan-fakibaba-cayda-organik-tarima-gececegiz-10421646-haberi, erişim tarihi: 24 Mayıs 2019.

Banaji, J. (2002) "The metamorphoses of agrarian capitalism", *Journal of Agrarian Change*, 2(1): 96-119.

Beller-Hann, I. ve C. Hann (2012) *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik*, çev. Pınar Öztamur, İletişim, İstanbul.

Bernstein, H. (1979) "African peasantries: A theoretical framework", *The Journal of Peasant Studies*, 6(4): 421-443.

Bernstein, H. (2016) "Agrarian political economy and modern world capitalism: the contributions of food regime analysis", *The Journal of Peasant Studies*, 43(3): 611-647.

Bernstein, H., H. Friedmann, J. Douwe van der Ploeg, T. Shanin ve Ben White (2018) "Forum: Fifty years of debate on peasantries, 1966-2016", *The Journal of Peasant Studies*, 45(4): 689-714.

Besky, S. (2017) "Tea as Hero Crop? Embodied Algorithms and Industrial Reform in India", *Science as Culture*, 26(1): 11-31.

Biryol, U. (2012) "Çayın Tarihsel Yolculuğu, Karadeniz'e Getirilişi ve Şimdiki Ahvali Üzerine" Uğur Biryol (der.) *Karardı Karadeniz* içinde, İletişim, İstanbul, 77-96.

Boratav, K. (1977) "Categories of Income Distribution in Primary Commodities Exported by Developing Countries: Some Conceptual and Methodological Problems", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 17: 28-47.

Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge, Ankara.

Buttel, F. H. (2001) "Some reflections on late twentieth century agrarian political economy", *Sociologia Ruralis*, 41(2): 165-181.

Ciğerci Ulukan, N. ve U. Ulukan. (2018) "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz'de Gürcü İşçiler" Şahin, Çağatay Edgücan ve Arzu Özsoy Özmen (der.) *Current Debates in Labor Economics and Industrial Relations* içinde, IJOPEC, 101-114.

ÇAYKUR. (2008) "Çay Sektörü Raporu", http://biriz.biz/cay/CaySektoruRaporu2008.pdf, erişim tarihi: 20 Mayıs 2019.

ÇAYKUR. (2018) "Çay Sektörü Raporu", http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/SektorelRaporlar.aspx, erişim tarihi: 20 Mayıs 2019.

ÇAYKUR. "Faaliyet Raporları", çeşitli yıllar, http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/FaaliyetRaporlari.aspx, erişim tarihi: 20 Mayıs 2019.

Çelik, C. (2017) "Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri", *Praksis*, 43: 785-810.

Das, R. J. (2007) "Introduction: Peasant, state and class", *The Journal of Peasant Studies*, 34(3-4): 351-370.

Değirmenci, E. ve Karaçimen, E. (2019) "Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politiği", *Mülkiye Dergisi*, 43(1): 139-173.

DPT (Devlet ve Planlama Teşkilatı). (1977) "Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Yaş Çay ve Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu", Ankara.

DPT (Devlet ve Planlama Teşkilatı). (2001) "Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Gıda Sanayii Özel ihtisas Komisyonu Çay Sanayii Alt komisyonu Raporu", Ankara.

Euromonitor International. (2017) "Tea Market in Turkey", http://slemb.org.sa/wp-content/uploads/2018/12/Annex-A-B-C-MENA.pdf, erişim tarihi: 15 Mayıs 2019.

FAO. (2016) "Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea", http://www.fao.org/3/a-mr118e.pdf, erişim tarihi: 13 Mart 2018.

FAO. (2017) "Intergovernmental Group on Tea Report of the Working Group on Smallholders", http://www.fao.org/economic/est/est-commodities/tea/tea-meetings/intersessionaltea2017/en/, erişim tarihi: 19 Mart 2018.

FAO. (2018) "Intergovernmental Group on Tea Report, Emerging Trends in Tea Consumption: Informing a Generic Promotion Process", http://www.fao.org/3/MW522EN/mw522en.pdf, erişim tarihi: 29 Nisan 2019.

Foster, J. B. (2000) *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York.

Genç, F. (2010) *Türkiye'de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Genç, F. (2016) "Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi" Yıldırım Deniz ve Evren Haspolat (der.) *Değişen Karadeniz'i Anlamak* içinde, Phoenix, Ankara, 257-280.

Goodman, D. ve Redclift, M. (1991) *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, Routledge, Londra.

Guthman, J. (2009) "Unveiling the Unveiling: Commodity Chains, Commodity Fetishism, and the 'Value' of Voluntary, Ethical Food Labels" J. Bair (der.) *Frontiers of Commodity Chain Research* içinde, Standford University Press, CA, 190-206.

Gürel, B., Küçük, B. ve Taş, S. (2019) "The rural roots of the rise of the Justice and Development Party in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 46(3): 459-479.

Hann, C. M. (1990a) *Tea and the Domestication of the Turkish State*, Eothen Press, Huntingdon, SOAS Occasional Papers in Modern Turkish Studies No. 1.

Hann, C. M. (1990b) "Second Thoughts on Smallholders: Tea Production, The State, and Social Differentiation in the Rize Region", *New Perspectives on Turkey*, 4: 57-79.

Harriss, J. (1982) "Introduction" J. Harriss (der.) *Rural Development: Theories of peasant economy and agrarian change* içinde, Routledge, Londra.

Herath, D. ve Weersink, A. (2009) "From Plantations to Smallholder Production: the Role of Policy in the Reorganization of the Sri Lankan Tea Sector", *World Development*, 37(11): 1759-1772.

Kamau, D. M. (2008) *Productivity and resource use in ageing tea plantations*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Wageningen University, Wageningen, Hollanda.

Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question*, Zwan, Londra.

Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2011) "Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 11(1): 60-86.

Kocabıçak, E. (2018) "Tarımda Patriyarkal Emek Sömürüsü ve Feminist Politika Açısından Sonuçları", *Çatlak Zemin*, https://catlakzemin.com/tarimda-patriyarkal-emek-somurusu-ve-feminist-politika-acisindan-sonuclari/, erişim tarihi: 30 Nisan 2019.

Marx, K. (1973) [1939] *Grundrisse*, Penguin, Londra.

Marx, K. (1976) [1867] *Capital Volume 1*, Penguin, Londra.

Neilson, J. ve Pritchard, B. (2009) *Value chain struggles: Institutions and governance in the plantation districts of South India*, Wiley-Blackwell.

Önal, N. E. (2017) "Tarım ve Köylülük "Sorun"larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi", *Praksis*, 43: 727-739.

Öztürk, M., Jongerden, J. ve Hilton, A. (2018) "The (re)Production of the New Peasantry in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 61: 244-254.

Özuğurlu, M. (2015) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Notabene, Ankara.

Saklı, A. R. (2008) *Türk Çayının Dünü ve Bugünü*, Kaknüs, İstanbul.

Taşkın, N. (2016) *Bu Bir İsyan Şarkısı Değil: Lazlar, Kimlik, Müzik*, İletişim, İstanbul.

TBMM Tutanakları, i: 95, 04.02.1340

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1988) "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları" Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000* içinde, Yurt Yayınları, Ankara, 37-90.

Toprak, Z. (1988) "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950" Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000* içinde, Yurt Yayınları, Ankara, 19-35.

Yaman, M. ve Ertürk-Keskin, N. (2013) *Türkiye'de Tütün: Reji'den TEKEL'e TEKEL'den Bugüne*, NotaBene, Ankara.

Yaman, M. ve Öztürk, Ö. (2019) *Metaların Kerameti*, İletişim, İstanbul.

Zihnioğlu, A. (2008) *Bir Yeşilin Peşinde*, TÜBİTAK, Ankara.

1840'ların ortalarında Gerede: Bir Anadolu kazasında kuraklık, kıtlık, göç ve hayatta kalmak üzerine*

*Yahya Araz***

Özet: Bu makale 1845 Orta Anadolu kuraklığının, kıtlığının orta büyüklükte bir kazada nasıl yaşandığını ve insanların yaşamları üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmaktadır. Makaleye konu olan Gerede kuraklıktan etkilenen bölgenin kuzeydeki sınırını oluşturan merkezlerden biriydi. Bununla birlikte konu üzerinde yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmada ihmal edilmiş olmasına karşın kuraklıktan ve kıtlıktan en çok etkilenen yerler arasındaydı. Kuraklık ve onu takip eden kıtlık Orta Anadolu ve çevre bölgelerde insanların (ve hayvanların) yaşamları üzerinde yıllara yayılan trajik etkiler bıraktı. Takip eden birkaç yıl boyunca etkilenen yerlerdeki insanların yaşamları kuraklığın ve kıtlığın yarattığı sorunlar etrafında şekillendi. Kırsal kesimlerin boşalması, vergilerin ödenememesi, hayvan ve tohum kıtlığı bu sorunların sadece birkaç tanesiydi. Makale bu sorunları Geredelilerin gündelik yaşamları ve devletin geliştirdiği tepkiler üzerinden ele almaktadır. Makalede Geredelilerin kuraklığa ve kıtlığa karşı güçlü bir direnç gösterdikleri ve ellerindeki araçları en iyi şekilde kullanmaya çalıştıkları iddia edilmektedir. Geredeliler bu zor dönemde İstanbul'daki akrabalık ve hemşehrilik ağlarından etkili bir şekilde yararlanacaktır.

Anahtar sözcükler: 1845 Orta Anadolu kıtlığı, Gerede, göç, İstanbul, çocuklar, akrabalık ve hemşehrilik ağları.

Giriş

Çoğunluğu son birkaç yılda yapılan araştırmalar sayesinde İmparatorluğun son dönemlerinde Anadolu'da yaşanan doğal afetlerin en azından bir kronolojisini çıkarmak mümkün hale gelmiştir. Bu araştırmalar Anadolu'nun dönem boyunca bir

(*) Çalışmanın araştırma desteği "Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Eviçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar Üzerine Bir Araştırma" adlı proje çerçevesinde TÜBİTAK (proje no: 114K862) tarafından sağlanmıştır. Makale 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığı üzerine devam eden araştırmalarımın ilk sonuçlarına dayanmaktadır. Bu vesileyle katkıları için Alp Yücel Kaya, İrfan Kokdaş, Semih Çelik, Sinan Çetin ve makalenin hakemlerine müteşekkirim.

(**) Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi.

kısmı diğerlerine göre daha geniş alanları etkileyen doğal afetlerle yaygın bir şekilde yüzleşmek zorunda kaldığını ortaya koymuştur.[1] Bununla birlikte, yıkıcı etkilerinin yanında, yağmur dualarından destanlara kadar zengin bir folklorun, çeşitli türlerden anlatıların ve inançların üretilmesine yol açan afetlerin[2] Osmanlı tarihyazımında yeterli düzeyde ilgi gördüğünü iddia etmek mümkün değildir.[3] Mesela dönem boyunca coğrafyayı en çok etkilediği anlaşılan, ilki 1840'ların ortalarında ikincisi ise 1870'lerin ilk yarısında yaşanan iki kıtlıkla ilgili olarak bilinenlerin azlığı şaşırtıcı boyutlardadır. Her iki kıtlık da hemen hemen aynı bölgede, Orta Anadolu ve çevre kentlerde etkili olmuştu.[4] Ancak var olan literatür çok sayıda insanın canına mal olan, kırsal kesimlerin boşalmasına ve tarımsal üretimin gerilemesine, hatta bazı yerlerde tamamen durmasına sebep olan her iki kıtlığın nereyi nasıl etkilediği sorularına ayrıntılı cevaplar verebilmekten halen çok uzaktır.

Konuya yönelik araştırmaların ya da ilginin azlığını, sorulacak birçok soruya tatmin edici cevaplar vermekten uzak olmalarına karşın, kaynakların yetersizliğiyle ilişkilendirmek son derece basit bir açıklama olacaktır. Zira Osmanlı tarihçileri sahip oldukları kaynakların İmparatorluğun son dönemlerinde yaşanmış doğal afetler hakkında hangi imkânlara sahip olduklarını henüz etraflıca değerlendirmiş olmaktan uzaktır. Bu ilgisizlik ya da görmezden gelme, kaynak kısıtlılığından ziyade, Osmanlı tarihyazımına hakim olan eğilimlerle/önceliklerle yakından ilgilidir. Büyük kitleleri etkilemiş olmalarına karşın doğal afetler tarihyazımında modernleşme, milliyetçilik, etnik ve dinî çatışmalar, bürokrasinin yeniden yapılandırılması, savaş ve kitlesel göçler gibi daha popüler ve "önemli" görülen konuların gölgesinde kalmıştır.[5] Örneğin kitlesel göç genellikle Kafkaslar'dan ve Rumeli'den Osmanlı topraklarına yönelen Müslüman topluluklarla birlikte anılmıştır (Herzog, 2011: 129-130). Oysa doğal afetler, bu büyüklükte olmasa da, İmparatorluğun son dönemlerinde kitlesel hareketlere, göçlere ve insani krizlere yol açacaktır. Anadolu ve merkez-taşra ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar, Osmanlı tarihyazımına hakim eğilimleri takip ederek daha çok devletin taşrada yeniden örgütlenmesi, reformların uygulanması, vergi düzenlemeleri, yol çalışmaları ve tarımsal üretimin dış pazarlara açılması gibi konularla ilgilenmiştir.[6]

1 Osmanlı İmparatorluğu'nda 1800-1880 yılları arasında meydana gelen doğal afetler hakkında genel bir değerlendirme için bkz. (Erler, 2012). İmparatorluğun son dönemlerinde kıtlıklara değinen birkaç çalışma için bkz. (Al-Qattan, 2014: 719-736; Çiçek, 2014: 232-257; Tanielian, 2017; Özkan, 2016: 217-245). Daha erken dönemleri ele alan çalışmalar için bkz. (Ayalon, 2015; Zachariadou, 2001; White, 2013; Karademir, 2014).

2 Bkz. (Göcen, 2018: 38-48; Aykut, 2018: 189-218). Kıtlık destanları için bkz. (Öztelli, 1976: 609-623).

3 Son yıllarda yapılan ve yer yer kuraklık ve kıtlıklara da değinen "çevre tarihi" kapsamındaki çalışmaların hakkı yenmemelidir (Mikhail, 2011; İnal ve Köse, 2019). Çevre tarihi ve konunun Osmanlı tarihyazımındaki yeri hakkında çerçeve bir yazı için bkz. (İnal, 2011: 1-25).

4 Bu iki kıtlığı ele alan çalışmalar için bkz. (Bayar, 2013; Çelik, 2010; Ertem, 2012).

5 Konuyla ilgili bir değerlendirme ve kıtlıkla ilgili tarihyazımına karşılaştırmalı bir yaklaşım için bkz. (Ertem, 2017: 151-172).

6 Bu çerçevede kıymetli birkaç çalışma için bkz. (Ortaylı, 2011; Çadırcı, 2013; Avcı, 2017; Pamuk, 1994; Kırmızı, 2016).

HARİTA
Orta Anadolu Kuraklığı ve Kıtlığının Etki Sahası

Not: Haritayı 1845 kuraklığı ve kıtlığının etkilediği sahaya dair deneysel bir girişim olarak görmekte yarar vardır. Yeni belgeler ve araştırmalar kuraklık ve kıtlığın etkilediği sahanın daha detaylı (ve eksiksiz) haritalarının yapılmasını sağlayacaktır.
Kaynak: Esri, USGS, NOAA.

Kuşkusuz her biri büyük öneme sahip bu başlıkların Anadolu'yu dönüştürücü etkisi yadsınamaz. Ne var ki aynı dönemin Anadolu'su bu gelişmelerden ibaret değildi. Maalesef dönem boyunca bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ve merkez-taşra ilişkilerini insanların gündelik yaşamları, kaygıları ve korkuları üzerinden ele alan çalışmaların sayısı son derece sınırlı kalmıştır.[7] İmparatorluğun son ve Cumhuriyet'in erken dönemlerinde sadece çekirge, valilerin ya da kaymakamların başında bulunduğu, adına komisyonlar kurulmasını gerektirecek kadar insanların gündelik yaşamlarına konu oluyor ve onların canlarını acıtıyordu.[8] Tarımın doğa koşullarına bağlı olduğu ve tarımsal üretim için suya ve hayvanların gücüne ihtiyaç duyulduğu bir coğrafyada kuraklık, insanların olmaması için yakardıkları (meydana geldiğinde bu defa yakalarını bırakması için dua ettikleri) büyük bir korku kaynağıydı.[9] Günün sonunda kuraklığı pekâlâ pahalılığın, açlığın, sefaletin, ölümün ve göçün takip edebileceğini iyi biliyorlardı. Anadolu'da yaşayanlar ömürleri boyunca bu felaketlerden biri ya da birkaçıyla muhakkak yüzleşiyorlardı. Doğal afetler nüfus politikalarından vergi düzenlemelerine kadar birçok konuyu yakından ilgilendiriyor ve şekillenmesinde etkili oluyordu.

7 Bu bağlamda yeni bakış açıları sunan şu çalışmaya bakılabilir (Aykut, İleri ve Artvinli, 2019).

8 Gerede'de kurulan bir çekirge komisyonu için bkz. (*Bolu Vilâyeti Salnâmesi 1341/1925*, 2008: 377). Ayrıca Anadolu ile ilişkili olmamasına karşın bkz. (Et-Tercüman, 2012).

9 Bkz. (*1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları*: 20a-23a). 19. yüzyılın ortalarında Anadolu'da yağmur yağdırma ritüelleri üzerine, konuyla ilgili literatürü de özetleyen ve tartışan, sıradışı bir çalışma için bkz. (Aykut, 2018: 189-218).

Bu makale Tanzimat'ın ilanından altı yıl sonra, 1845 tarihinde, Orta Anadolu ve çevresinde meydana gelen kuraklığın ve bunu takip eden kıtlığın nasıl yaşandığını ve etkilerini Gerede üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Kuraklık ve kıtlık İmparatorluğun merkezden taşraya yeniden yapılandırılmaya ve yeni bir düzenin kurulmaya çalışıldığı (Findley, 2014; Akyıldız, 2012) çok kritik bir dönemde meydana gelmişti. Bürokratik ve kurumsal yeniden yapılanmaya paralel olarak nüfus ve gelir kaynaklarının envanterini çıkarmak için de geniş tahrirlere girişilmişti.[10] Kuraklıktan etkilenen bölgelerde 1845'e gelindiğinde nüfus ve temettüat sayımları büyük oranda bitirilmiş, bazı yerlerde ise halen devam ediyordu. Ne var ki geniş kitleleri etkileyen kuraklık İmparatorluğun insani ve mali potansiyelini tespit etmek ve daha verimli kullanmak üzere büyük bir arzu ve enerjiyle yapılan sayımların üzerine gölge düşürecektir. Kuraklıktan etkilenen bölgeler 1846'ya gelindiğinde geçmiş yıllarda kayıt altına alınan nüfus ve vergi kaynaklarından daha farklı bir gerçekliğe sahipti. Bu nedenle 1845 kuraklığı ve kıtlığı insanlar, hayvanlar, tarımsal üretim ve doğa üzerindeki etkilerinin yanında merkezin taşra üzerindeki kontrolünü güçlendirmeye çalışan Tanzimat devletinin[11] oluşturmaya çalıştığı yeni mali ve bürokratik düzene de bir meydan okumaydı. Kuraklık ve onu takip eden kıtlık emekleme aşamasında olan yeni düzenin, aşağıda kısaca değinileceği üzere, işlevselliğinin ve etkinliğinin test alanlarından biri olacaktır.

Kuraklık, Osmanlıların tanımlamasıyla "kaht", doğanın döngüsüyle ilgiliydi. Ancak kuraklığın kıtlığa dönüşmesi ve bunun ne kadar süreceği insani bir meseleydi (Ó Gráda, 1992). Burada yerel ilişkilerden yöneticilerin tutumlarına kadar birçok husus belirleyici olabiliyordu. Yol ağının zayıflığı ve bolluk dönemlerinde fazla ürünü depolayacak imkânların olmaması 1845 Orta Anadolu kuraklığının kıtlığa dönüşmesinde başat belirleyiciler olacaktır. Yedekte ürün olmaması bir iki ay yağmur yağmadığında tahıl fiyatlarının aşırı derecede yükselmesine sebep oluyordu. Kuraklığın ve kıtlığın insanların zihinlerinde ve hafiflemiş olmakla birlikte gündelik yaşamlarında etkisini halen devam ettirdiği 1850'lerin başlarında teftiş memuru olarak Anadolu'ya gönderilen İsmet Paşa, birkaç yıl önce yaşanan acıları zikretmeyi ihmal etmeden, yol ağının geliştirilmesinin ve bolluk dönemlerinde ürünü depolayabilecek imkânların artırılmasının gerekliliği üzerinde ısrarla duracaktır.[12] Elbette tüm bunlara idarecilerin olan bitene vaktinde müdahale etmek ve yaşamın normale dönmesine yardımcı olabilecek gerekli adımları atmak konusundaki ihmalkârlıkları da eklenmelidir. İhmal yalnızca ölüm kalım meselesi olan zahirenin temin edilmesi gibi acil meseleler üzerinden düşünülmemelidir. Kuraklığı ve kıtlığı takip eden yıllarda ekecek tohum

10 Osmanlı nüfus ve temettüat sayımları için bkz. (Karal, 1995; Karpat, 2010; Öztürk, 2003: 287-304).

11 İmparatorluğun son dönemlerinde yapılan reformlar sayısız araştırmaya konu olmuştur. Konuyu derli toplu bir şekilde sunan bir çalışma için bkz. (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2012).

12 *1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları*: 17a, 38b, 41a, 49a, 54a. Ürünün bir kısmının ihtiyaç halinde kullanılmak üzere depolanmasının gerekliliği ilerleyen tarihlerde konuşulmaya devam edecektir (Özkan, 2016: 218).

ve tarlaları işleyecek büyükbaş hayvan yokluğu insanların yaşadıkları sıkıntıları arkalarında bırakmalarını engelleyen temel bir sorun olmaya devam edecektir.

Kuraklığın merkezi Ankara ve çevresiydi. Gerede Ankara'nın batıdan doğuya doğru kuzeyinde kalan Göynük, Ayaş, Yabanabad (Kızılcahamam), Çerkeş, Çankırı ve Kalecik ile birlikte kuraklıktan ve kıtlıktan en çok etkilenen yerler arasındaydı. Gerede, ikisi de Kuzey Anadolu dağ silsilesinin bir parçası olan, kuzeyden Arkot Dağı (Gökçeler), güneyden ise Köroğlu Dağları tarafından çevrilmiş; Karadeniz'in nemli ılıman iklimi ile 1845 kuraklığının ve kıtlığının merkezi olan Orta Anadolu'nun sert karasal iklimi arasında kalan bir geçiş bölgesiydi. Bu geçiş ikliminde yetiştirilen en önemli ürünler arpa ve buğdaydı (Erhan, 2013).[13] Gerede 1840'ların ortalarında merkezdeki beş mahalleden ve 100'ün üzerinde köyden oluşan orta büyüklükte bir kazaydı. Yalnızca erkeklerin kayıt altına alındığı 1840 tarihli nüfus sayımına göre Gerede'de 6.455 kişi yaşıyordu. Muhtemelen kaza merkezinin ve köylerinin toplam nüfusu 10.000 ile 15.000 arasındaydı. İlerleyen tarihlerde vilayet salnamelerinin verdiği rakamlara göre nüfus İmparatorluğun son dönemlerinde 14.000-15.000 civarındaydı. Kaza nüfusu 1872 tarihinde, yani 1870'lerin ilk yarısında meydana gelen kıtlıktan hemen önce, 14.768 kişiden oluşuyordu (*Gerede Temettüat Defterleri,* 2015: 39-48; *Gerede Nüfus Defterleri cilt 1 1840 [Giriş-Metin-Dizin],* 2015: 20-22; *Salnâme-i Sene-i 1289,* 1289/1872: 147).

Makale, 1845 kuraklığını ve kıtlığını şiddetli bir şekilde yaşamış olmasına karşın Gerede'nin güçlü bir direnç sergilediğini savunmaktadır. Özellikle İstanbul'daki akrabalık ve hemşehrilik ağlarını etkili bir şekilde kullanmaları Geredelilerin kuraklığı ve bunu takip eden kıtlığı daha az hasarla atlatmalarına yardımcı olacaktır. Kaza kuraklık ve kıtlıktan etkilenen bölgelerin kuzeydeki sınırını oluşturan merkezlerden biriydi. Hemen kuzeyinde kalan coğrafyada kuraklık yaşandığına dair bir işaret yoktur. Bu yönüyle 1845 Orta Anadolu kuraklığının ve kıtlığının kuzeyde nereye kadar uzandığını ve buradaki etkilerini anlamayı kolaylaştıracak bir coğrafi konumdaydı. Kazanın kuraklığın ve kıtlığın etkilerini ağır bir şekilde hisseden Ankara gibi güneyinde kalan kent ve kasabalara nispetle kıyılara yakın olması, ulaşım koşullarının son derece kötü olduğu bir dönemde, yardım alabilmek için önemli bir avantajdı. Diğer taraftan aynı dönemde, pek bilinmeyen sebeplerle, Bolu kaymakamı ile Gerede kazası müdürü arasındaki husumetin yol açtığı kavga ve suçlamalar kuraklığın ve kıtlığın kazadaki etkilerinin diğer birçok yere oranla daha iyi belgelenmesini sağlayacaktır. İki taraf arasındaki kavga ve suçlamalardan kayıtlara yansıyanlar başlı başına ilginç ve önemli olmalarının yanında, kuraklıktan ve kıtlıktan etkilenen yerlerde yaşayan insanların yardım almak ve vergi indirimi ya da affı elde etmek gibi

13 Gerede'nin coğrafyası, iklimi, iktisadi ve sosyal gelişimi üzerine yapılan öncü çalışmalardan biri için bkz. (Ünlü, 2000). Eserin sahibi Ali Rıza Ünlü Cumhuriyet'in erken dönemlerinde (1925-1944 tarihleri arasında) Gerede müftülüğü yapmıştır.

amaçlarla yazdıkları dilekçelerde anlattıklarını karşılaştırma ve ifade ettiklerinde ne kadar samimi olduklarını sınama ve anlama imkânı sağlamaktadır.

Kuraklıktan ve kıtlıktan etkilenen diğer kent ve kasabalar gibi Gerede kırsal kesimlerin boşaldığı büyük bir insan hareketliliğine sahne olacaktır. Yerlerinde kalmayı tercih eden Geredelilerin de, yine diğer yerlerde olduğu gibi, 1840'ların ikinci yarısındaki temel meseleleri kuraklık, bunun sonucunda ortaya çıkan kıtlık ve buna bağlı olarak yaşadıkları sorunlar olacaktır. Bu çerçevede makale üç ana konuya dokunmaya çalışmaktadır. Bunlardan birincisi Gerede'nin kuraklıktan ve kıtlıktan ne ölçüde etkilendiği meselesidir. Bu konuda yerel idareciler arasında ciddi bir anlaşmazlık vardı. İkincisi Geredelilerin kuraklığa ve kıtlığa nasıl tepki gösterdikleri, özellikle İstanbul'a yönelik göçleri ve buradaki akrabalık ve hemşehrilik ağlarından nasıl yararlandıklarıdır. Üçüncüsü kuraklıktan sonraki birkaç yıl boyunca Geredelilerin devletle geliştirdikleri ilişkiler, göç edenlerin geri döndürülmesine yönelik çabalar ve insanların yaşama tutunma gayretleridir.

Makale bunu yaparak Osmanlı kıtlık literatürüne ve özelde 1845 kuraklığı ve kıtlığıyla ilgili araştırmalara birkaç açıdan özgün katkılar sunmayı ve yeni sorular üretmeyi ummaktadır. Birincisi kuraklığı ve kıtlığı kırsal görünümlü bir kaza üzerinden işleyerek konuyu görece daha iyi bilinen Ankara (Çelik, 2010) gibi kent merkezlerinin ötesine taşımaktadır. Böylece kıtlıklardan şiddetli bir şekilde etkilenen ancak haklarında çok az şey bilinen daha küçük yerleşim yerlerinde ne olup bittiğiyle ilgili soruların cevaplandırılmasına katkı sağlamaktadır. İkincisi devlet kurumlarına, idari meselelere ve lojistik gibi hususlara odaklanan literatürün (Ertem, 2017: 153) aksine, elbette bunları ihmal de etmeden, konuyu temeli kuraklığa ve kıtlığa dayanmayan ancak bu gelişmelerce tetiklenen yerel güç ilişkilerine ve çatışmalarına da geniş bir yer ayırarak ele almaya çalışmaktadır. Yerel güç ilişkileri merkezin kuraklık ve kıtlıkla ilgili algı ve pratiklerinin şekillenmesinde başat belirleyicilerdendi. Üçüncüsü, ikinciyle ilişkili olarak, makale reformlarla taşrada (ve merkezde) oluşturulmaya çalışılan yeni bürokratik yapının krizlere ne kadar hazırlıklı olduğunu ve işlevselliğini bir kaza ölçeğinde anlamaya kapı aralamaktadır. Burada açıkça ifade edilmelidir ki taşradan merkeze ya da merkezden taşraya devletin 1845 kuraklığı ve kıtlığına karşı geliştirdiği refleksler reformların öncesine giden eski pratikleri hatırlatmaktadır.[14] Dördüncüsü mevcut literatür, doğal olarak, kuraklık ve kıtlıkların ürettiği göçe geniş bir yer ayırmış ancak bunu, haklı gerekçelerle, genellikle "kaotik" ve kitlesel bir kaçış olarak tasvir etmiştir. Bu şekilde göç edenler (etmek zorunda kalanlar) genellikle yollarda ve ulaştıkları yerlerde kötü koşullar altında tasvir edilmiştir.[15] Oysa bu makale kuraklık ve kıtlığın yol açtığı in-

14 Bu çerçevede 19. yüzyıl öncesinde kıtlıklara müdahale pratiklerini ele alan bir çalışma için bkz. (Ayalon, 2015: 64-87).

15 Anadolu için bkz. (Ertem, 2012 ve Özkan, 2016: 217-245). Aşağıda 1845 kuraklığı ve kıtlığı bağlamında örnekler verilecektir.

san hareketliliğinin her zaman bu şekilde gelişmediğini göstermeye çalışmaktadır. Geredelilerin bir kısmı İstanbul'daki akrabalık ve hemşehrilik ağlarını etkili bir şekilde kullanarak göç zincirine eklemlenecek ve yollarda ya da ulaştıkları yerlerde sersefil olmaktan kurtulacaklardır. Göç zincirine dahil olanların ne yapacakları, nereye gidecekleri ve kimden nasıl yardım alacakları önceden belliydi, planlanıyordu.[16] Beşincisi yapılan çalışmalar afet dönemlerinde çocukların "boylarından büyük acılara"[17] katlandıkları konusunda hemfikir olmalarına karşın konuyla ilgili değerlendirmeler genellikle tekil örnekler üzerinden yapılmış ve yüzeysel kalmıştır.[18] Bu makale çocuklara ne olduğu meselesini İstanbul'daki akrabalık ve hemşehrilik ağlarının etkili kullanımıyla birleştirerek derinleştirmekte, Gerede özelinde kuraklık ve kıtlıkla karşı karşıya kalanların manevra kabiliyetlerini çocuklar üzerinden anlatmaktadır. Altıncısı çalışmalar insan hareketliliğine odaklanırken yerlerinde kalanların kuraklık ve kıtlığı takip eden birkaç yıl içinde yaşamlarını nasıl sürdürdüklerine uzak durmuştur. Bu makale bazı başlıklar üzerinden bunu yapmaya çalışmıştır.

1845 kuraklığı ve kıtlığı üzerine yapılacak araştırmalar için en önemli (ve çoğunlukla tek) kaynak etkilenenlerin yazdıkları arzuhaller ve devlet memurlarının ürettiği kayıt ve yazışmalardır. Makalenin de temel kaynağını bu kayıt ve yazışmalar oluşturmaktadır. Bu kaynaklar kuraklık ve kıtlığın nasıl yaşandığını ve etkilerini canlı bir şekilde tasvir etmeye imkân tanımaktadır. Ne var ki aynı kaynaklar sayısal veriler konusunda oldukça zayıftır. Arzuhallerden zahire tedarikine kadar kıtlıkla ilgili yazışmaların neredeyse tümünde ciddi bir insan hareketliliğinden bahsedilmiş ancak bunun rakamsal olarak hangi boyutlarda olduğu üzerinde çok az durulmuştur. Kuraklığı takip eden birkaç yıl boyunca devlet memurlarının ürettiği rakamlar sınırlı alanları kapsamakta ve sadece belli bölgeler hakkında bilgi vermektedir. Dönemin kaynakları kuraklığın kıtlığa dönüşmesinden sonra oluşan yeni durumu kuraklık öncesi dönemle (1845'ten önce yapılan nüfus ve temettüat sayımlarıyla) karşılaştırmaya ve geniş alanlarda tarımsal, hayvansal ve insani kayıpları tespit etmeye yarayacak verimlilikte değildir. Osmanlı devleti kuraklığın ve kıtlığın etkilediği bölgelerde oluşan yeni durumu tespit etmeye yönelik geniş çaplı nüfus ve vergi sayımları yapmaya girişmemiştir. Bununla birlikte genel bir politika olmaktan ziyade daha çok kişisel inisiyatiflerle yapılan ve sınırlı alanları kapsayan sayımlar kuraklık ve kıtlıktan sonra oluşan yeni durum hakkında önemli fikirler vermektedir.

Araştırmalar memurların ürettiği yazışmalara yaygın bir şekilde müracaat ederken mahkeme kayıtlarını genellikle ihmal etmişlerdir. Daha tekdüze olmalarına karşın kuraklığın ve kıtlığın insani etkileri hakkında kıymetli bilgiler ba-

16 Bkz. (Behar, 2014: 172-175). Aynı yerde kitlesel ve zincirleme göç arasındaki farklar üzerinde de durulmuştur.

17 İfadeler Dursteler'den (2013: 71) alınmıştır.

18 Örnekler için bkz. (Erler, 2010: 164; *The Famine in Asia Minor,* 1989: 92).

rındıran mahkeme kayıtları konuyla ilgili araştırmaların çerçevesini genişletebilecek potansiyele sahiptir. Kuraklıktan ve kıtlıktan etkilenen kent ve kazaların yanında İstanbul (ve muhtemelen Bursa gibi kıtlıktan kaçanların uğrak yeri arasında olan kentlerin) mahkemelerinin kayıtları da oldukça verimli bulgular barındırmaktadır. İstanbul mahkemelerinin kayıtları bu zor dönemde taşra ile başkent arasındaki bağların nasıl kurulduğunu anlamayı kolaylaştırmaktadır. 1840'ların ikinci yarısında Çankırı, Çerkeş, Gerede ve Ayaş gibi kuraklığın ve kıtlığın etkilediği bölgelerden gelen insanların İstanbul mahkemelerindeki görünürlüklerinde dramatik bir artış yaşanacaktır.[19] Çeşitli vesilelerle mahkemelere gelen bu insanlar kıtlıktan dolayı İstanbul'a göç edenlerin bu devasa kentte ne yaptıkları, buraya nasıl uyum sağladıkları ve hemşehrilik ağlarından nasıl istifade ettikleri hakkında pekâlâ başka kaynaklardan edinilmesi mümkün olmayan bilgiler sağlamaktadır. İlerleyen tarihlerde gelişip serpilen Osmanlı matbuatı Anadolu'daki doğal afetlerden etkilenip İstanbul'a göç edenlerin dilenmek başta olmak üzere kentte ne yaptıklarıyla ilgilenecektir (Basiretçi Ali Efendi, 2001: 327, 338, 473, 546). Konuyla ilgilenen sadece Türkçe basılan gazeteler değildi. Mesela İstanbul'da İngilizce basılan *Levant Herald* gazetesi 1870'lerin ilk yarısında meydana gelen kıtlıkla ilgili yeri doldurulamaz yayınlar yapacaktır (*The Famine in Asia Minor*, 1989). Matbuatın ilgisinin doğurduğu haberler mahkeme kayıtlarının sağladığı ayrıntıları zenginleştirecektir. Ne var ki 1840'larda, gazetenin varlığına karşın, henüz bu konularla ilgilenecek gelişkin bir Osmanlı matbuatı yoktu. Bu durum mahkeme kayıtları gibi kaynakları 1845 kuraklığı ve kıtlığı için daha değerli ve vazgeçilmez kılmaktadır. Makalede İstanbul mahkemelerinin 1840'lara ait kayıtları kullanılmıştır.

1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığı Gerede'ye uğradı mı?

Gerede tarihi üzerine yapılan akademik ve popüler araştırma ve yayınlarda 1845 kuraklığının ve kıtlığının Orta Anadolu'ya göz kırpan bu Kuzeybatı Anadolu kazasını etkilediğine dair hiçbir işaret yoktur (Ünlü, 2000; Mitralyöz, 1970; Konrapa, 1960). 1840'ların ortalarında yaşanan kuraklık ve kıtlıkla ilgili bilinenlerin azlığından kaynaklanan bu durum kuraklığın ve kıtlığın Geredelileri etkilemeyecek uzak bir coğrafyada meydana geldiği izlenimini uyandırmaktadır. Aslında kıtlığın Orta Anadolu ve çevredeki yerleşim yerlerinde saltanatını tahkim ettiği 1846 sonbaharında Gerede'nin bir kazası olarak bağlı bulunduğu Bolu'nun kaymakamı Tahir Bey'in yazdıkları da gerçekten endişe edilecek bir şey olmadığını anlatmaktadır. 4 Kasım 1846'da İstanbul'a gönderdiği bir marûzatta Ramazan ayında (Eylül 1846) bir heyetle birlikte yapılan ziyarette kazanın "ma-

19 Bu cümle İstanbul (Üsküdar, Galata, Davudpaşa, Mahmudpaşa ve Bab) mahkemelerinin 1800-1900 tarihleri arasındaki kayıtlarının seriler halinde taranmasından elde edilen verilere dayanmaktadır. Veriler İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar bağlamında yakın bir zamanda yayımlanacak şu makalede ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir (Araz ve Kokdaş, 2020).

şallah feyz ve bereket" içinde bulunduğu anlatılacaktır.[20] Kaymakamın başında bulunduğu bu heyet kuraklık ve kıtlıkla ilgili şikâyetleri araştırmak ve yerinde görmek üzere oluşturulmuştu. Büyük bir ihtimalle Geredelilerin Tahir Bey'den beklediği kazanın kuraklıktan ve kıtlıktan şiddetli bir şekilde etkilendiğini anlatan bir rapor hazırlamasıydı. Bu sayede vergi affı/indirimi elde edebilir ya da devletten durumlarını kısmen düzeltebilecek bir miktar borç alabilirlerdi. Oysa Tahir Bey Geredelileri hayal kırıklığına uğratacaktı. O, duyulan korku ve endişenin aksine abartılacak bir şey olmadığını düşünüyordu. Ona göre arzuhallerde dillendirilen "memlekette kimse kalmadı" gibi cümleler gerçeği yansıtmaktan çok uzaktı. Kendi ifadesiyle "hakikaten biraz kesan dağılmış ise de" bunun kuraklık ve kıtlıkla fazla bir ilgisi yoktu.

Kaymakam Tahir Bey Geredelileri neden hayal kırıklığına uğratmıştı? Yazdıkları doğru muydu? Gördüklerini mi kaleme almıştı? Gerçekten kuraklığın ve kıtlığın Gerede'deki etkisi abartılıyor muydu? Çoğaltılabilecek bu sorulara uygun cevaplar üretebilmek için onun yazdıklarına biraz daha yakından bakılmasında fayda vardır. Marûzatında sözü döndürüp sürekli bir şekilde Gerede kazasının müdürü Ahmed Ağa'ya getirmektedir. Yazışmalar dikkatle incelendiğinde Kaymakam Tahir Bey ile Kaza Müdürü Ahmed Ağa arasında düşmanlığa varan bir husumetin olduğu görülecektir. Tahir Bey, Gerede'deki sorunların kuraklık ve kıtlıktan değil, bizzat Ahmed Ağa'dan kaynaklandığını iddia edecek kadar ileri gidecektir. Ona göre hırsı, ahaliye baskısı ve insanları kendi çıkarlarını kollayacak şekilde yönlendirmesi Ahmed Ağa'yı sorunun kaynağı yapıyordu. Tahir Bey'in Ahmed Ağa'ya yönelik ithamları uzun bir listeden oluşuyordu. Ahmed Ağa'nın "mugalata" yapmak ve "yalan" atmakla suçlandığı marûzatta, Tahir Bey'in daha yüksek olduğunu düşündüğü, vergi gelirinin düşük gösterilmesine yönelik hilelerden bahsedilmiştir. Tahir Bey'e göre durumu abartan mahzarlar ve mazbatalar hazırlattıran Ahmed Ağa'dan başkası değildi. Böylece vergi gelirini düşük gösterecek ve gerisinin üzerine konacaktı. Ahmed Ağa, ayrıca, "Gerede kazası harab olmuş" intibaını kasıtlı olarak yaratmaya çalışıyor; bununla Sultan'ın şefkatini çekerek verginin affedilmesini amaçlıyordu. Oysa bunu gerektirecek bir durum yoktu. "Çok şükür tarlalarda ürünler iyi, küçük sorunlar dışında her şey yerli yerinde," diye yazacaktı Tahir Bey.

Fırsat bulmuşken hasmı Ahmed Ağa'yı zor duruma sokacak hiçbir fırsatı kaçırmak istemiyordu. Ona göre Ahmed Ağa gerekli olmadığı halde Gerede'yi terk edenlere tezkere veriyordu. Seyahat, taşra ile başkent arasındaki insan hareketliliğini kontrol altında tutmak isteyen devlet için hassas bir konuydu. Bu nedenle seyahat izni gelişigüzel verilmemeli, konuya azami bir ihtimam gösterilmeliydi (Turna, 2013). Tahir Bey'e göre muhtarları kendi adamları arasından seçen Ahmed Ağa seyahat tezkeresi vererek dağıttığı kişilerin arazilerini çiftliklerine katmayı düşünüyordu. Biraz daha ileri giden Tahir Bey, Ahmed Ağa'nın tezkere ve-

20 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MVL: 9/29, 15 Za 1262 (4 Kasım 1846).

rerek Dersaadet'e gönderdiği bakire kızların oraya yerleşeceğini umarak "tenâsül münkati' olur", böylece "bir aralık asker" istenirse "yokdur derim" düşüncesinde olduğunu iddia edecektir. Bu konunun kuraklık ve kıtlıkla ya da Bolu kaymakamından yapılması istenen tahkikatla hiçbir ilgisi yoktu. Ancak Tahir Bey ne yaptığını iyi biliyordu; böyle bir iddiayı ortaya atarak nüfus meselesini gündeminde bulunduran Tanzimat devletinin bamteline dokunmak istemişti (Balsoy, 2015). Ne var ki onun bu iddiası İstanbul tarafından da ciddi, dikkate değer ve gerçekçi bulunmamış olmalı ki Kastamonu valisinden durumu soruşturacak ve iddiaları tahkik edecek bir komisyon kurması istendiğinde bu mesele üzerinde durulmamıştır. Aslında Tahir Bey kızların hareketliliğinde yaşanan artış konusunda söylediklerinde yanılmıyordu. Aynı dönemde, değinileceği üzere, Gerede'den İstanbul'a ulaşan kız çocuklarının ve genç kızların sayısında gerçekten de görmezlikten gelinemeyecek büyük bir artış yaşanmıştı (Araz ve Kokdaş, 2020). Tahir Bey'in "bakire hatunlar" diye tarif ettiği kızlar bunlar olmalıydı. Ancak onların Gerede'den başlayıp İstanbul'da son bulan yolculuklarının gerekçeleri üzerine söyledikleri hiç inandırıcı değildi. Ahmed Ağa'nın isteyenlere gereksiz yere tezkere verdiğini iddia ediyor, ne var ki insanların neden seyahat etmeye, daha doğrusu Gerede'den ayrılmaya çalıştığı sorusuyla ilgilenmiyordu.

Tahir Bey'in iddialarına karşı Ahmed Ağa'nın, onu savunanların ve genel olarak Geredelilerin de söyleyecekleri vardı. Gerede'nin bir önceki müdürü Mustafa Bey'in görevini "layıkıyla icrâya muvaffak olamadığından" dolayı azledilmesinden sonra yerine atanan Dergâh-ı Âli kapıcıbaşılarından Ahmed Ağa bir zamanlar Bolu mütesellimliği de yapmış Geredeli ayan bir aileye mensuptu. Hakkında bilinenler sınırlı olmakla birlikte uzun bir zamandan beri ayanlık yapıyordu. Güçlü yerel bağlara sahip olduğu anlaşılan Ahmed Ağa kazada her şeyi yapabilecek kudrette birisi olarak görülüyordu. O ve ailesi ilerleyen tarihlerde kayıtlara girmeye devam edecektir. Ahmed Ağa (ve ailesi) Tanzimat'la birlikte taşrada oluşturulmaya çalışılan yeni idari düzende kendilerine yer edinebilmiş yerel güçlere iyi bir örnektir.[21] Tahir Bey'in yazdıkları da dolaylı olarak Ahmed Ağa'nın kazada ne kadar güçlü olduğunu doğrulamaktadır.

Kaza müdürlüğü Tanzimat'ın ilanının ertesinde uygulanan muhassıllık sisteminin başarısız olmasından sonra 1842 tarihinde ihdas edilmişti. Yeni yönetim sisteminde kaza idaresi ve müdürlüğü köyün bir üstündeki yönetim birimini oluşturuyordu. Müdürlerin eşraf olarak nitelendirilebilecek yerli ileri gelenler arasından seçilmesi öngörülüyordu. Devletin onlardan en büyük beklentisi vergilerin vaktinde toplanıp gerekli yerlere ulaştırılmasıydı. Nitekim Ahmed Ağa'nın atanma beratında "emvâl-i hazineyi" koruyup kollayacağı üzerinde durulmuştur. Hem yerel bir ileri gelen hem de idari tecrübesinin olması Ahmed Ağa'yı Gerede kazasının müdürlüğü için ideal bir aday yapıyordu. Ancak İmpa-

21 BOA, Gerede Şer'iyye Sicilleri (GeŞS), defter no: 5021, 19/2, 5 Ra 1259 (5 Nisan 1843); BOA, MVL: 23/5, 9 Ca 1264 (13 Nisan 1848). Konuyla ilgili bir çalışmamız devam etmektedir.

ratorluğun yeniden örgütlendiği bu arayış döneminde kaza müdürlüğü uygulamada ciddi sorunlar üretiyordu. Müdürlerin zimmetlerine para geçirdiklerine dönük şikâyetlerin yaygınlığı şaşırtıcı boyutlardadır. Ayrıca, yararlarına karşın, yerel ileri gelenler arasından seçilmeleri akraba ve yakınlarını kayırmalarına zemin hazırlıyordu (Çadırcı, 2013: 240-248). Tahir Bey'in özellikle muhtarların seçimi konusunda Ahmed Ağa'ya isnat ettiği suçlamalardan biri de tam olarak buydu. Ancak yerli olmalarının sağladığı avantajlar ve yüklediği sorumluluklar kuraklık ve kıtlıklarla daha etkili bir şekilde mücadele etmelerini sağladığı da kabul edilmelidir.

Mahkemeye gelen ve toplumun farklı kesimlerini temsil eden Geredelilere göre Ahmed Ağa yolsuzluk ve kayırmayla işi olmayan, insanların her daim yardımına koşan "müstakim" biriydi. Onun ne kadar iyi ve yüce gönüllü olduğunu, yaşadıkları bu zor zamanda insanlara nasıl yardım ettiğini anlatarak ifade etmeye çalışacaklardır.[22] Ahmed Ağa'ya yönelik iddiaların ortaya atılması ile konunun sonuçlandırılması arasında geçen zaman beş-altı aydan ibaretti. Tahir Bey kurduğu heyetle birlikte Eylül 1846'da Gerede'ye gelmiş, hazırladığı raporu kasım ayında üst makamlara iletmişti. Kastamonu valisi bundan kısa bir süre sonra hem Tahir'i hem de Ahmed Ağa'yı açık ve gizli bir şekilde soruşturmak üzere vilayetin Ziraat Müdürü Şükrü Efendi'yi görevlendirecektir.[23] İşinin ehli ve son derece dürüst birisi olarak tarif edilen (yazdığı rapordan da öyle olduğu anlaşılan) Şükrü Efendi Gerede ve köylerinde detaylı bir tahkikat yapacak; hazırladığı raporu 1847 yılının Şubat ayında Kastamonu valisine sunacaktır. Vali bu raporu, kendi düşüncelerini ve Geredelilerin Ahmed Ağa'dan memnun olduklarını belirten arzuhallerini de ekleyerek, İstanbul'a gönderecektir.

Bolu kaymakamı Tahir Bey ile Gerede kazası müdürü Ahmed Ağa arasında kuraklık ve kıtlık öncesine dayanan ancak bu vesileyle alevlen düşmanlık ve bunun nasıl geliştiği makalenin ilgi alanı dışındadır. Zira kazayı kimin idare edip devlet nezdinde temsil edeceği ve vergileri toplayacağı gibi farklı konuları yakından ilgilendiren ve eşraftan başkalarının da dahil olduğu anlaşılan bu sorun ayrı bir çalışmayı hak etmektedir. Geredeliler[24] gibi Kastamonu valisi de ikisi arasında "adem-i imtizâc" olduğunun farkındaydı.[25] Bununla birlikte ikisi arasındaki düşmanlığın kayıtlara geçmiş ve devletten Geredelilere kadar farklı tarafların meselesine dönüşmüş olması kuraklığın ve kıtlığın Gerede'de nasıl yaşandığı hakkında değerli ayrıntılar sağlamaktadır. Nitekim 1840'larda Gerede'de ne yaşandığı ve kuraklığın kazayı nasıl etkilediğiyle ilgili en ayrıntılı göz-

22 BOA, A.MKT: 65/13, 23 M 1263 (11 Ocak 1847).

23 BOA, MVL: 10/19, 17 M 1263 (5 Ocak 1847).

24 Geredeliler, Ahmed Ağa'yı savundukları ve onun kazaya yaptığı iyilikleri sıraladıkları dilekçelerinde, Tahir Bey ile Ahmed Ağa arasındaki ilişkinin bozulmasını Bolu meclisinde aza olan başka bir yerel eşrafın, Alaybeyzade Mehmed Bey'in tahriklerine bağlamışlardır. Elbette kaymakamı doğrudan suçlamanın uygun olmayacağını da düşünmüş olmalılar.

25 BOA, A.MKT: 65/13, 17 S 1263 (4 Şubat 1847).

lem ve tespitler bu sayede görevlendirilen Şükrü Efendi tarafından yapılacaktır. Onun hazırladığı rapor kuraklığın ve kıtlığın etkilediği kent ve kasabaların durumunu anlatan istisnai bir metindir. Şükrü Efendi'nin Gerede'de cevabını aradığı sorulardan bazıları şunlardı: Önceleri "mamur" bir kaza olan Gerede'nin perişan olmasının sebepleri nedir? 400'ün üzerinde (daha yüksek rakamları telaffuz edenler de vardı) hanenin Gerede'den "nakl-i mekân" ederek başka yerlere yerleşmesi nasıl oldu, nereden icap etti? Bunların arkalarında bıraktıkları arazilerine ne oldu, bu araziler kimin elindedir? Kaza müdürü Ahmed Ağa'nın olan bitende dahli ve "müğâyir-i Tanzimat-ı Hayriye" uygulamaları var mıdır? Şükrü Efendi düşüncelerini hiçbir korkuya düşmeden ifade etmeleri konusunda Geredelileri teşvik edecek, gerekli gördüğünde gizli soruşturmalar yapacaktır. Sadece Gerede'nin merkezi ile yetinmeyecek, beş mevki belirleyip köyleri de gezecek ve kimseyi dışlamadan detaylı bir soruşturma yapacaktır. Hassasiyetle yürüttüğü anlaşılan soruşturması ve bunun sonucunda kaleme aldığı oldukça detaylı metin kazanın 1845 kuraklığından ve bunu takip eden kıtlıktan nasıl etkilendiğini ortaya koyan bir hasar tespit raporu niteliğindedir.[26]

Yüksek bir mevkide olan kazanın temel geçim kaynağının buğday ve arpa gibi tahıllar ile hayvansal ürünler olduğunu hatırlatan Geredeliler son birkaç yılda başlarına gelen felaketleri Şükrü Efendi'ye tek tek anlatacaklardır. Anlattıklarına göre kuraklığın baş göstermesinden bir iki yıl önce meydana gelen bir hastalık hayvanlarının büyük bir kısmının telef olmasına sebep olacaktır. Sadece Gerede'yi değil, tüm bölgeyi etkisi altına alan bu hayvan hastalığı kuraklıktan önce kıtlığın habercisi olacaktır.[27] Kuraklık ve kıtlıkla birlikte geriye kalan hayvanlar ya telef olacak ya da zor duruma düşen sahipleri tarafından zahire temin edebilmek için satılacaktır. Hastalıkların ve ardından yaşanan kuraklığın ve kıtlığın iyice azalttığı hayvan sayısı ulaşımda da aksamalara yol açacak, zor bir dönemde zahirenin ihtiyaç duyulan yerlere hızlı bir şekilde ulaştırılmasında sorunlar yaşanacaktır.[28] Bölgede hayvan kıtlığından dolayı topraklar da ekilip biçilemiyordu.

Şükrü Efendi Gerede'de uğradığı her yerde benzer şeylerle karşılaşıyor, aynı cümleleri ve hikâyeleri işitiyor, insanlar ona Tahir Bey'in raporunda anlattıklarının aksini söylüyorlardı. Kuraklık ve kıtlık ekilmek üzere saklanan tohum dahil elde avuçta ne varsa tüketilmesine sebep olmuştu. 1844 sonbaharı ve 1845 ilkbaharında ekilen ürün biçilememiş, tarlada kalmıştı. Tohum yokluğu ve hayvan kıtlığı havaların nispeten düzeldiği 1845 kışı ve 1846 ilkbaharında tarlaların ekilememesine sebep olmuş; böylece 1846 yazında da yeni ürün alınamamıştı.

26 Rapor için bkz. (BOA, A.MKT: 65/13, 17 S 1263 [4 Şubat 1847]).

27 Çankırı ahalisi (fukarası) 24 Eylül 1847'de yazdıkları dilekçede (arz-ı mahzar) son birkaç yılda başlarına gelen felaketler arasında tarımsal faaliyetleri sekteye uğratan hayvan hastalıklarını da sayacaklardır (BOA, A.MKT: 101/90).

28 BOA, İ.MVL: 78/1519, 19 Mayıs 1846. Şükrü Efendi'nin hazırladığı raporda da benzer tespitler yapılmıştır.

Ekilebilecek alanların ne kadarının boş kaldığını ve ürün kaybının boyutlarını tam olarak hesaplayabilmek mümkün değildir. Ancak tohum ve hayvan sıkıntısının yaygın bir şikâyet konusu olması sorunun büyüklüğüne işaret etmektedir. Gerede'de kıtlığın tarım ve hayvancılık üzerindeki etkisini sayısal olarak ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte kazanın doğu ve güneydoğusundaki bazı yerleşimler için hazırlanmış istatistikler tarımsal üretimde büyük bir kayıp olduğunu göstermektedir. Çankırı'ya bağlı Nallı'da kaza meclisinin kazaya bağlı köyler için hazırladığı mazbata kuraklığın ve kıtlığın etkisiyle tarımsal üretimde meydana gelen büyük gerilemeyi gözler önüne sermektedir. Buna göre kıtlık 1846'da etkisini artırmıştı. Mesela bu köylerden Gündoğmuş'ta 1845'te 22 çiftçi 19 çift öküz ile 100 kile tohum ekerken 1846'da çiftçi ve çift öküz sayısı 7'ye, ektikleri tohum ise 6 kileye düşecektir. Kayıt altına alınan köylerin tümünde çiftçi ve öküz sayıları ile kile cinsinden ekilen tohum miktarında dramatik bir gerileme yaşanmıştı.[29]

Muhtemelen Gerede'nin köylerindeki durum bu kadar vahim değildi. Şükrü Efendi rakam vermekten kaçınarak bazı köylerin perişan durumda olduğunu yazacaktır. Gezdiği köylerde insanların serzeniş ve sıkıntılarını dinleyecek, köylüler ona köylerini terk eden, sefalete düşen ve ölen insanları anlatacaklardır. Ancak hem Şükrü Efendi'nin yazdıklarından hem de yoğun arzuhal trafiğinden anlaşılan, yaşanan felaketin büyüklüğüne karşın, Gerede kırsalında halen güçlü bir yaşamın var olduğuydu. Kuraklığın ve kıtlığın varlığına karşın topraklarında kalmayı tercih edenler kıt kanaat yaşamlarına devam ediyorlardı. Tüketecek hiçbir şeyleri kalmayanlar yollara koyuluyor, en yakın kent ve kasabalardan İstanbul'a kadar uzanabilecek yolculukları göze alıyorlardı. Toplumun en yoksul, dolayısıyla kuraklık ve kıtlıktan en fazla etkilenen kesimleri topraklarını ilk önce terk edenler olacaktı. Ancak Gerede'de "terk-i vatan" edenler toplumun sadece yoksul, korunaksız ve elde avuçta ne varsa tüketmiş olan kesimleri değildi. Pekâlâ, kuraklığa ve kıtlığa daha güçlü bir direnç gösterebilecek kesimler de hareket halindeydi, yollara düşüyordu. Bunu tedbir amacıyla yaptıkları açıktır. Bu, onların yöneldikleri yerlerdeki bağlantılarının güçlü olmasının kendilerine sağladığı rahatlık ve özgüvenle yakından ilgiliydi. Tahir Bey'in gereksiz yere tezkere alarak Gerede'den ayrıldıklarını söylediği kişiler işte bunlardı.

"Terk-i vatan" etmek: Geredeliler İstanbul'da!

1845 kıtlığını Konya'da bizzat yaşayan Aşık Zehrî yaşananları konu aldığı destanında insanların evlerini, topraklarını terk etmek zorunda kaldıklarını şu dizelerle anlatmıştır: "Yalın ayak uryân baş kabak donacak/Herkes vilâyetden düşdü firara" (Sadeddin Nüzhet ve Mehmed Ferid, 1926: 41-43). Zehrî'nin tasvi-

29 BOA, A.MKT: 57/57, 1262 (1846). Ayrıca BOA, MVL: 8/32, 25 N 1262 (16 Eylül 1846); (Çelik, yayımlanacak).

ri son derece gerçekçidir. Osmanlı memurları arasındaki yazışmalar üzerindeki elbiseleri parçalanmış, ayakları çıplak halde yollara düşmüş insanlardan bahsetmektedir. Göç etmek ya da dönemin tabiriyle "terk-i vatan" etmek kıtlık dönemlerinin en belirgin özelliklerindendi.[30] İmparatorluğun son dönemlerinde Anadolu'da meydana gelen kuraklıklardan ve kıtlıklardan kaçanlar kendilerine en yakın kent ve kasabalara sığınabiliyor, oradan İstanbul'a kadar uzanabilecek bir yolculuğu göze alabiliyorlardı. 1845 Orta Anadolu kuraklığında ve kıtlığında İstanbul'un yanında Sivas'tan İzmir'e kadar kent ve kaza merkezlerinin tümü yola düşenlerin uğrak yerleri arasındaydı. Bunlara kıtlığı yaşayan kent ve kazalar da dahildi. Mesela Ankara kıtlık sırasında çevre köy ve kazalardan kaçanların sığındıkları en önemli merkezlerden biriydi. Ne var ki insanların yiyecek bulmak umuduyla sığındıkları Ankara, 1846 ilkbaharı ve yazında, beslenme ve barınma sorunlarına eklenen hastalıklardan dolayı her gün birkaç kişinin ölümüne sahne oluyordu.[31]

İnsan hareketliliği büyük endişelere yol açacak kadar ciddi boyutlardaydı. Ankaralılar, umutların iyice tükendiği bir dönemde, 1846 yazında böyle giderse "yalnız Ankara'nın nâmı" kalacak diye endişe ediyorlardı. Korkularının kaynağı birkaç yıldır devam eden "kaht u galâ"nın yol açtığı perişanlık değildi yalnızca. Aynı zamanda, onların tanımlamalarıyla, "tefrika-i evtâniye", yani insanların evlerini topraklarını terk etmeleri, vatan dedikleri yerden ayrılmak zorunda kalmalarıydı.[32] Kent merkezinden ziyade kırsal kesimlerin boşaldığıydı anlatmak istedikleri. Kuraklık ve kıtlıktan etkilenen bölgelerde göç 1845 yazında başlayacak, 1846'da artacak, 1847'de ise yavaşlayarak devam edecektir. 1847'de daha önce göç edenlerin bir kısmının geri dönüşü de başlamıştı. Ancak topraklarını terk edenlerin geri dönüşü son derece yavaş gerçekleşiyordu.

Kuraklık ve kıtlık sırasında Gerede'den kaç kişinin göç ettiğiyle ilgili çeşitli tahminlerde bulunmak mümkündür. Geredelilerin 1840'ların ikinci yarısında yazdıkları arzuhallerde vergi indirimleri/afları ya da çeşitli yardımlar elde etmeyi umarak göç konusunda abartılı ifadeler kullandıklarını tahmin etmek güç değildir. Arzuhallerde genellikle rakam telaffuz edilmeden insanların göç ettikleri, kırsal kesimlerde kimsenin kalmadığı üzerine duruluyordu. Bununla birlikte bu sıkıntılı dönemde iki yerde kaç hanenin göç ettiğine dair rakam zikredilmiştir. Kıtlığın şiddetini iyice artırdığı 1846 yazının başlarında Gerede ahalisinin yazdıkları bir arzuhalde 507 evin (hanenin) "bilâ-tezkere", yani izin almadan Gerede'den göç ettikleri belirtilmiştir.[33] Burada "bilâ-tezkere" ibaresinin kullanılmış olması son derece önemlidir. Göç meselesi ve bunun nasıl gerçek-

30 Konuya 19. yüzyılda İrlanda ve İran'da yaşanan kıtlıklar üzerinden eğilen birkaç çalışma için bkz. (Ó Gráda, 1992; Jackson, 1984: 1004-1020; Melville, 1988: 309-325). Göç, Osmanlı İmparatorluğu'nda doğal afetlerle ilgilenen çalışmaların da ana meselelerinden biridir.

31 BOA, İ.MVL: 78/1519, 19 Mayıs 1846.

32 BOA, A.MKT: 44/93, 7 B 1262 (1 Temmuz 1846).

33 BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846).

leştiği Bolu kaymakamı ile Gerede kazası müdürü arasındaki kavganın ana unsurlarından biriydi. Bu dönemde tezkere alarak yola koyulmak, Tahir Bey'in de doğru bir şekilde tespit ettiği gibi, Geredeliler arasında oldukça yaygındı. Öyle anlaşılıyor ki ahali tezkere alınarak yapılan göçü farklı değerlendiriyor, kuraklığın ve kıtlığın zorunlu bir sonucu olarak görmüyorlardı. Dolayısıyla tezkere alarak göç edenler hesaba katılacak olursa rakam biraz daha yüksekti. Bu arzuhalden birkaç ay sonra 1846'nın sonlarında ya da 1847'nin başlarında Şükrü Efendi 400 hanenin "nakl-i mekân" ettiği notunu düşecektir. Birkaç ay içinde farklı rakamların zikredilmiş olması bir çelişki olarak görülmemelidir. Göç edenlerin bir kısmı Geredelilerin de Şükrü Efendi'ye anlattıkları üzere geri dönmüştü. Bu nedenle altı aylık bir zaman diliminde göç etmiş olanların sayısında yaşanan gerileme Şükrü Efendi'ye anlatılanlarla uyumlu bir gelişmeydi.

Bu rakamlar Gerede nüfusunun ne kadarına tekabül ediyordu? 1840 tarihli nüfus sayımına göre Gerede ve köylerindeki toplam hane sayısı 1.890, 1844 tarihli temettüat sayımına göre ise 2.333'tü (*Gerede Temettüat Defterleri*, 2015: 39-48; *Gerede Nüfus Defterleri cilt 1 1840 [Giriş-Metin-Dizin]*, 2015: 20-22.). Buna göre tezkere alarak göç edenler, ancak sayısı bilinmeyenler hesaba katılacak olursa nüfusun en azından beşte biri ile ikisi arasındaki bir kısmı yer değiştirmiş ya da Gerede'yi terk etmişti. Gerede dahil kıtlıktan etkilenen tüm coğrafyada bir iki yıl içinde cereyan eden bu büyüklükteki insan hareketliliğini engellemek, kontrol etmek ya da kayıt altına almak, dönemin ulaşım ve iletişim imkânlarının kısıtlılığı da düşünüldüğünde, mümkün olmaktan uzaktı. Özellikle taşra ile İstanbul arasındaki insan hareketliliğini kontrol altında tutmak üzere uygulanan "mürûr nizâmı" (Turna, 2013) kıtlığın yarattığı göç dalgası karşısında işlevsiz kalacaktır. Herkesin farkında olduğu bu gerçek devlet tarafından da kabul ediliyordu. Osmanlı memurları itina ile muhafaza edilmesi ve uygulanması gerektiğini düşündükleri mürûr düzenlemelerinin kuraklık ve kıtlıkla birlikte yaşanan göç dalgası karşısında işlevsiz kaldığını çok iyi görüyorlar ancak bu konuda sert tedbirler almaktan da geri duruyorlardı.[34] "Bilâ-tezkere terk-i vatan etmek"[35] kuraklığı ve kıtlığı yaşayanların içinde bulundukları duruma yaygın bir tepkisiydi. Ölüm kalım mücadelesinin verildiği olağanüstü bir dönemde yollara düşenlerin izin prosedürleriyle uğraşacak ne vakti ne de mecali vardı.

Ancak düzenlemelerin dışına çıkmayan, öyle anlaşılıyor ki, acelesi olmayan Geredeliler de vardı. Bunlar kendilerine izin verilmesini bekliyor, tezkere edindikten sonra yola çıkıyorlardı. Kıtlığın etkisini devam ettirdiği dönemlerde tezkere alarak yollara koyulanlar Bolu kaymakamı Tahir Bey'in Gerede'de yaşananların abartıldığına yönelik düşüncelerinin gerekçelerinden birini oluşturuyordu. O da dolaylı olarak aslında kıtlıkla yüzleşenlerin izinlerle uğraşacak vakitleri ve mecalleri olmadığını (olmaması gerektiğini) anlatmaya çalışıyordu. An-

34 BOA, A.MKT: 62/99, 3 S 1263 (21 Ocak 1847).

35 BOA, A.MKT: 65/13, 17 S 1263 (4 Şubat 1847).

cak konuyu derinlemesine araştırmak ve kıtlık üzerinden anlatmaya çalışmak yerine, insanlara tezkere verilmesini Kaza Müdürü Ahmed Ağa'nın amaçlarına ulaşmak için kurduğu bir oyun olarak görecektir. Oysa Geredeliler akrabalık ve hemşehrilik ağlarını kullanarak kuraklığın ve kıtlığın kendileri üzerindeki etkilerini en aza indirecek manevraları ustalıkla yapıyorlardı.

Tahir Bey'in düşündüğünün aksine Gerede kuraklığı ve kıtlığı etkili bir şekilde hissetmişti. Ne var ki Ahmed Ağa ile arasındaki sorunlar onu genellemeler yapmaya ve kuraklığın ve kıtlığın yarattığı tahribatı küçümseyip görmezden gelmeye sevk edecektir. Tezkere alanlar ve almayanlar ayrımı yapıp göçü ve yaşananları bunun üzerinden anlatmayı deneseydi daha inandırıcı olurdu. Oysa evet, yukarıda ifade edildiği gibi, "hakikaten biraz kesan dağılmış ise de" bunların "cümlesine" Ahmed Ağa tarafından tezkere verilmiştir diye yazacaktır. Nüfus defterlerine baktığını söylüyor, kimsenin "firar" etmediğini iddia ediyordu.[36] İddiaları hem Şükrü Efendi'nin raporunda hem de dönem boyunca yazılmış dilekçelerde belirtilen rakamlarla çelişiyordu.[37] Üstelik bu kaynaklarda bireysel değil, hane göçünden bahsediliyordu. Ya Ahmed Ağa'ya olan düşmanlığından dolayı onu zor duruma sokabilecek hiçbir fırsatı kaçırmak istemiyor, bu yüzden meselenin daha çok seyahat izni verilmesi kısmıyla ilgileniyordu ya da gerçekten Geredelilerin İstanbul'da sahip oldukları akrabalık ve hemşehrilik ağlarının kuraklık ve kıtlıkla birlikte güçlü bir şekilde devreye girdiğinin farkına varamamıştı.

Öte yandan, Tahir Bey'in yazdıklarında doğruluk payı da vardı. Tezkere alanların çokluğuna şaşırmış olması garip karşılanmamalıdır. Gerede kuraklık ve kıtlığı yaşayan komşu kent ve kazalar gibi yoğun bir insan hareketliliğine sahne olacaktır.[38] Ancak bu hareketliliğin öyle anlaşılıyor ki kayda değer bir kısmı gayet düzenli bir şekilde gerçekleşmişti. Tezkere alarak yollara düşenlerin kıtlığı henüz ağır bir şekilde hissetmedikleri açıktır. Ancak tedbir amaçlı olarak özellikle güçlü ağlara ve bağlara sahip oldukları İstanbul'a yöneliyorlardı. Bunlar topraklarından âdeta "firar" eden, göç yollarında bin bir türlü zorlukla karşılaşan ve karınlarını doyurmak için dilenen insanlardan farklı olarak nispeten daha konforlu bir yolculuk yapıyor, ne yapmak ve nereye gitmek istediklerini iyi biliyorlardı. Bununla birlikte nihai olarak bunların da hareketliliği kuraklıktan ve kıtlıktan bağımsız değildi.

Olağanüstü koşullar altında "bilâ-tezkere" yollara koyulanlar genellikle gruplar halinde hareket ediyor, bu gruplar yolda katılanlar ve ayrılanlarla birlikte büyüyor ya da küçülüyordu. Temel dertleri karınlarını doyurmak olan bu insan-

36 BOA, MVL: 9/29, 15 Za 1262 (4 Kasım 1846).

37 BOA, A.MKT: 65/13, 17 S 1263 (4 Şubat 1847); BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846).

38 Kıtlık bölgelerinden yapılan göçlere dair yazışmalar için bkz. (BOA, A.MKT.MHM: 2/19, 27 Ş 1262 [20 Ağustos 1846]; BOA, A.MKT: 44/36, 27 C 1262 [22 Haziran 1846]; BOA, A.MKT: 62/99, 3 S 1263 [21 Ocak 1847]; BOA, A.MKT: 167/13, 7 S 1265 [2 Ocak 1849]; BOA, İ.MVL: 104/2299, 3 N 1263 [15 Ağustos 1847]; BOA, MVL: 11/6, 5 S 1263 [23 Ocak 1847].

lar bunu yapabilmek için dilenmek dahil uğradıkları yerlerde hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. Kaynaklar 1846 ilkbaharı ve yazında kuraklığın ve kıtlığın etkilediği bölgelerden Bursa ve İstanbul'a doğru yönelen insanların içinde bulundukları sefalete tanıklık edecek ayrıntılar barındırmaktadır. Mehmed adındaki bir devlet memuru Bursa'dan İstanbul'a dönerken Gerede'yi zikretmeden Ankara, Çankırı, Ayaş ve Afyon gibi kent ve kasabalardan Gemlik ve çevresine ulaşan insanlar hakkında eşsiz gözlemlerde bulunacaktır. Hazırlayıp üst makamlara sunduğu raporda dilenen, sokaklarda buldukları şeylerle karınlarını doyurmaya çalışan ve açık saçık bir şekilde yarı tok yarı aç dağlarda ve bağ bahçe aralarında yatan ailelerden bahsedecektir.[39] Bunların bir kısmı istedikleri yere, yani İstanbul'a ulaşmak için yollarına devam ediyorlardı. Başkente ulaşanlar, devletin yardım çabalarına karşın, benzer şeyleri yapmaya devam ediyorlardı. Tam da kuraklık ve kıtlık bölgelerinden göçün arttığı bir dönemde, 1846 ilkbaharında, başkentin sokaklarında dilenen, yaşayan ve "bazı uygunsuz hareketlerde bulunan" çocukların sayısında yetkililerin dikkatini çekecek şaşırtıcı bir artış yaşanmıştı.[40] Bunların önemli bir bölümünün kuraklığın ve kıtlığın İstanbul'a sürüklediği ya da bir şekilde etkilediği ailelerin çocukları olduğu muhakkaktı.

Yollara düşen Geredelilerin bir kısmı aynı zorlukları yaşamış olmalıdır. Kıtlıktan kaçıp İstanbul'a ulaşanların muhtemelen çok azının hangi mahallelere yerleştirileceğiyle ilgili olarak 1846 ilkbaharında hazırlanmış 167 kişilik bir listede on iki Geredelinin ismi geçmektedir. Üç aileye dağılan on iki kişi geçici olarak Davudpaşa Mahallesi'ne yerleştirilecektir. Bunun dışında memurlar arasındaki yazışmalar Bursa, İzmit ve İstanbul'a ulaşanlar arasında Geredelilere pek yer vermemiştir. Oysa Gerede kuraklık ve kıtlık sırasında göz ardı edilemeyecek bir insan hareketliliğine sahne olmuştu. Bu hareketlilik büyük oranda batıya İzmit'e ve İstanbul'a doğru yönelmişti.[41] Geredelilerin göç edenlerle ilgili yazışmaların dikkatini daha az çekmiş olmaları nasıl açıklanmalıdır? Muhtemelen İzmit ve İstanbul'a ulaşanlara akraba ve hemşehrilerinin uzattığı yardım eli devletle daha az temas kurmalarına yol açıyordu. Diğer taraftan dönemin İstanbul mahkemelerinin kayıtları onların başkentte artan hareketliliğine ve kente hızlı bir şekilde uyum sağlama becerilerine ışık tutmaktadır.

Coğrafi yakınlık Geredelilere İstanbul'u yakından tanıma ve kentle sıkı ilişkiler geliştirme imkânı veriyordu. İstanbul'daki ayakkabıcı esnafının kösele ihtiyacının karşılanmasıyla ilgili 19. yüzyılın başlarına ait bir yazışmada Gerede başkente yakın (civâr-ı saltanat) bir kaza olarak tarif edilmiştir.[42] Bununla birlikte, sağladığı avantajlara karşın, coğrafi yakınlık kazanın başkentle geliştirdiği

39 BOA, İ.MVL: 79/1545, 18 B 1262 (12 Temmuz 1846). Kıtlıktan kaçanların yollarda ve ulaştıkları yerlerdeki durumlarını tasvir eden birkaç kayıt için bkz. (BOA, İ.MVL: 78/1519, 9 C 1262 [4 Haziran 1846]; BOA, A.MKT.MHM: 2/19, 27 Ş 1262 [20 Ağustos 1846]).

40 BOA, MVL: 43/26, 14 Ca 1262 (10 Mayıs 1846).

41 BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846).

42 BOA, C.İKT: 9/441, 19 Ca 1216 (27 Eylül 1801).

sıkı ilişkilerin yegâne açıklaması değildi. Kastamonu, Çankırı, Safranbolu, Tosya ve Gerede'nin aralarında bulunduğu Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabaları daha 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'un emek ihtiyacının karşılanmasında ön plana çıkan yerler arasındaydı (Başaran, 2014; Kırlı, 2015: 72-79). Para kazanmak üzere İstanbul'un yolunu tutan yetişkin erkeklerin bir kısmı zaman içinde buraya kalıcı olarak yerleşiyor ve taşrada kalan ailelerini yanlarına alıyorlardı. Bunun yanında "mevsimlik göç" de yaygındı (Clay, 1998: 6-8; Uygun, 2015: 212-213, 215, 220). Taşralılar yazları tarlalarını ekip biçerken, kış aylarını hamallıktan odunculuğa kadar geçici işlerde çalışıp ailelerinin geçimine katkı sağlamak üzere İstanbul'da geçiriyorlardı. Geredeliler İzmit ve İstanbul'da bazı zanaat ve işkollarında büyük bir etkinliğe sahipti. İzmit'te hamallık işinde faaldiler. İstanbul'daki tarakçılık işi uzun bir zamandan beri üretiminden pazarlanmasına kadar Geredelilerin hakim olduğu bir zanaattı (*Gerede Temettüat Defterleri*, 2015: 42-44). Bu zanaat, üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak, Gerede ile İstanbul arasında sıkı ve canlı bağlar kurulmasına büyük katkılar sağlıyordu.

Tarakçılık Geredeliler için önemli bir gelir kaynağıydı (*Bin Üç Yüz On İki Sene-i Hicriyesine Mahsûs Kastamonu Salnamesi*, 1312/1894: 275). Geçimini tamamen bu zanaattan kazanan ve İstanbul'da ikamet edenler olduğu gibi özellikle ek gelir elde etmek isteyen köylüler tarımsal alanlarda işin azaldığı kış mevsimini tarak yaparak değerlendiriyorlardı. Bu yolla elde edilen kazanç azımsanmayacak boyutlardaydı. Mesela kıtlıktan hemen önce yapılan temettüat sayımına göre kırk yedi haneden oluşan Afşar Tarakçı Köyü'nün üçte ikisi yarı ya da tam zamanlı olarak tarakçılık işiyle uğraşıyordu. Bu işte bir uzmanlaşma ve işbölümü söz konusuydu. Sayımda tarakçılık işini yapanlar çırak, işçi, gündelikçi, taslakçı ve nihayetinde geçici ya da sürekli bir şekilde İstanbul'da ikamet eden esnaf olarak kayıtlara geçirilmiştir (*Gerede Temettüat Defterleri*, 2015: 399-417). Kemiğin ön plana çıkmasından önce tarakçılığın yaygın hammaddesi şimşir ağacıydı. Bu ağaç çevredeki ormanlardan temin edildiği gibi pazarın genişlemesine bağlı olarak daha uzak yerlerden de geliyordu (İnce, 2008: 12-13). İstanbul tarakçı esnafı 1802 tarihinde yazdıkları bir arzuhalde başkentten satın alıp İznik iskelesi üzerinden karayoluyla Gerede'ye gönderdikleri ham şimşirden alınagelenden fazla vergi istendiğinden şikâyetçi olacaklardır. Esnafın Gerede'ye götürdüğü ya da gönderdiği ham şimşirden üretilen taraklar satılmak üzere tekrar İstanbul'a getiriliyordu.[43] Tarakçılık, diğer iş kollarının aksine, İstanbul'daki esnafın taşradaki akraba ve hemşehrileriyle sürekli ilişki içinde olmasını gerekli kılıyordu. Bu, Geredelilerin kıtlık boyunca akıllıca kullandıkları bir ilişki olacaktır.

1840'lı yıllar Gerede'de zorlu geçecektir. Kıtlıktan önce yaşanan kuraklıklar ve hayvan hastalıkları endişe yaratmak için yeterliydi. 1845 kuraklığı koşulları ağırlaştırmış, ardından kıtlık baş göstermişti. Birçok Geredeli bıçağın kemiğe dayanmasını beklemeden harekete geçmiş ve yüzünü batıya, kısmen İzmit'e,

43 BOA, C.İKT: 37/1808, 25 B 1217 (21 Kasım 1802).

ancak çoğunlukla İstanbul'a dönmüştü. İstanbul'a yönelenlerin büyük bir kısmının hemşehrilik bağları bir kenara başkente yerleşmiş ya da burada çalışan akrabaları vardı. Hemşehri ve akrabalar kıtlık sırasında İstanbul'a yönelen kişilere farklı şekillerde yardım edecek, onların kaygılarını teskin edecektir. İstanbul'da kendilerini karşılayacak ve yardım edecek birilerinin olması Geredelilerin kuraklık ve kıtlığa karşı tedbir amaçlı adımlar atmalarını teşvik ediyordu. İstanbul'a ulaştıklarında onları karşılayan akraba ve hemşehrileri iş bulmalarına ve kente hızlı bir şekilde uyum sağlamalarına yardımcı oluyorlardı.[44] Mesela Gerede'ye bağlı Mircekiraz Köyü'nden Mehmed Durmuş kıtlıktan kaynaklanan sebeplerle göçün arttığı bir dönemde, Şubat 1846'da İstanbul'a ulaştığında Nuruosmaniye Camii'nin kayyumhanesinde kalacaktır. Aynı yılın nisan ayında tekrar kayıtlara girdiğinde bu defa kendisini İstanbul'da Çarşamba Pazarı yakınlarında bulunan Kovacı Dede Mahallesi'nde ikamet eden bir Geredeli olarak tanıtacaktır.[45]

Mahkeme kayıtları taşradan yeni gelmiş Mehmed Durmuş'un, tahmin etmesi güç olmamakla birlikte, neden bir caminin kayyumhanesinde kaldığı ve kısa bir süre içinde İstanbul'da bir mahalle sakini kimliğini nasıl kazandığı hakkında hiçbir ayrıntı vermemektedir. 15 Eylül 1844 tarihinde yazılmış bir arzuhal Mehmed Durmuş'un Nuruosmaniye Camii'nin kayyumhanesinde nasıl kalabildiğine açıklık getirmektedir. Arzuhali yazan caminin kayyumu, İmparatorluğun son dönemlerinde zaman zaman müstakil bir kaza olarak anılsa da genellikle Gerede'nin gölgesinde ona bağlı bir köy/nahiye olan, Dörtdivan'ın Kuruca Köyü'nden Hüseyin Alemderdede Osman'dı. Arzuhalinde birkaç yıldır kayyum olduğunu anlatan Osman, eşi ve çocuklarını kendi yanına İstanbul'a getirtmek istediğini, yolculuk için kendilerine izin verilmesini talep ediyordu.[46] Böyle bir kararı almasında aile birliğini sağlama isteğinin yanında muhtemelen devam eden kuraklıkların da etkisi vardı. Ne olursa olsun Mehmed Durmuş'u İstanbul'a vardığında karşılayan, misafir eden ve bu devasa kentte "yalnız ve yabancı" olmadığını hissettiren kendisiydi. Mehmed Durmuş ve Osman'ın köyleri hem birbirlerine hem de Gerede'ye 10-15 kilometre uzaklıkta, yani birkaç saatlik yürüme mesafesindeydi. Geredelilerin başkentte telaştan uzak durmalarını sağlayan ve onları yönlendirenler akraba ve hemşehrilerinden başkaları değildi.

Osman İstanbul'a yerleşmişti ancak Mehmed Durmuş'u evinde değil, işyerinde misafir etmişti. İkisi de uzun sayılabilecek bir misafirliğe kayyumhanenin daha uygun olacağını düşünmüş olmalıydı. Diğer taraftan aynı dönemde Gerede'den İstanbul'a gelen/getirttikleri akraba ve hemşehrilerine yardım etmeye

44 Hemşehrilik ilişkilerinin İstanbul'a yeni gelenler için önemi konuya eğilen çalışmalar sayesinde iyi bilinmektedir (Behar, 2014: 157-203; Kırlı, 2105: 72-79).

45 İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA), Mahmudpaşa Şer'iyye Sicilleri (MŞS), defter no: 62, 29b/6, 1 Ra 1262 (27 Şubat 1846); MŞS, defter no: 62, 40b/6, 4 R 1262 (1 Nisan 1846).

46 BOA, A.DVN: 6/84, 2 N 1260 (15 Eylül 1844); BOA, A.MKT.DV: 3/11, 17 N 1260 (30 Eylül 1844).

çalışanların önemli bir kısmının kendilerinin de ikamet edebilecekleri bir evleri yoktu. İstanbul'a çalışmak ve para kazanmak üzere gelen ve bir kısmı evli olan taşralı erkeklerin bekâr hayatı sürmeleri ve çalıştıkları ya da başka işyerlerinde barınmaları yaygındı (Kırlı, 2015: 74-75; Paspatis, 2014: 25). Kıtlık sırasında Gerede'den gelenler de akraba ve hemşehrilerinin barındıkları işyerlerinde kalabiliyorlardı. Gerede'nin Çalışlar Köyü'nden Çolak Haliloğlu İsmail 1845-1846 kışında İstanbul'a geldiğinde Sultan Ahmed Meydanı'nda bulunan Çamaşırcı Hüseyin Ağa'nın dükkânında misafir olarak kalacaktır.[47]

Kıtlıktan kaçıp gelenler hem yollarda hem de ulaştıkları kent ve kasabalarda dileniyor, sokaklarda yaşıyor ve geleceklerine dair büyük endişeler duyuyorlardı. Dönem boyunca Anadolu'da yaşanan doğal afetlerde benzer manzaralar tekrar ediyor, özellikle İstanbul'un sokaklarında dilenenlerin sayısında artış yaşanıyordu. Basiretçi Ali Efendi 1870'lerin ilk yarısında Orta Anadolu'da yaşanan kıtlıktan kaçıp İstanbul'a ulaşanların çocuklarını sokaklara salıp dilendirdiklerini üzülerek ve biraz da kızgınlıkla anlatacaktır (2001: 327, 338, 473, 546). 1845 kıtlığı sırasında çocuk ya da yetişkin Geredelilerin İstanbul sokaklarında dilendiklerine/dilendirildiklerine dair bir bulgu yoktur. Aslında Geredeliler kıtlıktan kaçan ve Bursa'dan İstanbul'a kadar geniş bir alana yayılan kıtlıkzedelerden farklı olarak genellikle sokaklardan uzak duracaklardır. Ancak sokaklardan uzak durmaya çalışan bu insanların İstanbul'daki hareketliliğinde kıtlık öncesi döneme kıyasla büyük bir artış yaşanacaktır. 1845-1846 kışından itibaren sonraki iki yıl boyunca kıtlığın etkilediği bölgelerden İstanbul'a sığınanlar arasında başkentin mahkemelerini en çok kullananlar hiç kuşkusuz Geredeliler olacaktır. Geredeliler çeşitli vesilelerle uğradıkları mahkemelerde yoksul olduklarını ifade etmekten geri durmuyorlardı. Ancak bunun gibi ifadeler tek başına Gerede'de bir kıtlık yaşandığını anlatmıyordu. Yoksulluk tanımlaması Anadolu'dan gelenlerin kıtlıktan bağımsız olarak durumlarını anlatmak üzere her an kendisine başvurdukları sihirli bir araçtı. Bununla birlikte Geredelilerin İstanbul'daki hareketliliğinde ve kentin mahkemelerini kullanma yoğunluklarında yaşanan olağanüstü artış memleketlerinde bir şeylerin yolunda gitmediğini de açıkça gösteriyordu.

Geredeliler İstanbul mahkemelerinde ne arıyorlardı? 1845 kuraklığı ve kıtlığına kadar Gerede ve genel olarak Anadolu ile İstanbul arasındaki ilişki büyük oranda yetişkin erkekler üzerinden kurulmuştu. Öncelikle Geredelilerin, kısmen de olsa kuraklıktan ve kıtlıktan etkilenen diğer kent ve kasabalardan gelenlerin arayışları ve başkentte tutunma çabaları taşra ile İstanbul arasındaki emek ilişkisine yeni aktörlerin, çocukların ve genç kızların dahil olmasını sağlayacaktır. Kuraklığı ve ardından yaşanan kıtlığı farklı ölçülerde hisseden Geredeliler (ya da onları temsil eden akraba ve hemşehrileri) kız çocuklarını ev içi hizmet-

47 İMŞSA, Davudpaşa Şer'iyye Sicilleri (DŞS), defter no: 111, 60b/4, 17 Z 1262 (6 Aralık 1846). Ayrıca bkz. (Kokdaş ve Araz, 2018: 41-68).

lerde çalıştırılmak üzere İstanbullulara icâr edeceklerdir. Kıtlığı takip eden aylar ve yıllarda çoğunluğu Gerede'den olmak üzere kıtlıktan etkilenen Çankırı, Çerkeş, Ayaş ve Yabanabad gibi kent ve kasabalardan 10 yaşın altında ya da biraz üstünde çok sayıda kız çocuğu ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbulluların evlerine gireceklerdir. Geredeliler mahkemelere genellikle bu nedenle, yani kız çocuklarının icâr işlemlerini kayıt altına almak için geliyorlardı (Kokdaş ve Araz, 2018: 41-68).

Kıtlıktan etkilenen kent ve kasabalardan gelen çocukların ve genç kızların hem başkentteki ev içi hizmetler sektörü hem de taşra ile İstanbul arasındaki emek ilişkisi üzerinde dramatik bir etkisi olacaktır. Her şeyden önce 1845 kuraklığı ve kıtlığı İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların coğrafi arka planlarında büyük bir kırılma yaşanmasını sağlayacaktır. 1840'ların ortalarına kadar ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların ve genç kızların büyük bir kısmı ya İstanbulluydu ya da kentin yakın çevresinden geliyordu. 1845 kuraklığı ve kıtlığıyla birlikte İstanbulluların evlerine daha yaygın bir şekilde girmeye başlayan Anadolulu kızlar İmparatorluğun sonuna değin büyük bir talep görecektir. Böylece Anadolu sadece yetişkin erkekleriyle değil, çocukları ve genç kızlarıyla da İstanbul'un emek ihtiyacının karşılanması için seferber edilecektir (Kokdaş ve Araz, 2018: 41-68).

1845 kuraklığı ve kıtlığının İstanbul'da ev içi hizmetler sektöründe istihdam edilen çocukların ve genç kızların profilinde yarattığı kırılma ve dönüşümde Geredeliler başı çekecektir. Kıtlıktan önce, erkeklerin aksine, Geredeli kızların İstanbul'daki varlığı istisnadan öteye geçmiyordu. 1840-1845 tarihleri arasında sadece altı Geredeli kız çocuğu İstanbullular tarafından ev içi hizmetlerde istihdam edilmişti. Oysa yalnızca 1846'da yirmi bir Geredeli çocuk İstanbul mahkemeleri aracılığıyla ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbullulara icâr edilecektir.[48] Bu rakam aynı mahkemelerde icâr edilen Anadolulu çocukların neredeyse yarısını oluşturuyordu (Araz ve Kokdaş, 2020). Çocuklarını İstanbullulara icâr eden Geredeliler, makalenin farklı yerlerinde değinildiği üzere, kıtlıktan aynı ölçüde etkilenmemişti. Ancak nasıl ve hangi boyutlarda etkilendiklerinden bağımsız olarak kıtlığın tüm Geredeliler üzerinde sarsıcı bir etki bıraktığı ve geleceğe dair endişelere yol açtığı açıktır. Bir kısmının göç etmedikleri halde çocuklarını icâr edilmek üzere İstanbul'a göndermeleri bunun bir yansımasıydı.[49]

İstanbullularla Geredelileri çocuklar üzerinden buluşturan ve anlaşmalarını sağlayan İstanbul'daki hemşehri ve akrabalardı. İstanbul'daki Geredelilerin iliş-

48 Anadolu'dan daha fazla çocuk gelmesine bağlı olarak icâr edilen çocuklarla ilgili bilgilerin kayıtlara geçirilmesi eğilimi güçlenmiş olsa da büyük bir ihtimalle aileler arasındaki anlaşmaların çoğu sözlü olarak yapılıyor, kayıtlara girmiyordu (Kokdaş ve Araz, 2018: 41-68). Dörtdivan dahil edildiğinde sayının otuza yaklaştığını ifade etmekte yarar vardır.

49 Örnekler için bkz. (İMŞSA, DŞS, defter no: 111, 26b/4, 26 C 1262 [21 Haziran 1846]; İMŞSA, DŞS, defter no: 113, 17b/5, 4 C 1264 [8 Mayıs 1848]).

ki ağları kıtlığı hisseden akraba ve hemşehrilerinin çocuklarına ve genç kızlarına İstanbulluların evlerini açacaktır. Çocukların icâr edilmesini sağlayanlar arasında İstanbul'da ikamet eden ya da çalışan kardeş, amca, dayı ve hala gibi yakın akrabalar başı çekiyordu.[50] Eğer tüm aile göç etmiş ise bu durumda çocukları icâr edenler babaları, onların yokluğunda anneleri ya da kardeşleri oluyordu. Ancak onları misafir edenler ve yol gösterenler yine İstanbul'daki akraba ve hemşehrileriydi.[51] Akraba ve hemşehriler ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbullulara icâr edilmesine yardımcı oldukları çocukları ve genç kızları himaye etmeye, kollamaya ve onlarla ilgilenmeye devam ediyorlardı.[52]

Devlet göç edenleri vakti geldiğinde memleketlerine dönmeleri gereken misafirler olarak görüyordu. Mahkemeye uğrayan taşradan yeni gelmiş Geredelilerin İstanbul'da "misafir" olduğunun belirtilmesi ihmal edilmiyordu. Kuraklık ve kıtlıktan kaynaklanan sebeplerle göç edenlerin ne kadarının memleketlerine geri döndüğünü tahmin etmek güçtür. Göç edenlerin memleketlerine geri gönderilmesi hususunda güçlü bir yaklaşımın benimsenmesine karşın bunun pratiğe aynı ölçülerde yansıtıldığı söylenemez. Devlet göç edenlerin öncelikli olarak iki sebepten dolayı memleketlerine geri dönmesini istiyordu. Bunlardan birincisi kentsel kaygılarla ilgiliydi. Göçlerin İstanbul gibi kentlerde asayişi, kentsel düzeni ve toplumsal ahlâkı tehdit ettiği düşünülüyordu. Bu husus yüzyılın ikinci yarısında daha fazla önem kazanacak ve konuşulacaktır (Özbek, 2002: 65-114). 1840'ların ikinci yarısında devletin göç edenlerle ilgili öncelikli kaygısı bu değildi. Göç edenler arkalarında ekilmemiş tarlalar bırakıyordu. Tarımsal üretim düşüyor, böylece vergi gelirlerinde de bir gerileme yaşanıyordu. Gelirlerde yaşanan azalma kuraklığı takip eden sonraki birkaç yılda devletin en önemli meselelerinden biri olacaktı.[53] Diğer taraftan göç edenlerin geri dönmesini isteyen sadece devlet değildi. Topraklarını terk etmemeyi tercih edenler vergi yükünün artan bir şekilde kendi omuzlarına yüklenmesinden rahatsızlık duyuyor, konuyu sürekli gündemde tutuyorlardı. Kuraklığın ve kıtlığın etkilediği bölgelerde hayat devam ediyordu ancak bunun desteklenmesine ihtiyaç vardı.

Hayvan ve tohum olmadan ne yapılabilir!

Geredeliler 1846 yılının Haziran ayında yazdıkları bir arzuhalde ahaliyi ölenler, göç edenler ve kalanlar olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. Arzuhali yazanlar

50 İMŞSA, DŞS, defter no: 111, 29a/3, 4 B 1262 (28 Haziran 1846).

51 İMŞSA, MŞS, defter no: 62, 29b/6, 1 Ra 1262 (27 Şubat 1846); İMŞSA, MŞS, defter no: 62, 40b/6, 4 R 1262 (1 Nisan 1846).

52 Örnekler için bkz. (İMŞSA, Bab Şer'iyye Sicilleri [BŞS], defter no: 421, 70b/6, 18 B 1263 [2 Temmuz 1847]; İMŞSA, BŞS defter no: 421, 76a/2, 17 Ra 1263 [5 Mart 1847]).

53 Bkz. *1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları.* Metnin önemli bir kısmında bir türlü toplanamayan vergilerden bahsedilir. Bunun elbette kuraklıktan ve kıtlıktan başka sebepleri de vardı. Raporda bu sebepler üzerinde de durulmuştur.

geri kalanlardı, yani evlerini, topraklarını terk etmeyenlerdi. Kendilerini "telef olmayacak derecede idare" ediyoruz diye tanımlıyorlardı.[54] Şüphesiz son derece zor koşullar altında yaşıyorlardı. İmparatorluğun son dönemlerinde yaşanan kıtlıklarda insanlar açlıklarını bastırabilecek her şeyi tüketiyor, doğada buldukları, bir kısmı zehirlenmelere ve ölümlere yol açan, otları ve kökleri kaynatıp aş yapıyorlardı.[55] Kaynaklar Gerede dahil bölgede yaşanan kuraklık ve kıtlıktan etkilenen insanların bir miktar buğday alabilmek için sahip oldukları hayvanları ve para edebilecek şeyleri yok pahasına sattıklarını haber vermektedir. Yerli ve yabancı tüccarın Karadeniz ve Marmara iskelelerinde beklettiği buğdaya ulaşmak için günlerce yürümeleri ve kendilerine dayatılan yüksek fiyatlara boyun eğmeleri gerekiyordu.[56]

Kuraklık ve kıtlık ancak başkalarının yardımıyla ayakta durabilecek büyük bir insan kitlesi yaratmıştı. Devletin yardım elinin bunların ne kadarına ulaşabildiğini tahmin etmek güçtür. Ancak bu konuda kapsayıcı politikalar değil, bireysel girişim ve çabalar ön plana çıkacaktır. Mesela Ankaralılar kentin mutasarrıfı Vasıf'tan memnuniyet duyuyorlardı, ihtiyaç duyanlara ekmek ve aş dağıttırmış, kentin sokaklarında başıboş gezen ve bir bölümü kimsesiz olan çocukları toplatıp ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştı.[57] Kıtlığı yaşayan, aynı zamanda göç alan bir merkez olarak Ankara oldukça kalabalıktı, hareketli zamanlar geçiriyordu. Oysa göz önünde olmayan daha küçük bir merkez olarak Gerede'nin sokakları sakindi; kaza kıtlıktan etkilenenlerin bir umut sığındıkları bir yer değildi. Bununla birlikte yerlerinde kalan Geredeliler içinde bulundukları durumu hassas olarak tanımlıyorlardı. Yardım olmazsa "perâkende ve perişân" olacaklarının farkındaydılar.[58] Ahmed Ağa'nın girişimleri, Bolu kaymakamı Tahir Bey'in iddia ettiğinin aksine, insanların başka yerlere yönelmesini yavaşlatıyordu. Yardım faaliyetlerini örgütleyebilecek ve daha uzak yerlerden tahıl temin edilmesini sağlayabilecek, dolayısıyla göçü ve ölümleri önleyebilecek kişilerden biriydi, belki de tek kişiydi. Geredeliler onu savunurken iskelelerden ve Tekirdağ gibi uzak yerlerden zahire getirttiğini ve hatta kendi malı olanı dağıttığını, bu şekilde daha fazla kişinin göç etmesinin (ve ölmesinin) önüne geçtiğini anlatacaklardır.[59] Onun eşraftan biri olması büyük bir ihtimalle Gerede'nin ve Geredelilerin kıtlıkla baş etmesine olumlu yansımıştır. Tanınan bir ailenin mensubu olarak prestijini korumak, kendisine yöneltilen suçlamaların yersizliğini ortaya

54 BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846).

55 Bkz. (BOA, DH.MUİ: 1-6/55, 26 Safer 1327 [19 Mart 1909 ve muhtelif tarihler]; Şaşmaz, 2005: 184; Bayar, 2013: 163). İmparatorluğun Anadolu dışındaki bölgeleri için bkz. (Çiçek, 2014: 244; Al-Qattan, 2014: 720).

56 BOA, A.MKT: 44/93, 7 B 1262 (1 Temmuz 1846); BOA, İ.MVL: 78/1519, 9 C 1262 (4 Haziran 1846 ve muhtelif tarihler).

57 BOA, A.MKT: 46/24, 21 B 1262 (15 Temmuz 1846).

58 BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846).

59 BOA, A.MKT: 65/13, 23 M 1263 (11 Ocak 1847).

koymak ve açığını kollayan rakiplerinden daha iyi olduğunu göstermek için kıtlığa gücü yettiğince müdahale etme arzusu ağır basıyor olmalıydı.

Aksayarak da olsa yapılan yardımlar kıtlığın yarattığı tahribatın hafiflemesine yardımcı oluyordu. Ancak yaşamın olağan mecrasına dönmesi için yardımlardan daha fazlası gerekiyordu; toprağın işlenmesi ve bir an önce ekilip biçilmesi lazımdı. Büyük Britanya'nın Bursa konsolosu D. Sandison[60] 19 Mayıs 1846 tarihinde İstanbul'daki büyükelçisi Lord Stratford Canning'e gönderdiği raporda baharın gelişiyle birlikte havaların ısınmaya başladığını ve yolların açıldığını, bunun sonucunda da buğdayın kısmen ucuzladığını anlatacaktır. Böylece kıtlığı yaratan sebeplerin bir nebze olsun ortadan kaldırılmasına yaklaşılmış olduğunu yazacaktır. Ancak ona göre yaşamın olağan akışına döndüğünü söylemek için henüz çok erkendi. Kıtlığın yarattığı tahribatı iyi ölçen Sandison "bu kadar dûçâr-ı ızdırâb ve felâket olan" yerlerin "şerâit-i âdiyelerine" kavuşmaları için zaman gerektiğini anlatıyordu. Konsolos birkaç tespitte ve çözüm önerisinde bulunuyordu. Buna göre geniş bir coğrafyayı etkileyen kuraklığın ve kıtlığın etkilerini ortadan kaldırmak için devletin ilgisi ve yardımı şarttı. 1846 ilkbaharında havaların iyi gitmesi mahsulün bereketli olacağı anlamına geliyordu. Ne var ki insanlar hayvan ve tohum yokluğundan dolayı topraklarının ancak dörtte birini ekebilmişti. Bu nedenle alınacak ürün daha önce meydana gelen "fenalıkları" kısmen "tamir" edebilirdi. Diğer taraftan kıtlığın etkilediği yerlerde parasal sıkıntılar artmış, ticaret epey zayıflamıştı.[61]

Havaların iyi gitmesi ve yağışların tarım yapmaya uygun ölçülerde olması önemliydi ancak bu her şeyin düzeldiği anlamına gelmiyordu. 1845 kuraklığının şiddetli olması bir sonraki yıl ekilecek tohumun kenara ayrılmasını zorlaştırmıştı. Zira tarlalardan ürün alınamamıştı. Bunun yanında insanların elde avuçta ne varsa tüketmeleri tohum kıtlığını had safhaya çıkarmıştı. Tarlalarındaki ürünü hasat edip bir sonraki yıl ekilecek tohumu kenara ayıranlar sonbahar ve kış aylarında bunu tüketmek zorunda kalacaktı. Dolayısıyla havalar iyi gitmeye başladığında Gerede'nin de içinde olduğu kuraklık ve kıtlık bölgesinde yaşayanlar toprağa ekecek tohumlarının olmamasından yakınıyor, bunun ıstırabını yaşıyorlardı. Birkaç yıldır devam eden hastalıklar toprağı işleyecek hayvan nüfusunda da büyük bir azalmaya yol açmıştı.[62] İnsanlar ulaşımdan tarımsal alanlara kadar yaşamın her alanında hayvanların emeğine büyük bir ihtiyaç duyuyorlardı. Birkaç yıldır süregelen hayvan hastalıklarına[63] eklenen kuraklık

60 Konsolos için bkz. (Kocabaşoğlu, 2004: 56).

61 BOA, İ.MVL: 78/1519 (19 Mayıs 1846).

62 BOA, C.İKT: 26/1292, 15 Ra 1259 (15 Nisan 1843); BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846); BOA, A.MKT: 101/90, 13 L 1263 (24 Eylül 1847); BOA, İ.MVL: 104/2299, 3 N 1263 (5 Ağustos 1847).

63 Dönem boyunca hayvan hastalıkları oldukça yaygındı. İmparatorluğun son dönemlerinde ortaya çıkan hayvan hastalıklarının kısmi bir listesi için bkz. (*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 1938: 187). Güran (1998: 108) aynı bilgiyi tekrarlamıştır. Her iki çalışmada da 1840'ların ilk yarısında Orta Anadolu'da etkili olan hayvan hastalığına dair bilgi yoktur. Oysa bu hastalık kuraklığın ve kıtlığın etkili olacağı coğrafyanın tümünde hissedilmişti.

ve kıtlık sorunu büyütmüştü. Kuraklık ve kıtlık bölgesi 1840'ların ikinci yarısında toprağa ekilecek tohum ve bu toprağı işleyecek hayvan yokluğundan dolayı derin bir kriz yaşıyordu. Kısırdöngüye dönüşen bu kriz devleti ve topraklarını terk eden ya da etmeyen herkesi yakından ilgilendiren ve etkileyen, yıllara yayılacak ortak bir meseleydi.

Tohum ve hayvan yokluğu ya da sıkıntısı topraklarını terk edenlerin ulaştıkları yerlerde yaşadıkları barınma ve beslenme sorunlarına karşın geri dönmek konusundaki cesaretlerini kırıyordu. Göç edenlerle yakından ilgilenen ve onların bir an önce memleketlerine geri dönmesini bekleyen/uman devlet memurları bu gerçeğin farkındaydı. İnsanları geri dönmeye zorlamanın pek işe yaramayacağını iyi bilen memurlar ikna yöntemlerinin kullanılmasının daha işlevsel olacağını düşünüyorlardı. Kıtlık bölgelerinden kaçıp Gemlik'e ulaşanlara hangi koşullarda memleketlerine geri dönecekleri sorulduğunda verilen cevapların çoğu aynıydı. Ekecek tohum, toprağı süreçek bir çift öküz ve 2-3 aylık zahire geri dönmelerini sağlayabilirdi. Gelenlerin bir kısmının yanında hayvanları da vardı. Bunlar ya hiç hayvan talebinde bulunmuyor ya da sahip oldukları bir öküzün yanına yeni birisinin eklenmesinin yeterli olacağını düşünüyorlardı. Taleplerinin karşılanması halinde "vilayetime gider çiftimi sürerim" diye söz veriyorlardı.[64] Bu taleplerin karşılanması ayakta kalmak, üretmek ve devletin istediği vergilerin ödenebilmesi için şarttı. Ne var ki dile getirilmesi kolay olan, yapılması basit gibi duran bu taleplerin en azından kısa bir süre içinde karşılanması hem maddi yoksunluklardan hem de özellikle piyasadaki büyükbaş hayvan yetersizliğinden dolayı son derece zordu.

Daha kıtlıktan önce, 1843 ilkbaharında, Bolu, Gerede, Çağa ve Dörtdivan'dan köylüler telef olan hayvanlarının yerine yenisinin konulmaması halinde tarlalarını ekemeyeceklerini yüksek sesle dillendirmeye başlamışlardı. Öküz alabilmeleri için hasat kalktığında geri verilmek üzere devletten borç para talep ediyorlardı. Bunun bir an önce, yani "mevsim-i ziraat" geçmeden yapılması gerekiyordu. Yoksa tarlalar ekilmeyecek, insanlar vergilerini verememek bir kenara yurtlarından olacaklardı. Öküzler Kastamonu ve Safranbolu taraflarından gelecekti. Köylüler bu öküzler sayesinde topraklarını ekecek, hasat sonunda hem borçlarını hem de vergilerini eksiksiz bir şekilde ödeyeceklerdi.[65] Böylece köylüye yardımda bulunan devletin vergi gelirleri de düşmemiş olacaktı. Kuraklık ve kıtlık inek ve öküz gibi hayvanlar konusundaki sıkıntıları büyütmüş, buna ekecek tohum yokluğunu eklemişti. Şükrü Efendi uğradığı köylerden Çömlekçiler'de ahalinin en büyük derdinin tohum ve öküz yokluğu olduğunu not edecektir. Geredeliler 1845 kuraklığının ardından topraklarını ekmek istiyor ancak bunun için tohum ve hayvan bulmakta güçlük çekiyorlardı. 1847 yazında tohum ve hayvan konusundaki büyük sıkıntılar devam ediyordu. Göç edenler-

64 BOA, İ.MVL: 79/1545, 16 C 1262 (11 Haziran 1846).

65 BOA, C.İKT: 26/1292, 15 Ra 1259 (15 Nisan 1843).

den geri dönenlerin, aynı şekilde, ekecek tohumları ve toprağı işleyecek hayvanları yoktu.[66]

Geredelilerin ihtiyaç duyduğu öküzler nereden, hangi kaynaklarla, nasıl temin edilecekti? Hastalıklar ve kıtlık sadece Gerede'de değil, çevredeki kent ve kasabaların hayvan nüfusunda da ciddi bir azalmaya yol açmıştı. Kıtlık sırasında batı ve kuzeybatıya doğru, Bursa'dan İstanbul'a kadar geniş bir alana yönelenlerin memleketlerine geri gönderilmeleri onlara topraklarını işleyebilecekleri öküzlerin nasıl temin edilebileceği meselesiyle birlikte konuşuluyordu. Öküzlerin Bursa'nın merkezinde olduğu Hüdavendigar sancağından temin edilmesi düşünülmüş ancak bu fikirden, burada da sıkıntı olduğu gerekçesiyle, kısa bir zaman içinde vazgeçilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Anadolu'nun kıtlıktan etkilenmemiş bölgelerinde de tarımsal alanları işleyebilecek hayvan darlığı söz konusuydu. Aynı dönemde Rumeli ismi telaffuz edilecek, buradan uygun fiyatlarla öküz sağlanabileceği üzerinde durulacaktır.[67] Gerçi hayvan hastalıkları Rumeli'de de etkili olmuştu (Güran, 1998: 108-109). Yine de, hangi boyutlarda olduğunu tahmin etmek güç olmakla birlikte, 1840'ların ikinci yarısında Rumeli'den öküz tedarik edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1850'lerin başlarında Kastamonu vilayetine gönderilen, oradan da bağlı sancak ve kazalara dağıtılan bir sadrazam buyrultusunda (emirname-i sâmî) birkaç yıl önce Rumeli'den getirilen ve Gerede'nin de dahil olduğu kazaların ahalisine dağıtılan öküzlerin parasının tahsil edilmesinde yaşanan zorluklara değinilecektir.[68] Parasal sıkıntılar kıtlıktan sonraki birkaç yıl boyunca ahalinin sürekli bir şekilde yüzleşmek zorunda kaldığı gerçek bir problemdi. Bu durumda köylüler topraklarını ekecek tohumu ve işleyecek öküzleri nasıl satın alabilirlerdi?

İnsanların ihtiyaç duydukları parayı sağlamalarının temel olarak iki yolu vardı. Bunlardan birincisi devlet, ikincisi piyasada bulunan kreditörlerdi. Ahali devletin kendilerine kredi açmasını talep ediyor, bunun için baskı yapıyorlardı. Her halükarda devlete borçlanmak birçok açıdan daha avantajlıydı. Devletten sağlanan borçlar düşük faizli oluyor, hatta faizsiz olabiliyordu. Dahası bu borçlar çoğunlukla vaktinde ödenemiyor, bu yüzden erteleniyordu. Mesela tohum ve hayvan temininde kullanılmak üzere Gerede, Dörtdivan, Mudurnu ve Kıbrıscık ahalisine 1846 ilkbaharında verilen 100.000 kuruşun geri ödemesinde zorluklar yaşanacaktı. Paranın bir yıllık faizi olan 12.000 kuruş tahsil edilmişti ancak anapara olduğu gibi duruyordu. Borcu olanların üzerine senet yapılması ya da kefalete bağlanmaları sonucu değiştirmiyordu. Söz konusu kazaların ahalisine verilen ancak geri ödenmesinde güçlük çekilen borç 1847 ilkbaha-

66 BOA, İ.MVL: 104/2299, 3 N 1263 (5 Ağustos 1847).

67 BOA, İ.MVL: 79/1545, 18 B 1262 (12 Temmuz 1846 ve muhtelif tarihler).

68 GeŞS 5021, 50b/2. Ayrıca bkz. *1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları*, 38a/b, 43b.

rından itibaren iki yıllığına ertelenmişti.[69] Alınan borçların vaktinde geri ödenmemesi yeni kredilerin açılmasının önüne geçebiliyordu. Devlet aynı kazalardan 1847 yazında dillendirilen faizsiz (bilâ-güzeşte) borç isteklerine, daha önce verilen borçların geri ödenmemiş olmasından dolayı hoş bakmıyordu.[70] İnsanlar böyle durumlarda piyasaya yönelmek zorunda kalıyorlardı.

Kredi ilişkileri hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte İmparatorluğun son dönemlerinde Anadolu'da kırsal kesimlerde kronikleşmiş bir borç sorunu olduğu iyi bilinmektedir (Aytekin, 2008: 292-313). Tanzimat'ın taşradaki uygulamalarını yerinde görmek, aksaklıkları tespit etmek ve çözmek amacıyla 1850'lerde ve 1860'larda geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilen müfettişlerin denetledikleri kent ve kasabalardan İstanbul'a gönderdikleri raporlarda tefecilerin eline düşmüş köylüler önemli bir yer tutuyordu (Öntuğ, 2009; Serbestoğlu, 2015).[71] Devlet yazışmalarında tefeci ya da ribâhor olarak adlandırılan kreditörlere hiçbir sempati duyulmuyordu. Ürünün tarlada kaldığı, vergilerin ödenmesinde büyük güçlük çekildiği ve hayvanların telef olduğu ya da elden çıkarıldığı kıtlık yıllarında paraya olan ihtiyaç artıyordu. Böyle dönemlerde tefecilere yönelen insanlar kendilerine dayatılan koşullar altında yüksek faizlerle borç para alıyor, geri ödemede güçlük çekiyorlardı. Borçlarının ertelenmesi için daha yüksek faizleri kabul etmek zorunda kalan köylüler topraklarını dahi kaybedebiliyorlardı.[72]

Üretimin azalması, başka bir deyişle tarlaların "boz ve hâli" kalması vergi gelirlerinde büyük bir kayba yol açıyordu. İstenen vergilerin toplanabilmesi kırsal kesimlerin üretip ayakta kalabilmesine bağlıydı. Oysa kıtlıktan etkilenen yerler 1840'ların ikinci yarısında bundan çok uzaktı. Topraklarını ekemeyen, dolayısıyla biçemeyen Geredeliler kendilerine yetemiyor, vergilerini ödemekte zorlanıyorlardı. Terk-i vatan edenlerin bir kısmının temel gerekçelerinden biri ödeyemedikleri vergi borçlarıydı. Vergi meselesi insanlarla devlet arasındaki ilişkinin ana unsurlarından biriydi. İnsanlar belirlenen vergiyi tahsil etmeye çalışan devleti, ne kadar yoksul olduklarını anlatarak ve buna inandırmaya çalışarak kendilerine göre makul bir yere çekmeye çalışıyorlardı.

Vergiler söz konusu olduğunda ahalinin isteklerini üç başlık altında toplamak mümkündür. Arzu edilen, vergi borçlarının belli bir süre affedilmesiydi. Geredeliler 1846 yazında perişan durumlarını gerekçe göstererek bu sene "vergi talebiyle tazyik ve rencide" edilmemeyi talep edeceklerdi.[73] Vergilerin affedilmesi mümkün değilse ertelenmesi bir sonraki istekti. Böyle bir taleple devletin kapısını çalmak oldukça yaygındı. İnsanlar bunu taşradaki yöneticileri de arka-

69 BOA, C.ML: 748/30491, 20 B 1263 (4 Temmuz 1847 ve muhtelif tarihler)

70 BOA, İ.MVL: 104/2299, 3 N 1263 (5 Ağustos 1847).

71 *1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları.*

72 BOA, A.MKT: 27/60, 21 Ş 1261 (25 Ağustos 1845).

73 BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (25 Haziran 1846).

larına alarak yapıyorlardı.[74] Devlet, vergilerin affedilmesi, indirilmesi ya da ertelenmesine genellikle olumlu yaklaşıyordu. Ancak bu konuda ağızbirliği yoktu. Şükrü Efendi'nin Gerede'de gezdiği köyler arasında Kaza Müdürü Ahmed Ağa'dan şikâyetçi olan Çömlekçiler Köyü[75] sakinlerinin en büyük derdi buydu. Ahmed Ağa onlardan fazla vergi talep etmemiş ya da para sızdırmamıştı. Ne var ki ödemeleri mümkün olmayan vergi yükümlülükleri konusunda kendilerini taciz etmişti. Üstelik bunu Kaymakam Tahir Bey'in arzusu hilafına yapmıştı. Anlattıklarına göre Ahmed Ağa onların öküz ve tohumları olmadığını iyi biliyordu. Buna rağmen ara ara zaptiyeyi köye göndermeyi ihmal etmiyordu.[76] Elbette Çömlekçiler Köyü'nün vergisi konusunda merkezden alınmış bir karar yoktu. Ayrıca Ahmed Ağa'nın kendisi de tespit edilmiş vergiyi toplamak konusunda bir sorumluluğa sahipti. Ancak bir kaza müdürü olarak köylülerin vergilerini ödemek hususunda yaşadıkları zorlukları üst makamlara aktarması ve bunun halledilmesi için uğraş vermesi gereken de kendisiydi. İnsanların karınlarını doyurmak ve açlığı ortadan kaldırmak kıtlıkla mücadelenin ilk adımıydı. Ancak, kıtlığın uzun vadeli sonuçlarıyla baş edebilmek için, yaşamın normale dönmesini ve insanların ayakta durmalarını sağlayabilecek adımların atılması gerekiyordu. Bu da onları tekrar üretebilir hale getirmekle mümkündü. Ahmed Ağa gibi yerel ileri gelenlerin bu konuda çabaları olmasına rağmen, bunlar yetersiz ve etkisiz kalacaktır. 1840'ların sonlarında insanlar tohum ve hayvan yokluğunu tartışmaya, vergi indirimleri talep etmeye devam edeceklerdi.

Sonuç

Yardım ulaştırmayı kolaylaştıracak yol ağının yetersiz olması, olan bitene vaktinde müdahale etmek konusundaki insani yetersizlikler ve merkezden yönlendirilen etkili bir devlet politikasının olmayışı 1845 kuraklığının diğer yerlerde olduğu gibi Gerede'de de kıtlığa dönüşmesi ve uzun bir süre devam etmesinde önemli bir etken olacaktır. Merkezden taşraya yeniden şekillendirilmeye çalışılan İmparatorluk bürokrasisi 1840'larda Orta Anadolu ve çevresindeki kent ve kasabalarda meydana gelen hayvan hastalıklarıyla, kuraklıkla ve nihai olarak kıtlıkla mücadele edecek bütüncül politikalar geliştirmek ve uygulamak yerine etkilenenlerin yaptıkları kişisel ya da toplu başvurulara odaklanmayı tercih edecektir. Emekleme aşamasındaki merkez bürokrasisi 1845 kuraklığı ve kıtlığıyla mücadele etmeyi öncelikle yerel unsurlara bırakacak ve onları yönlendirmek yerine takip edecektir. Bu yönüyle devletin tepkileri afetlerle mücadele etmeyi yerel unsurların bir görevi kabul edip onlara bırakan 19. yüzyıl öncesi pratikleri (Ayalon, 2015: 64-87) çağrıştırmaktadır. Gerede kazası müdürü Ahmed Ağa gi-

74 BOA, A.MKT: 46/87, 4 B 1262 (28 Haziran 1846).

75 Bir not olarak aktarmakta fayda vardır: Ahmed Ağa'dan şikâyetçi olan tek köy burasıdır.

76 BOA, A.MKT: 65/13, 17 S 1263 (4 Şubat 1847).

bi yerel ileri gelenlerin ön plana çıkması, konuşulması, tartışılması ve onun gibilerinin bir anlamda vazgeçilmez olmalarının sebeplerinden biri budur.

Devletin kapısını çalanlar elbette geri çevrilmiyordu. İmkânlar seferber ediliyor, başvurulara konu olan sorunların çözülmesi için çaba sarf ediliyordu. Ne var ki bu başvurulardan yola çıkılarak kuraklık ve kıtlıktan etkilenen yerlerin sorunlarıyla ilgili bütüncül bir bakış ve politika geliştirilmemiştir. Memur ve yöneticilerin kişisel çabalarının ön plana çıktığı bu dönem boyunca devletin politikaları ve yardım faaliyetleri genellikle sonuçlar üzerinden şekilleniyordu.[77] İstanbul, 1845 kuraklığının ve kıtlığının göç, oluşturulmaya çalışılan yeni vergi düzeni ve tarımsal üretim gibi birçok konu üzerinde sarsıcı etkilerinin olduğunun/olacağının farkına 1846 ilkbaharı biterken yeni yeni varıyordu.[78] Kuraklığın ve kıtlığın etkilediği yerlerden yola koyulanlar o zamana kadar çoktan İstanbul'a ulaşmıştı. Bu veriler inşası devam eden yeni bürokratik düzenin, en azından bu bağlamda, henüz yeterli yetkinliğe, işlevselliğe, uyuma ve organizasyon gücüne ulaşmadığını ima etmektedir.

Ölüm, göç, hayvan kıtlığı ve tarımsal verimlilikteki düşüş kuraklıktan önce büyük gayretlerle yapılan nüfus ve temettüat sayımlarının gözden geçirilmesini gerekli kılıyordu. Kuraklığın ve kıtlığın etkilediği bölgelerde temettüat sayımlarına dayanılarak tesis edilen vergi düzeniyle devam edilmesi imkânsızdı. Hayvanlardan arazilere kadar gelir getiren tüm kalemlerin yeniden sayılması ve buna dayanılarak bir hasar tespiti yapılması kuraklıktan ve kıtlıktan sonra kimin ne kadar vergi vereceğinin belirlenebilmesi için şarttı. Buna, özellikle ölüm ve göç sebebiyle değişime uğrayan vergi nüfusunun yeniden tespit edilmesi de dahildi. 1840'ların ikinci yarısında kuraklığın ve kıtlığın etkilediği yerlerden İstanbul'a ulaşan arzuhallerde dile getirilen sorunlar bunun ne kadar önemli ve bir an önce ele alınması gereken bir konu olduğunu gösteriyordu. Kıtlık bölgelerinden ardı sıra merkeze ulaşan arzuhallerde vergilerin affedilmesine, indirilmesine ya da ertelenmesine yönelik taleplerin fazlalığı önemli oranda devletin, kıtlıktan etkilenenlere yardım etmeye çalışırken, yeni sayımlar yapmak ve bu sayımlara dayanarak vergileri yeniden dağıtmak konusunda çekingen davranmasından kaynaklanıyordu. Kuraklığın ve kıtlığın etkilediği yerlerden 1840'ların sonunda dahi yeni sayım yapılması ve vergilerin buna göre yeniden düzenlenmesi talepleri gelmeye devam ediyordu.[79]

Devletin kuraklığı ve kıtlığı takip eden yıllarda nüfusu ve gelir kaynaklarını yeniden tespit edecek geniş çaplı sayımlara girişmek konusunda neden çekingen davrandığını anlamak güçtür. Aynı dönemlerde İmparatorluğun iktisa-

77 Aynı dönemlerde devletin "köylü borçluluğu sorununa" yaklaşımı pek farklı değildi (Aytekin, 2007: 151-154).

78 Oysa Büyük Britanya'nın Bursa konsolosu D. Sandison'un raporu 19 Mayıs 1846 tarihlidir. Bu rapor Türkçeye çevrilmiş ve ilgili kurumlara iletilmiştir.

79 BOA, A.MKT: 167/13, 7 S 1265 (2 Ocak 1849).

di ve insani potansiyelini ortaya koymaya dönük enerjinin kuraklıktan ve kıtlıktan etkilenen bölgelerde oluşan yeni durumu tespit etmeye yöneltilmemiş olması ilginçtir. Bunun kuraklığı ve kıtlığı takip eden ilk birkaç yılda kayıtsızlıktan ziyade bilinçli bir tercih olabileceğini düşünmek mümkündür. Bürokratlar kuraklıktan sonraki birkaç yıl içinde yapılacak sayımların azalmış olmakla birlikte devam eden insan hareketliliğinden dolayı işlevsiz kalacağını düşünmüş olmalıdır. Bu durumda gereksiz yere sayım yapılmasının bir anlamı yoktu. Ancak ilerleyen yıllarda da geniş çaplı sayımlar yapılmamıştır. Kuraklık ve kıtlık hafızalardaki yerini uzun bir süre koruyacak olmasına karşın etkileri 1850'lerin başlarına gelindiğinde azalmış, 1840'ların ikinci yarısında ardı arkası kesilmeyen şikâyet ve istekler seyrekleşmişti. Yeni sayımların yapılmasına yönelik baskıların azalması bürokratların da konuyu gündemlerinden düşürmelerine ya da göz ardı etmelerine yol açmış olmalıdır. Hangi sebeple olursa olsun kuraklık ve kıtlıktan sonra iktisadi ve insani kaynakları tespit etmeye dönük sayımlar belli alanlarla sınırlı kalacaktır.

Gerede ve Çerkeş gibi kazalar 1845 Orta Anadolu kuraklığının ve kıtlığının etkilediği alanların kuzey sınırında yer alıyorlardı. Bu kazaların kuzeyinde kalan coğrafya kuraklıktan çok daha az etkilenmişti. Kıtlıktan etkilenen diğer kent ve kasabalarda olduğu gibi Gerede açlıktan ölümlerle, göçlerle ve tarımsal alanlarda büyük üretim düşüşleriyle yüzleşmek zorunda kalacaktır. Ancak Geredeliler kayıplarını en aza indirebilecek adımları atmak konusunda çok mahirdi. Bu dönemde İstanbul'daki varlıkları artan ve ev içi hizmetlerde istihdam edilen Anadolulu kız çocuklarının büyük bir kısmının Gerede'den gelmesi Geredelilerin kıtlığın yarattığı baskıyı hafifletmeye yönelik manevra kabiliyetlerinin genişliğine işaret etmektedir. Gerede, kuraklık ve kıtlığın etkisini kaybetmesinden sonra İmparatorluğun sonuna değin, ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a kız çocuğu göndermeye devam edecekti. Bu kızların bir kısmının serüvenlerini kayıtlardan takip etmek mümkündür.[80]

Kıtlık sırasında seyahat etmek için izin talebinde bulunanlar arasında Geredeliler başı çekiyordu. Bu yöndeki taleplerin ve izinlerin fazlalığı 1846 sonbaharında kıtlığın kazadaki etkilerini inceleyen Bolu kaymakamı Tahir Bey'i şaşırtacaktır. Şaşırtıcı olan kıtlığın etkili olduğu bir dönemde insanların seyahat etmek için izin talebinde bulunmalarıydı. Kaçan yüzlerce hanenin yanında kıtlığı he-

80 Genellikle ev içi hizmetlerde birkaç yıl çalışan bu kızlar buluğa erişmelerini takip eden dönemde evleniyor ve yaşamlarına İstanbul'da devam ediyorlardı. Gerede'den (aslında Anadolu'nun tümünden) İstanbul'a gelen/getirtilen kız çocuklarını kendileri gibi taşradan gelen yetişkin erkeklerden ayıran en önemli özellikleri buydu. Para kazanmak maksadıyla İstanbul'a gelen taşralı erkeklerin bir kısmı buraya yerleşmekle birlikte, geriye kalanları kazandıklarıyla memleketlerine geri dönüyorlardı. Oysa kız çocuklarının çok az bir kısmı çocukluklarının erken dönemlerini geçirdikleri memleketlerini bir daha görme şansına erişiyordu. Hizmet etmek üzere geldikleri İstanbul artık onların yaşamlarının geri kalanını geçirecekleri yerdi aynı zamanda (Kokdaş ve Araz, 2018: 41-68). Dönemin İstanbul'undan kız çocuklarının yaygın olarak 15 yaşından biraz erken bir yaşta buluğa eriştikleri kabul ediliyordu. Meseleyi hukuki ve toplumsal bağlamı içinde tartışan kısa bir makale için bkz. (Araz, 2016: 42-49).

nüz etkili bir şekilde hissetmemiş Geredeliler de seyahat izni alarak tedbir amacıyla büyük oranda İstanbul'a yöneliyorlardı. Kıtlıktan kaçanlar genellikle aileleriyle birlikte hareket ederken izin alarak seyahat edenler daha bireysel yolları tercih ediyorlardı. Ailenin bir kısmı Gerede'de kalırken diğer bir kısmı İstanbul'a ulaşmak için yollara koyulabiliyordu. Gidenler bir anlamda öncü olanlardı ve gerektiğinde arkada kalanların da gelmelerini sağlayacak uygun koşulları hazırlıyorlardı.

Göç edenlerin geri dönmelerini geciktiren ve insanların endişe içinde yaşamaya devam etmelerine sebep olan kuraklığın devam etmesi değildi. 1845'teki şiddetli kuraklıktan sonra havalar iyi gitmiş, ekip biçmeye elverişli hale gelmişti. Ne var ki kırsal kesimlerde ne ekecek tohum ne de toprağı işleyecek yeterli hayvan vardı. Tohum ve hayvan sorunu 1840'ların ikinci yarısında kuraklığın ve kıtlığın etkilediği coğrafyada yaşayan insanların en temel meselelerinden birini oluşturuyordu. Tohumu ve hayvanı olmayan köylüler vergilerini verememek bir kenara gündelik gereksinimlerini karşılamakta güçlük çekiyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, kuraklık ve kıtlık dönemleri kadar olmasa da, toprağı işleyecek büyükbaş hayvan sıkıntısı ilerleyen dönemlerde de varlığını sürdürecekti. 19. yüzyılın sonlarında kaleme alınan bir hikâyede kızını ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a gönderen bir Anadolu köylüsü bunun karşılığında alacağı parayla toprağını sürüp ekebileceği bir öküz almanın hayalini kuruyordu (Rana bint Safvet, 18 Şevval 1313/2 Nisan 1896: 4-5).[81]

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

A.DVN: 16/56, 6/84; A.MKT: 27/60, 44/36, 44/93, 46/24, 46/87, 57/57, 62/99, 65/13, 101/90, 167/13; A.MKT.DV: 3/11; A.MKT.MHM: 2/19; C.İKT: 9/441, 26/1292, 37/1808; C.ML: 748/30491; DH.MUİ: 1-6/55; İ.MVL: 78/1519, 79/1545; 104/2299; MVL: 8/32, 9/29, 10/19, 11/6, 23/5, 43/26.

Gerede Şer'iyye Sicilleri (GeŞS) 5021.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA).

Bab Şer'iyye Sicilleri (BŞS) 421.

Mahmudpaşa Şer'iyye Sicilleri (MŞS) 62.

Davudpaşa Şer'iyye Sicilleri (DŞS) 111, 113.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

NECTY 01485: *1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları.*

Gazete Yazıları

Rana bint Safvet, "Ahretlik", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, No. 56, 18 Şevval 1313/ 21 Mart 1312 (2 Nisan 1896), 4-5.

81 Ayrıca öküzün Anadolu köylüsünün yaşamındaki hayati yerine değinen bir roman için bkz. (Edhem Veysi, 1339: 1-16).

Salnameler

Bin Üç Yüz On İki Sene-i Hicriyesine Mahsûs Kastamonu Salnamesi, 1312/1894, Vilâyet Matbaası, Kastamonu.

Bolu Vilâyeti Salnâmesi Rumî 1341 Milâdî 1925 (2008) H. Birgören (haz.), Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu.

Salnâme-i Sene-i 1289, 1289/1872, Matbaa-i Vilâyet, Kastamonu.

Nüfus ve Temettuat Kayıtları

Gerede Nüfus Defterleri cilt 1 1840 (Giriş-Metin-Dizin) (2015) M. Süme, A. O. Çalık, T. Araz, İ. Yetiş, M. Tarhan, B. Aksay (haz.), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu.

Gerede Temettüat Defterleri H. 1260-M.1844 cilt 1 (2015) R. Kaşmer (haz.), İstanbul.

Diğer Kaynaklar

Akyıldız, A. (2012) *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Al-Qattan, N. (2014) "When Mother Ate Their Children: Wartime Memory and the Language of Food in Syria and Lebanon", *International Journal of Middle East Studies,* 46/1: 719-736.

Araz, Y. (2016) "Cinsel İlişkiye Uygundur Lakin Kendi Adına Konuşamaz! Osmanlı İstanbul'unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Başlarından İmparatorluğun Sonuna)", *Toplumsal Tarih,* 274: 42-49.

Araz, Y. ve Kokdaş, İ. (2020) "In Between Market and Charity: Child Domestic Work and Changing Labor Relations in Nineteenth-Century Ottoman Istanbul", *International Labor and Working-Class History,* 97 [yayınlanacak].

Avcı, Y. (2017) *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Ayalon, Y. (2015) *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plauge, Famine, and Other Misfortunes,* Cambridge University Press, United States of America.

Aytekin, E. A. (2008) "Cultivators, Creditors and the State: Rural Indebtedness in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Journal of Peasant Studies,* 35(2): 292-313.

Aytekin, E. A. (2007) "XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk", *Kebikeç,* 23: 141-156.

Aykut, E. (2018) "Necâset, 'Gâvur' Kafatasları ve 19. Yüzyıl Ortasında Doğu Anadolu'da bir Yağmur Ritüeli", *Kebikeç,* 46: 189-218.

Aykut, E., İleri, N. ve Artvinli, F. (2019) *Tarihçilerden Başka Bir Hikâye,* Can Yayınları, İstanbul.

Balsoy, G. E. (2015) *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları,* Can Yayınları, İstanbul.

Basiretçi Ali Efendi. (2001) *İstanbul Mektupları,* N. Sağlam (yay. haz.), Kitabevi, İstanbul.

Başaran, B. (2014) *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order,* Brill, Leiden.

Bayar, Y. (2013) *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Behar, C. (2014) *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Clay, C. (1998) "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle Eastern Studies,* 34(4): 1-32.

Çadırcı, M. (2013) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Çelik, S. (2010) *The Rich, the Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

Çelik, S. "'No Work for Anyone in this Country of Misery': Famine and Labour Relations in Mid-Nineteenth Century Anatolia" E. Kabadayı ve L. Papastefanaki (ed.) *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation States 1840-1940* içinde, Berghahn Books [yayınlanacak].

Çiçek, M. T. (2014) *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during the World War I, 1914-1917,* Routledge, Londra.

Dursteler, E. (2013) *Dönme Kadınlar Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar,* çev. D. Koç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Edhem Veysi. (1339/1923) *Besleme,* Şems Matbaası, Samsun.

Erhan, K. (2013) *Gerede İlçesi'nin Coğrafyası,* Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Erler, M. Y. (2010) *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880),* Libra Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.

Ertem, Ö (2017) "Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire: A Comparative Framework and Overview", *Collegium,* 22: 151-172.

Ertem, Ö. (2012) *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century,* Yayınlanmamış doktora tezi, European University Institute, Florence.

Et-Tercüman, İ. (2012) *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916,* S. Temârî (inceleme ve notlar), çev. A. Benli, Klasik Yayınları, İstanbul.

Findley, C. V. (2014) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922,* çev. E. Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Göcen, H. (2018) "Sığırcık Suyu Şeyhleri", *Toplumsal Tarihi,* 298: 38-48.

Güran, T. (1998) *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı,* Eren Yayınları, İstanbul.

Herzog, C. (2011) "Migration and the state: On Ottoman regulations concerning migration since the age of Mahmud II" U. Freitag, M. Fuhrmann, N. Lafi ve F. Riedler (edi) *The City in the Ottoman Empire Migration and the Making of Urban Modernity* içinde, Routledge, Londra, 117-134.

İnal, O. (2011) "Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview", *Osmanlı Araştırmaları,* 38: 1-25.

İnal, O. ve Köse, Y. (2019) *Seeds of Power Explorations in Ottoman Environmental History,* The White Horse Press, Cambridgeshire.

İnalcık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2012) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnce, Ö. (2012) "Kaybolan Mesleklerimiz: Şimşir Tarakçılık", *Gerede,* 13: 12-13

Jackson, P. (1984) "Women in the 19th Century Irish Emigration", *The International Migration Review,* 18(4): 1004-1020.

Karademir, Z. (2014) *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660),* Kitap Yayınevi, İstanbul.

Karal, E. Z. (1995) *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831,* Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

Karpat, K. H. (2010) *Osmanlı Nüfusu 1830-1914,* çev. B. Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Kırlı, C. (2015) "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar" A. Bilgin (ed.), *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum, cilt 4* içinde, İslam Araştırmaları Merkezi-İBB Kültür AŞ, İstanbul, 72-79.

Kırmızı, A. (2016) *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908,* Klasik Yayınları, İstanbul.

Kocabaşoğlu, U. (2004) *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900),* İletişim Yayınları, İstanbul.

Kokdaş, İ. ve Araz, Y. (2018) "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdâm Edilen Kuzeybatı Anadolulu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 33(1): 41-68.

Konrapa, M. Z. (1960) *Bolu Tarihi,* Bolu Vilâyet Matbaası, Bolu.

Melville, C. (1988) "The Persian Famine of 1870-1872: Prices and Politics", *Disasters,* 12(4): 309-325.

Mikhail, A. (2011) *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History,* Cambridge University Press, United States of America.

Mitralyöz, O. (1970) *Gerede,* Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara.

Ó Gráda, C. (1992) *The Great Irish Famine,* Macmillan, Londra.

Ortaylı, İ. (2011) *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Öntuğ, M. M. (2009) *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği,* Palet Yayınları, Konya.

Özbek, N. (2002) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Özkan, F. (2016) "Unification of the Market, Fragmentation of the People: Famine and Migration on the Tabzon-Bayezid road in the Late Ottoman Empire" S. Karahasanoğlu ve D. C. Demir (ed.) *History from Below: A tribute in memory of donald quataert* içinde, Bilgi University Press, İstabul, 217-245.

Öztelli, C. (1976) *Uyan Padişahım,* Milliyet Yayınları.

Öztürk, S. (2003) "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 1(1): 287-304.

Pamuk, Ş. (1994) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Paspatis, A. (2014) *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ordotoks Esnafı 1833-1860,* çev. M. Yerasimos, A. Özdamar (haz.), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Sadeddin Nüzhet ve Mehmed Ferid. (1926) *Konya Vilâyeti Halkiyât ve Harsiyâtı,* Vilâyet Matbaası, Konya.

Serbestoğlu, İ. (2015) *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865,* Mengüceli Yayınları, Malatya.

Şaşmaz, M. (2005) "Niğde ve Çevresinde Kıtlık (1887-1892)" M. Şaşmaz (ed.) *Niğde Tarihi Üzerine* içinde, Kitabevi, İstanbul, 181-209.

Tanielian, M. S. (2017) *The Charity of War: Famine, Humanitarian Aid, and World War I in the Middle East,* Stanford University Press, Stanford.

The Famine in Asia Minor, Its History, Compiled From the Pages of the Levant Herald. (1989) The Isis Press, İstanbul.

Turna, N. (2013) *19. YY.'den 20. YY.Ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürûr Tezkereleri,* Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış (1938) Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.

Uygun, S. (2015) *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası. (1851-1914),* Kitap Yayınevi, İstanbul.

Ünlü, A. R. (2000) *Tarih Boyunca Gerede,* H. Ö. Cevahiroğlu (sad.), A. Çevik (yay.), Ademmedya&Gerede Yayıncılık, İstanbul.

White, S. (2013) *Osmanlı'da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları,* çev. N. Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul.

Zachariadou, E. ed. (2001) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler,* çev. G. Ç. Güven ve S. Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Orta sınıf erkeklerin ev işleri ve ev içi bakım emeğine "saygıları" ne anlama gelebilir?

Yasemin Yüce - Kezban Çelik***

Özet: Bu çalışma orta sınıf erkeklerin ev işi işlere ve çocuk bakımı konusuna ilişkin geleneksel olan ve olmayan pratiklerini ve algılarını konu edinmektedir. Bu amaçla yapılan araştırma, Orta Karadeniz illerinde (Samsun, Çorum, Amasya, Tokat) yaşamakta olan eğitimli, meslek sahibi ve evli kırk erkekle yapılan derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Çalışmaya katılan erkeklerin çoğunluğu kendilerine benzer şekilde eğitimli, meslek sahibi, ücretli çalışmakta olan kadınlarla evlidir. Kadının para kazanmaya katılımının artmasıyla geleneksel aile düzeninin dayanağı olan ayrışmış kadın-erkek rollerinin, paylaşmaya dayalı cinsiyet rolleri ile değişmesi beklenebilir. Ancak yapılan çalışmalar para kazanma işlevine ilişkin kalıp-yargılara kıyasla, ev işlerinin paylaşımına ilişkin kalıp-yargıların daha dirençli olduğunu göstermektedir. Bu noktada sunulan çalışma orta sınıf erkeklerin ev işleri ve paylaşımına ilişkin yargılarını ve pratiklerini anlamak istemiştir. Çalışmanın önemli sonuçlarından bir tanesi orta sınıf erkeklerin geleneksel olmayan bazı yaşam pratikleri içinde yaşıyor oldukları ancak kadın ve erkek olmayı belirleyen geleneksel cinsiyet ideolojisini devam ettirdikleridir. Geleneksel cinsiyet ideolojisine sahip ve eşitlikçi ev içi alan talep etmeyen kadınlarla evli olmaları; ev işlerinin ücret ödenen bir başka kadına devir edilebilmesi ve yakın aile üyelerinin desteğinin alınabiliyor olması erkeklerin geleneksel cinsiyet rejimini sürdürmelerine yol açan temel etkenler olmaktadır. Diğer yandan çalışmanın işaret ettiği önemli bir diğer bulgu ise orta sınıf erkeklerin kadının ev içi alanda harcadığı emeği görüyor oldukları, değer verdikleri ve saygı duyduklarıdır. Bu görme, tanıma ve saygı duyma hali, ev içi alanın çatışmasız "özel alan" olarak kalmasına neden olmaktadır. Çalışmanın sonunda orta sınıf erkeklerin geleneksel olmayan bazı yaşam pratiklerinin olduğu ancak erkek ve kadının neler yapması gerektiğini belirleyen geleneksel cinsiyet rejiminin değişmediğini söylemek mümkün olmuştur.

Anahtar sözcükler: Erkeklik, ev içi işler, toplumsal cinsiyet.

(*) Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, yyuce@omu.edu.tr

(**) Prof. Dr. TED Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, kezban.celik@tedu.edu.tr

Giriş

Kadınların ücretli iş katılımlarının yüksek olduğu ülkelerde, kadının para kazanmaya katılımının artmasıyla geleneksel aile düzeninin dayanağı olan ayrışmış kadın-erkek rollerinin yerini paylaşmaya dayalı cinsiyet rolleri anlayışına bıraktığı görülmektedir (Fortin, 2005: 419). Diğer yandan, işgücünde evli kadın sayısının artıyor olmasına rağmen, kadınların hem işte hem de evde çalışmaları sebebiyle erkeklerin ev işlerine daha fazla katkıda bulunacağı öngörüsünün beklenilen/olması gereken ölçüde gerçekleşmemiş olduğu da görülmektedir (Bianchi vd. 2000; Gershuny, 2000; Hook, 2006). Her ne kadar erkekler bundan otuz ya da kırk yıl önce yaptıklarından daha fazla, kadınlar ise biraz daha az ev işi yapıyorlarsa da iş yükleri yine de eşit değildir (Başak vd. 2013: 23) ve ev işlerinin paylaşımında gözlenen değişme, para kazanma rolünün paylaşımında gözlenilenin çok gerisinde kalmaktadır. Bunun temelinde ev işlerinde kadınlık ve erkekliğin algılanışına ilişkin toplumsal kalıp-yargıların yattığı söylenebilir. Para kazanma işlevine ilişkin kalıp-yargılara kıyasla, ev işlerinin paylaşımına ilişkin kalıp-yargılar daha çok direnç göstermektedir (İmamoğlu, 1994: 834).

Kapitalist toplumlarda ücretli iş ile erkeklik arasında kurulan tarihsel bağ, erkeği ev geçindirici rol ile kurmuştur (Crompton, 2006). Ancak kadınların ücretli işe katılımlarının artması ve iş piyasasında yaşanan esneklik ve reel ücretlerin düşmesine bağlı, "çift gelirli aile olma" zorunluluğu ile bu temel erkeklik görevi aşınmakla birlikte erkek kimliğini kuran bir nitelik olarak ev geçindirici rolün önemi devam etmektedir. Dünya çapında yapılan çalışmalara göre erkekler çoğunlukla piyasa işlerinde çalışırken kadınlar çalışma zamanlarının çoğunluğunu karşılıksız emeğe ayırmaktadır (Memiş vd. 2012: 159). Farklı zaman ve ülkelerde yapılan çalışmaların benzer sonuçlar üretmesi geleneksel toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü ile ilişkili olarak değerlendirilebilir. Klasik ataerkillik olarak tanımlanan bu model, erkeklerin ailenin geçiminden, kadınların ise evin, erkeklerin ve çocukların bakımından sorumlu oldukları bir işbölümünü öngörür. Bu işbölümünü meşrulaştıran ideolojik ve politik araçları kullanır. Bu model içindeki "ataerkil pazarlık" kadınların geçimlerinin sağlanması karşılığında itaat ve cinsel namus vaat ettikleri bir anlaşmadır (Kandiyoti, 1988). Diğer yandan geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri kadının çalışma hayatına katılımının artması ile açıkça sorgulanır bir hal almaktadır. Kadın artık evde değildir, bu durumda ev işlerini "kim" ve "neden" yapacaktır?

Geçtiğimiz otuz-kırk yıl dikkate alındığında İngiltere, Amerika ve diğer sanayileşmiş ülkelerde kadınların ücretli iş katılımlarının artıyor olmasına rağmen "ev işi" halen "kadın işi" olarak kalmaya devam etmektedir. Kadının işgücü piyasasına katılımı erkeklerin karşılıksız emek süresini arttırmaktan ziyade kadınlardan beklenen emek miktarını arttırmıştır (Meissner vd. 1975). Hatta kadınların tam zamanlı çalışan oldukları durumlarda bile erkeklerin ev işlerine

katılımda isteksiz olmaları ve bu işleri kadın işi olarak görmeleri değişmemektedir (Gershuny, 1992). Bazı çalışmalar erkeklerin ev işlerine katılımlarının artış gösterdiğini ancak artışın çok yavaş olduğunu ve kadın-erkek arasında ev işlerine harcanan zaman eşitsizliğinin sürdüğünü göstermektedir.

Gelişmiş dünyada 1960'lı yıllarla birlikte toplumsal cinsiyet sisteminde meydana gelen değişimleri "devrim" olarak nitelendirmek mümkündür. Kadınların çalışma hayatına katılımları dramatik şekilde artmıştır; doğum kontrolü mümkün ve yaygın hale gelmiştir; üniversite mezuniyet oranları erkekleri yakalamış, hatta geçmeye başlamıştır; hukuk, tıp ve iş dünyasına ilişkin alanlarda doktora derecesine sahip kadın sayısı artmıştır; istihdam ve eğitimde cinsiyet ayrımcılığı yasadışı hale gelmiştir; daha önce erkek egemen olan mesleklere daha fazla kadın dahil olmaya başlamıştır ve daha fazla sayıda kadın siyasete seçilerek katılmaya başlamıştır. Bu değişimlerin tümü cinsiyet sistemini de değiştirmeye başlamıştır. Diğer yandan değişimlerden etkilenme düzeyi, kadının sosyal sınıfına dahil olduğu alana (ev, iş, siyaset gibi) göre farklılık göstermekle birlikte genel eğilimin değişim yönünde olduğunu söylemek mümkündür (England, 2010: 150-151). Bu noktada, nelerin değişmediğine bakmak toplumsal cinsiyet ideolojisini anlamak için gerekli gözükmektedir.

Genel olarak ev içi alanın ve özel olarak ev işlerinin kadın işi olarak görüldüğü anlayış, kadınların yaşamında çok ciddi değişimler olmasına rağmen değişmemektedir. Bu noktada bunun nedenini sorgulamak hayati önemdedir ve kalıp-yargıların sürdürülmesinde erkeklerin bakış açısının neden değişmediği, değişmesi için nelerin gerekli olduğunu sorgulamak anlamlı olacaktır. Kadınların çalışma hayatına dahil olmaları, hele ki erkeklerle benzer işleri yaparak benzer gelir elde ettikleri, yani "ataerkil pazarlığın" değiştiği hallerdeki tutum ve algıları önemlidir. Kadınlığın hızla dönüştüğü bir süreçte erkekliğin yeniden nasıl kurulduğunu anlamaya çalışmak önemli bir girişim olarak görülebilir. Var olan değişimler yalnızca kadınların yapıp ettikleri ve/veya kadınların yaşamını etkileyen değişimler mi yoksa yapısal değişikliklere de sebep olmuş mudur? Kadınlar mı değişiyor yoksa toplumsal cinsiyet rolleri mi değişiyor sorusu sosyolojik anlamda önemli sorulardır. Bunu anlamak için de erkeklere, değişen erkeklik kurgularına bakmak açıklayıcı olacaktır.

Ev ve bakım işleri

1970'lerden bu yana ev içi işbölümünü belirleyen unsurların neler olduğunu anlamaya yönelik çalışmalar yapılmakta ve bu alana ilişkin önemli bir birikimin olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir. Ev içi alana ilişkin toplumsal cinsiyet esaslı eşitsizliği açıklamak için kullanılan kabaca dört yaklaşım olduğu görülmektedir: İlki göreceli kaynak pazarlığı (*relative resource bargaining)* yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda ev işlerinin bölüşümü "pazarlığın" sonucudur. Erkek ve kadının iş pi-

yasasına çıkmaları halinde elde edebilecekleri ücret dikkate alınarak hesaplama yapılmaktadır. Bu pazarlıktan erkek emeği galip çıkmaktadır. Kadının erkekten daha az gelir elde ettiği durumda hane gelirine katkısının az olmasına bağlı olarak daha fazla ev işi yaptığı iddia edilmektedir. İkinci yaklaşım ev işleri için harcanabilecek zamana sahip olma (*time availability*) ile açıklanmaktadır. Bu yaklaşım kadınların işte ve evde geçirdikleri zaman ile ev işlerine harcadıkları zamanın doğrusal artacağını iddia etmektedir. Üçüncü yaklaşım ise ekonomik bağımlılık modelidir (*economic dependency*). Bu yaklaşımda, ev işinin kadın işi olması kadının ekonomik olarak kocaya bağımlı olması ile açıklanır. Kadının ekonomik olarak kocaya tam bağımlı olduğu noktada hiç ev işi yapmayan koca ile başlayan ev içi işbölümü eğrisi, kadının bağımlılık düzeyine göre artış gösteren bir seyir izlemektedir. Dördüncü yaklaşım ev işlerinin kadın işi olmasını toplumsal cinsiyet ideolojisi ile açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre kadın ve erkeğin ev işlerini paylaşmaları ile sahip olunan toplumsal cinsiyet ideolojisi arasında ilişki vardır. Toplumsal cinsiyet ve evlilik rollerine ilişkin geleneksel ideolojiye sahip erkeklerin bu alanı ve işlerini kadının alanı ve işleri olarak gördükleri; eşitlikçi ilişkiye inanan erkeklerin daha dengeli bir işbölümüne inandıkları görülmektedir.

Ancak yapılan çalışmalar kadının dışarıda geçirdiği zamanın artmasına rağmen ev içi işler için harcadığı zamanın aynı şekilde azalmadığını göstermektedir. Pek çok ampirik çalışmanın sonuçları ev içi işlerin paylaşımının geleneksel roller esasına göre olduğunu göstermektedir (Greenstein, 2000: 322). Erkekler daha az ev işi yaparlar çünkü kadınlardan daha yüksek olan gelirlerinin bunun gerekçesi olduğu söylenmektedir. Ancak hane gelirinin eşler arasında eşit sağlandığı durumlarda da ev işinin paylaşımının eşit olmadığı görülmektedir. Hatta kadının gelirinin erkekten fazla olduğu durumda da bu eşitsizlik sürmektedir (Bittman vd. 2003; Mannino ve Deutsch, 2007).

Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini bozarak gelir elde eden, hatta kocasından daha fazla gelir elde eden kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerini bozmanın mesuliyetini alarak "norm"dan sapan davranışını nötrleştirmeye (*neutralization of deviance*) çalışmaktadır. Erkeğin ekonomik olarak kadına bağımlı olduğu hallerde daha az ev işine katılması da beklenen normatif ideolojiden sapan "erkekliği" telafi etme çabası olarak görülebilir. Ekonomik olarak bağımlı kocaların ev işine katılma oranları %25 iken, kadının ekonomik olarak kocaya bağımlı olduğu halde katılım oranı %33 olmaktadır. Bu da normdan sapmanın kadın ve erkek tarafından cinsiyet ideolojisi aracılığı ile yeniden kurulumunu göstermektedir. Hochschild bu durumu "erkek, kadın üzerindeki gücünü bir yerden kaybettiğinde bunu yeniden kurmak için bir diğer yol kullanır" (1989: 221) diye açıklamaktadır. Bu sebeplerden ötürü ev işleri paylaşımının neyin belirlediğine ilişkin temel soruya dördüncü yaklaşımla cevap bulmanın daha mümkün olduğu gözükmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve kalıpları temel belirleyici olarak araştırmanın bakış açısını oluşturmaktadır.

1990'larda Hochschild'ın (1989) oldukça etkili olan *İkinci Vardiya* kitabı, evdeki cinsiyete dayalı işbölümünün görülmesini sağladı (Königsberg, 2011). Bu çalışmada erkekler evdeki iş yükünü paylaşmaya isteksizdi ve bu nedenle ücretli çalışan kadınların eve geldiklerinde ev işi ve çocuk bakımından kaynaklı ikinci vardiyalarında harcadıkları zamanı göstermesi açısından çok önemliydi. Diğer yandan erkelerin ev işlerine katılımı az da olsa artarken asıl artışın çocuk bakımına katılımda olduğu izlenmektedir. Çocuk yetiştirmeye artan katılım da erkeklik ile ilgili olabilir. Çocuk yetiştirme aynı zamanda sınıfsal yeniden üretimin temel bir mekanizmasıdır. Yayımlanan az sayıdaki çalışma, işsiz kalan babaların "evi geçindiren baba" kimliğine sığınmak yerine "ilgili, aktif, katılımcı baba" kimliğini benimseyerek çocuk bakımına katıldıklarını göstermektedir (Chesley, 2011; Sherman ve Harris, 2012). Bu hem erkek kimliğini korumayı hem de aile rollerine girmeyi eşzamanlı sağlayıcı tarihsel bir imkâna işaret ediyor olabilir.

Niceliksel çalışmalar, babaların ev işlerine ve çocuk bakımına katılımlarının; bireysel ve aile özellikleri, kültürel normlar, devletin düzenleyici çerçeveleri ve politika uygulamaları arasındaki karmaşık ilişkilere bağlı olduğunu göstermektedir (Hook, 2010). Niteliksel çalışmalar ise, erkeklik kültürlerinin önemini vurgulamaktadır. Ücretsiz aile işi yapmanın meslekler ve ülkeler arasında erkeklerin tavırlarına olan etkisinin ev işi ve çocuk bakımı ile ilgili fırsatlar ve kısıtlamalara bağlı olduğunu göstermektedir (Gerson, 2010).

Hochschild ve Machung (2012: 15-16) erkeklerin, günlük yaşamlarında ikinci vardiya ile yakından ilgili toplumsal cinsiyet ideolojisi ile bağlantılı olarak üç farklı davranış biçimi sergilediklerini ortaya koymuştur: "geleneksel", "geçiş süreci" ve "eşitlikçi". Hochschild ve Machung (2012), eşlerin her ikisinin de çalıştığı ailelerde, erkeklerin ev işlerini paylaşımını etkileyen faktörleri irdelerken erkeğin gelirinin yüksekliğinin, çalışma saatlerinin, annesinin ev kadını olmasının, babasının evde az iş yapmasının açıklayıcılık gücünün belli bir noktaya kadar etkili olduğunu tespit etmiştir. Asıl etkili olanın ise erkeğin toplumsal cinsiyetle ilgili görüşlerini hayata geçirirken belirlediği *toplumsal cinsiyet stratejisi* olduğu belirtilmektedir.

2005 yılında on ülkenin sosyal verilerini kullanarak ev işlerinin paylaşılma durumlarının ülkeler ve ülkelerin refah modellerine göre farklılık gösterip göstermediğinin incelendiği çalışmanın sonunda, on ülkede de ev işlerinin çoğunluğunun kadınlar tarafından yapılmakta olduğu gösterilmiştir. Ancak ev işlerinin paylaşım örüntülerinin değişmekte olduğu bulunmuştur. Örneğin muhafazakâr refah devlet modeline sahip ülkelerde ev işlerinin eşit paylaşımının düşük, sosyal demokratik refah devletlerinde ise eşitlikçi paylaşım oranlarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Liberal rejimlerin ise çok heterojen olduğu ancak baskın örüntünün ev işlerinin tek sorumlusunun kadın olarak görülme örüntüsünün olduğu bulunmuştur. Çalışmanın sonunda toplumsal cinsi-

yet rollerine ilişkin tutumlar, kadınların ücretli çalışma oranları ve diğer belirleyiciler kadar sosyal refah devlet modelinin de etkisinin olduğunu göstermiştir. Bu anlamda siyasi iklimin ve politikaların kadın ve erkeğin ev içi alandaki işbölümü üzerine etkisinin olduğu söylenebilir (Geist, 2005: 38). Kadınların ücretli iş katılımlarının artma hızına karşı erkeklerin ev işlerine katılım oranlarının bu hızın gerisinde kalmakta olduğu pek çok çalışmanın gösterdiği net bir sonuçtur (O'Sullivan, 1998; Crompton vd. 2003). Bu genel eğilime rağmen ülkeler arası farklılıklar olduğu da gösterilmektedir. Ülkeler arasındaki farklılıkların refah devleti politikaları kadar, kabul edilir toplumsal cinsiyet rolleri ve kadının pozisyonuna ilişkin kabullerine gömülü olduğu söylenmektedir (Crompton vd. 2005: 213).

Farklı ulusal bağlamlarda erkeğin ev geçindirici rolünün merkezî olması hegemonik erkeklik ile ilgilidir (Connell, 1995; Novikova vd. 2005). Connell, *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar* adlı çalışmasında erkeklerin iktidar ilişkilerini denetleyip nimetlerinden yararlandıkları bir cinsiyet sisteminin var olduğunu söylemiştir. Bu sistemin işleyişini sağlayan üç temel mekanizma vardır: Birinci mekanizma, kadınların ve erkeklerin farklı işler yaparak farklı konumlar, statüler ve getiriler elde etmelerine yol açan "cinsiyete dayalı işbölümü"dür. Bu işbölümü, kadınları ev-aile işleriyle sınırlandırarak ücretsiz ev içi emek olarak çalıştırılmalarına yol açar. Öte yandan erkekler, genel anlamda kamu alanlarının denetimini ellerinde tutmalarına yol açacak biçimde özel şirketleri, ticareti, bürokrasiyi, orduyu yöneterek bu cinsiyet rejiminin sürekliliğini olanaklı kılarlar. İkinci mekanizma, sınıf, ırk, etnisite, bölgesel gelişmişlik farklılıklarına dayalı iktidar ilişkileri ile cinsiyet farklarına ilişkin toplumsal ilişki örüntülerinin iç içe geçerek, toplumsal cinsiyet sisteminin bir iktidar ilişkileri ağı olarak işlemesine yol açan mekanizmadır. Üçüncü mekanizma ise Connell'in "kateksis" dediği, cinselliğin ve cinsel arzunun şekillendirdiği toplumsal ilişkilerin oynadığı roldür (1998).

İktidar ilişkilerinin nimetlerinden yararlanan hegemonik bir erkekliğin mevcut olması çeşitlenen "erkeklik hallerinin" oluşmasına yol açmaktadır. Eğer egemen erkeklik varsa buna karşı direnen karşı-erkeklikler de olmalıdır. Sadece direnen değil, bu çerçeveye giremeyen ve/veya daha az girebilen erkeklerin olması ile de "erkeklikler" oluşmaktadır. Böylece farklı erkeklikler arasında çatışma dinamiklerinin yaşandığı bağlamları, gerilim ve çatışmaların hangi biçimlerde gerçekleştiğini sorgulamak da önemli hale gelmektedir. Bu çeşitlenmeyi belirli kategoriler altında toplamak olası gözükmektedir. Kabaca dört başlık altında toplanabilecek söz konusu kategoriler "hegemonik erkeklik", "suç ortağı erkeklik", "marjinal erkeklik" ve "madun erkeklik" şeklindedir. Hegemonik erkekler ataerkil yapıdan en fazla nemalanan erkekler olarak tarif edilirken, suç ortağı erkekler hegemonik erkekler kadar aktif bir rol üstlenmemekle birlikte, ataerkilliğe onay vererek kadınların ezilme ve ikincilleştirilmelerinden faydalanan erkekler olarak tanımlanmaktadır. Bu grup, erkeklerin büyük çoğunluğu-

nu oluşturmaktadır. Suç ortağı erkek(lik)lerin özelliği, hegemonik erkek(lik) ler gibi, elini kirletmeden "ataerkil paydan" yararlanmalarıdır (Connell, 1990: 79-80). Öte yandan "suç ortağı erkekler" taraf değiştirip feminist erkekler haline gelebilecek bir potansiyele de sahiptirler ve kadın ezilmişliği ve ikincilleştirilmesine karşı mücadele vermeyi de tercih edebilecek erkeklerdir. "Marjinal erkeklikler" ise ırk, etnisite ve/veya sınıf pozisyonları nedeniyle ataerkil iktidar karşısında hegemonik ve suç ortağı erkeklere göre dezavantajlı konumdadırlar. Connell'in kuramındaki marjinal erkeklere örnek olarak azınlıklara mensup erkekler ve sınıf altı konumdaki erkekler verilebilir. Diğer yandan ataerkil iktidar karşısında en dezavantajlı grup olan "madun erkeklikler" ise, heteroseksüellik dışındaki cinsel yönelimleri nedeniyle hiyerarşinin en altında yer almaktadırlar.

Cinsiyet sistemini belirleyen en önemli unsurlardan birisinin cinsiyete dayalı işbölümü olduğu ve değişiminin zor olduğu görülmektedir. Bu kapsamda "orta sınıf" erkekler "ataerkil paydan" elini kirletmeden yararlanırken ve bunu yaparken, yüzeysel bir cinsiyet eşitliğine inandığını belirtirken aynı zamanda taraf değiştirip kadının ikincilleştirilmesine karşı gelebilecek bir potansiyel de barındırdığı iddia edilmektedir. Bu çalışma orta sınıf erkeklerin cinsiyete dayalı işbölümü konusundaki görüşlerine odaklanarak "ataerkil paydan" yararlanma düzeyleri ve/veya feminist olabilme potansiyellerini irdelemektedir. Bu irdelemeyi ev işlerini nasıl paylaştıkları, paylaşmadıkları işleri nasıl anlamlandırdıkları, ev içi alana nasıl baktıklarını anlamaya çalışmak önemli olacaktır. Ev içi işlere ait yeni bir söylem veya yaklaşım gerçekleştirebilmekte midirler? Eğer evetse, söylemin yeni dinamikleri nelerdir? Bu sorulara cevap arayan bulgular toplumsal cinsiyet anlayışında oluşabilmiş küçük de olsa değişimleri takip etmek istemektedir.

Türkiye'de ev işi

Bu çalışma erkeklik kategorilerinden olan suç ortağı erkeklerin ev içi alana ve bu alandaki sorumluluklara ilişkin bakış açılarına odaklanmaktadır. Son yıllarda Türkiye'de kadın istihdamını geliştirme konusunda yapılan çalışmalar, kadının formel emek piyasasındaki kısıtlı varlığının en önemli sebebinin ev işleri ve bakım yükü olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar bir yandan ataerkil toplumsal ilişkilerin, diğer yandan da bunun uzantısı olarak devletin bakım hizmetlerini tamamen aileye, dolayısı ile de kadına havale ettiğini göstermektedir. Batı'da son yirmi yıldır tartışılan, Türkiye'de yakın zamanda gündeme gelen "iş ve aile yaşamını uzlaştırma" politikaları ve kadın istihdamını geliştirme çabaları kadının ikili iş yükü probleminin halen çözülememiş olduğuna işaret etmektedir (İlkkaracan, 2010). Bu politikaların uzlaştırmayı amaçlaması kadınların iş ve aile yaşamı arasındaki ilişkinin sanayileşme ve kentleşme sonucu yaşanan dönüşümle birlikte çelişkili hale geldiğine işaret etmektedir (Memiş ve Özay, 2011: 255).

Türkiye'de ise 2010 yılında yapılan aile değerleri araştırması, kadının çocuk bakım ve ev içi rollerini ön plana çıkaran geleneksel değerlerin yerini erkeği de ev işlerinden sorumlu tutan bir yargının almaya başladığını göstermektedir (2010: 100). Savran (2009: 23), Türkiye'de kadınların ücretli işlerde daha çok çalışmaya başlamalarıyla birlikte erkeklerin daha çok ev işi yapmasının ve kadınların paylarına düşen bakım ve ev işlerinin azaldığının gerçekle bağdaşmadığını öne sürer. Türkiye'deki ilk ulusal düzeyde derlenen zaman kullanımı anketine ait veriler, karşılıksız emeğin çalışan kadınlar için bile toplam çalışma sürelerinin yarısından fazlasını oluşturduğunu ortaya koymaktadır (TUİK, 2006). Zaman kullanım anketinde erkeklerin %70'i, kadınların ise %24'ü işgücü piyasasında çalışmaktadır. Çalışan kadınlar hane halkı ve ev bakımına 4 saat 3 dakika zaman ayırırken, erkek çalışanlar yalnızca 43 dakika ayırmaktadır. Batılı bazı ülkelerle karşılaştırıldığında bu fark dört kat daha fazladır ve literatürde sıkça bahsedilen çalışan kadının ikili iş yükü savını destekler niteliktedir (Memiş ve Özay, 2011: 266). Bu temel ayrışmadan hareketle çalışma, genel olarak kadınların evle ve çocuklarla ilgilendiği, erkeklerin ise evin geçimini sağladığı toplumsal cinsiyete dayalı geleneksel işbölümünün Türkiye'de geçerli olduğunu göstermiştir. Kadınlar toplam mesailerinin %87'sini karşılıksız çalışmaya ayırırken erkekler toplam mesailerinin %84'ünü ücretli çalışmaya ayırmaktadırlar. Çalışan kadınlar için bile karşılıksız emek yükü toplam mesailerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Toplam çalışma zamanlarının sadece %12'sini karşılıksız çalışma faaliyetlerine ayıran çalışan erkeklerle kıyaslandığında bu oran çok yüksektir. Çift çalışanlı hanelerde kadın toplam çalışmaya erkeklerden iki buçuk kat daha fazla zaman ayırmaktadır: Kadınlar çalışmaya 9,1 saat ayırırken bu süre erkekler için 6,8 saattir. Çalışan kadınlar karşılıksız çalışmaya 3,8 saat; erkekler ise 0,7 saat ayırmaktadır. Bulgular, tek gelirli ve gelirden yoksun haneler için küçük farklılıklar dışında benzerdir. Ne kadınların ne de erkeklerin ücretli bir işte çalıştığı gelirden yoksun hanelerde toplam çalışma yükü bakımından kadınlar ve erkekler arasındaki fark daha da büyüktür. Çocuk sahibi olmak yaşam seyrinde, Türkiye'de çalışan kadın ve erkeğin harcadıkları karşılıksız çalışma süresini eşitleyen önemli bir geçiş olarak görülmektedir. Eğer evde yaşayan çocuklar varsa erkeklerin evde karşılıksız çalışmaya daha fazla yardımcı oldukları görülmektedir. Ancak bu sadece tek çocuk sahibi hanelerle sınırlıdır. Çocukların sayısı arttıkça, erkekler evdeki iş yükünü paylaşmayı bırakmaktadırlar. Çocuk sayısı birden ikiye çıktığında ücretli çalışma saatleri azalmakta ve karşılıksız çalışma süreleri artmaktadır. Çocukların sayısı ikiden üçe veya daha fazlaya çıkarsa kadınların toplam mesaileri anlamlı ölçüde artmaktadır (Memiş vd. 2012: 176-179). Kadınların toplam çalışma süreleri erkeklerden çok daha uzundur ve bu fark büyük ölçüde ev işlerinin eşit paylaşılmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca evlenmek ve çocuk sahibi olmak kadınların karşılıksız iş yükünü arttırdığı gibi kadınların piyasada istihdamı önünde de önemli bir engel oluşturduğu tespiti yapılmıştır (180).

Dünyada ve Türkiye'de ev işlerinin sevgi ilişkisi içinde görülmesi, ailenin de uyum içinde birbirine destek veren kan bağıyla bağlı kişilerden oluştuğuna ilişkin romantik fikir bu konunun tartışılmasını uzun yıllar engellemiştir. Ayrıca ev işlerinin belirli mesai saatlerinin olmaması, çalışma ile günlük yaşamın birbirinden güçlükle ayrılır olması, dolayısıyla belirsizliği, bu emeğin kavramsallaştırılmasındaki zorluklardan bir diğeri olmaktadır (Memiş ve Özay, 2011: 253). Refah rejiminin etkisi de önemlidir. Türkiye'de aile merkezli refah rejimi sonucu kadınların istihdama katılımı düşüktür; kadın işgücüne talep azdır ve kadın işgücü arzı sınırlıdır. Refah, kadının kendi hanesinde yerine getirmesi beklenen ev ve bakım hizmetleri aracılığıyla sağlandığı için kadınların ekonomik şartlar zorlamadıkça ev dışında gelir getirici işlerde çalışmasına onay verilmez. Kadın emeği üzerindeki ataerkil denetim sonucu kadınların emeklerini ev içinde ve dışında nasıl harcayacakları büyük ölçüde erkeklerin kararlarına bağlıdır. Kuşkusuz değişik toplumsal sınıf ve tabakalardan kadınlar açısından bu durum farklılık gösterir. Kentlerde orta ve üst sınıflardan kadınlar eğitim görme ve uzman mesleklerde çalışma şansına sahiptir. Ancak alt sınıflardan eğitimsiz ve vasıfsız kadınlar için çalışma alanları sınırlıdır; kadına "uygun" görülen ve erkeklerle aynı mekânları paylaşmadıkları işler olmalıdır (Toksöz, 2012).

Türkiye'de aile kurumunun çocuk etrafında inşa edilmiş olduğu, aynı zamanda kadınların çocukların büyümesi ve yetişmesinde temel rolü oynaması gerektiği varsayımı da hem erkek hem de kadınlar tarafından genel kabul görmektedir. Kadınların aile içindeki temel rolü çocuklara bakmak ve yetiştirmekle ilgilidir. Erkeklerin bu konuda temel bir rol üstlendiği aileler istisnadır. Aile için erkek ev dışında çalışarak ailenin ekonomik sürdürülebilirliğini sağlayacak temel aile üyesi konumundadır. Ancak, günümüzün kentli toplumunda erkeğin baba olarak tek başına ailenin mali yükünü hakkıyla taşımasının mümkün olmadığı da genel kabul görmekte, kadının (annenin) aile bütçesine mali katkıda bulunmasının da gerekli olduğu hem kadın hem erkeklerin çoğunluğu tarafından dile getirilmektedir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2012). Kadının aile bütçesine katkı sağladığı yer geleneksel cinsiyete dayalı işbölümünün bozulduğu yerdir. Bu noktada bu bozulma ile erkeğin nasıl ilişki kurduğu ve geleneksel cinsiyet rollerini nasıl yeniden düzenlediğini anlamak anlamlı bir çabadır. Eğitimli, profesyonel meslek sahibi ve çoğunlukla eşleri çalışan erkeklerin bu değişime bağlı olarak ev içi alana ve buradaki işbölümüne nasıl baktıkları bu çalışmanın temel derdidir.

Çalışmanın metodu

Bu çalışma orta sınıf erkeklerin ev işi ve çocuk bakımı gibi bakım işleri konusunda geleneksel olan ve geleneksel olmayan pratiklerini ve algılarını konu edinmektedir. Bu amaçla 4 Orta Karadeniz ilinde (Samsun, Amasya, Çorum,

Tokat) yaşayan toplam kırk eğitimli, meslek sahibi, evli, heteroseksüel erkekle yapılan derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Görüşmecilere ulaşmak için kartopu tekniği kullanılmış, görüşmenin amacı açıklanarak bilgilendirilmiş, onayları alınmıştır. Görüşülen kişilerin izni ile görüşmeler kayıt edilmiştir. Görüşmeler iki deneyimli sosyolog tarafından yürütülmüştür. Görüşmeler, görüşülen kişilerin işyerlerinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler ortalama 60-90 dakika sürmüştür. Çalışmanın saha aşaması Haziran-Eylül 2013 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Kayıt edilen tüm görüşmeler çözümlenmiş ve değerlendirmeler tematik analiz yöntemi kullanılarak yapılmıştır.

Bulgular

"Erkeği erkek yapan nedir?"

Araştırma kapsamında görüşülen erkeklere ilk olarak erkeklik kurulumlarını hangi temellere dayandırdıklarına ilişkin sorular sorulmuştur. Cinsiyete dayalı toplumsal işbölümü mü erkeklerin erkek olmasına katkıda bulunmaktadır yoksa yetenek ve beceriler aslında cinsiyete dayalı işbölümünün temeli midir? Erkeği yapan, kuran en önemli unsur toplumsal görevler ve işbölümü çerçevesinde ele alınmaktadır. İşbölümüne bağlı olarak erkek ve ona yüklenen anlamlar oluşmaktadır. Görev bağlamındaki farklılaşma erkek olmayı etkilemektedir. Yetenekler de bu işbölümüne bağlı olarak şekillenmektedir. Daha fazla güç gerektiren işleri üstlenmeleri, ev dışı işleri yapmaları, koruma, kollama görevleri, para kazanma görevi gibi görevler, beceri ve yeteneklerin gelişmesinde ve farklılaşmasında anahtar belirleyici gibi gözükmektedir.

Konuya ilişkin ikinci bakış açısı ise "yetenekler; görevleri ve işbölümünü etkiliyor" diye tarif edilebilir. Bu yaklaşıma göre erkeğin fiziksel, biyolojik olarak daha güçlü olması bu görevleri üstlenmelerine yol açmaktadır. İlk yaklaşım sosyal kuruluma ağırlık verirken ikinci yaklaşım biyolojik belirlenimciliğe yol açmaktadır. Genel olarak orta sınıf erkekler bir yandan kendilerini diğer erkeklerden ayırma ve farklılaştırma çabası ile erkekliği toplumsal görevlerle ilişkilendirmeye çalışırken diğer yandan da bunun bir miktar biyolojik temelli olduğunu düşünmektedirler. Böylece doğallaştırmakta ve bunun *tesadüf değil kaçınılmaz* olduğuna vurgu yapmaktadırlar.

> Yani, şimdi bir erkekten beklenen şey, erkek şudur bence, *evini geçindiren, eşini, çocuklarını koruyan*, onlara çok güzel rehberlik yapabilen, gerçekten bir liderlik yapabilen, onların ufkunu açabilen, ne bileyim eşine eşlik yapabilmek ille de üstünlük kurabilme ya da onu ezebilme değil yani, *koruyucu olabilen* (46 yaşında, sosyal çalışmacı).[1]

1 Görüşmecilerin ifadelerinde *italik* ile belirtilen vurgular aksi belirtilmedikçe yazarlara aittir.

Toplumsal görevler bu iki yaklaşım çerçevesinde ele alınmakta ve ikisinin toplamı, toplamdan fazla bir şeye dönüşerek erkek egemen bir yapının oluşmasına yol açmaktadır. Bu yapı gerçekte var olmayan görevleri de erkeğe yükleyerek hayatın şekillenmesini sağlamaktadır.

> Bence erkek topluluğu içerisinde, erkeklerin olduğu bir yerde *"erkek" güç demek*; ama öbür türlü; bayanlarla veya bir aile, bir kalabalığın içerisinde erkek benim görüşüme göre güç demek değil. *Koruyucu gibi bir şey olabilir*. Bir sahip gibi değildir. Güçlüdür; ama orada daha bir koruyucu güçtür. Ama kendi *erkek topluluğu içerisinde erkeğin güç anlamında güç olduğunu düşünüyorum*. Savunma falan değil. Her türlü saldırı, savunma (42 yaşında, doktor).

Araştırmaya katılan orta sınıf erkeklerin büyük çoğunluğunun eşleri çalışmaktadır. Araştırmaya katılan erkeklere göre, çalışma hayatına katılan kadın ev işlerinde daha paylaşımcı ve katılımcı kocalar talep etmeye başlamakta ancak erkeğin geleneksel sorumlulukları değişime uğramamaktadır. Bu koşullar altında erkek bir yandan geleneksel rolleri yapmaya devam etmekte ve fakat modern rol beklentilerini de karşılamak zorunda kalmaktadır.

> Şimdi, hayat müşterek dediğinde kadın, kadın işlerinde erkekten yardım alıyor. Şöyle, yemek hazırlanması, sofranın hazırlanması, temizliğinde; kadın hayat müşterektir ben de çalışıyorum diyor ve bunları yapmasını istiyor. *Ama erkeğin işlerini kadın üstlenmiyor*. Evde diyelim bir şey bozulduğunda, ya da evi boyayacağınız zaman bir kadın boyamıyor. Hadi hayat müşterek, evi beraber boyayalım diyemiyorsunuz. Ya da işte şu bankanın taksitlerini de sen yatır. Şu arabayı da bir kere sen sanayiye götür, diyemiyorsunuz (36 yaşında, öğretim üyesi).

> Yani kadın çalışmak zorunda değildir. *Sen ona bakmak zorundasın, kadın çalışsa da bu algı ve beklenti değişmiyor*. Dolayısıyla, eve ekmek getirecek olan kişi erkektir. Toplumda böyle bir şey var. Haliyle bu da erkekler üzerinde sosyal baskı yaratır. Bu kimliğinden ötürü bazı erkekler, kadınların kendilerinden çok daha fazla kazanmasını istemezler. Belki statü olarak da... Yani çok fazla okumasını da istemeyebilirler eşlerinin. Burada böyle bir sıkıntı var. Yani kadın şöyle bir hakka sahiptir, toplum bakış açısında; diyelim ki kendi isteğiyle çalışma hayatına çıkabilir. Onda herhangi bir mesuliyet yoktur, çocukları bakmak zorunda değildir. Ama erkeğin öyle bir lüksü yoktur. Kafasına göre, "Ben bu işi sevmedim, bir müddet işsiz kalacağım", deme hakkı da yoktur (31 yaşında, OKA'da uzman).

Tüm sorumluluğu üstlenmiş, ailenin ekonomik geçim sorumluluğunu, ailenin toplumsal hayatta temsil sorumluluğunu almış, evi geçindiren erkek modeli tarif edilmektedir. Bir kaymakamın ifadesi ise "avcı erkek". Bu noktada genellikle kadınlar çalışmamaktadır. Evin ekonomik ve toplumsal temsili erkek üzerinden olmaktadır. Bu erkekler ev ve toplumsal cinsiyet rollerine göre davranan ve ev içi işbölümüne katılmayan, paylaşmayan erkeklerdir.

Babalık ve çocuk bakımında iş paylaşımı

Araştırmaya katılan orta sınıf (suç ortağı) erkeklerin çoğu genellikle bir-iki çocuk sahibidir. Çekirdek aileler ezici çoğunluktadır. Orta sınıfın en temel ayırt edici değerlerinden birisi olan çocuk merkeziliği tüm görüşmecilerce ifade edilmiştir. Bu ailelerde her şey çocuk içindir ve her şeyin merkezinde çocuk vardır. Bu açıdan çocuk sahibi olmak, "baba olmak" önemli bir deneyim olarak belirmektedir. Baba olunca sorumlulukların artıyor olması, çocuğa iyi bir model olabilme kaygısı da artmaktadır. Ayrıca baba olmaya bağlı olarak ev içi işbölümünde küçük de olsa değişim yaşanmaktadır. Çocuk ile birlikte, en azından eşin yetişemediği, sağlık sorunları yaşadığı durumlarda çocuk bakım sürecine katılma gözlenmektedir. Ancak genel olarak babalık artan sorumluluk ile özdeşleşmektedir. Böylece baba olmak bir yandan sorumluluk hissetmek, diğer yandan aile olmanın en önemli göstergesi olmakta ve sorumluluk çerçevesinde doldurulan erkekliğin hissedildiği en önemli deneyimlerden biri haline gelmektedir. Ayrıca baba olmak, cinsiyet kimliğinin gösterime açık hale geldiği bir deneyimdir. Çocuklar, babalarına bakarak toplumsal cinsiyet rollerini, gücü, gücün kullanımını öğreneceklerdir. Bu anlamda yeniden üretim için örnek olma sorumluluğu da çocuk sahibi olmak ile artmaktadır.

> Erkek denildiğinde benim öncelikle aklıma "*baba olma*" olgusu geliyor. Bir erkeğin birinci görevi benim görüşüme göre baba olmaktır, İyi bir baba olmaktır. Aynı zamanda iyi bir eş olmaktır da (47 yaşında, emekli astsubay).

> *Babayı daha güçlü görmek ister çocuk*, işte şeydir, hani insanoğlu böyle şeydir, hani gücü sever, güçlünün yanında olmak ister, tabii doğal olarak çocuk da babasını güçlü görmek istiyor. O, çocukların beklentisi olarak, beklentisini de hissettiğim için... Yani, bu çocukların yanında, çocuklarla ilgili karar aldığımız zaman yani daha ... güçlü olmaya çalışıyorum, yani çocukların naif bir babalarının, işte kararsız bir babalarının ... bulunduğu gibi böyle bir tabloyla karşılaşmalarını istemiyorum (41 yaşında, eczacı).

> Evlat sahibi olmak inanılmaz bir şey, *inanılmaz bir duygu*. Sorumluluğunun arttığını hissediyorsun, şu açıdan; yani beni en çok ... ne değiştirdi beni diye düşününce aklıma şu geliyor, mesela ... bana bir şey olursa evladım ne olur düşüncesi beni en çok değiştiren, değiştirdiğini düşündüğüm şey (41 yaşında, öğretim üyesi).

Ev içi işbölümü

Bu bölümde kabaca üç tür erkekten söz etmek mümkün:

"O işlerden anlamam! Yardımcımız yapar"

O işlerden kasıt ev içi işlerdir. Görüşülen erkeklerin geleneksel işbölümünü sürdürmekte ısrarlı olanlarının konunun sorun olmaması için de önlemler al-

dıkları görülmektedir. Bu önlemlerden bir tanesi ev işleri için bir yardımcı tutulması ve bunun giderlerinin erkek tarafından ödenmesi veya aile bütçesinden ödenmesine sorun çıkarılmamasıdır. Bunu karşılamak için daha fazla kazanmaya, dış ilişkileri daha iyi yönetmeye emek harcama erkeklerin erkeklikleri ile ilgili herhangi bir tartışmalı durum yaratmazken aynı zamanda ev içi işlerin kadın ve erkek arasında nasıl paylaşılacağına ilişkin bir tartışmayı da ortadan kaldırmaktadır. Ev işleri para karşılığı bir kadına devredilerek sorun olmaktan çıkartılmaktadır. Böylece erkek böylesi bir işgücü alımını karşıladığı veya destek verdiği için ev işleri ile ilgili konularda "elinden geleni" yapmış sayılmaktadır. Böylelikle toplumsal cinsiyet rollerinin değişmeden devamı için yeni bir formül bulunmuştur. Bulunan bu formülde kadının da paylaşımcı koca talebi engellenmiş olur. Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri içinde ev işlerini yapan, yardım eden erkeğin "kılıbık" olduğu eleştirilerine maruz kalma ihtimali de sıfırlanmaktadır. Ancak bu tip erkeklerin ev içi emeği tanıdıklarına, çalışan veya bazen çalışmayan eşlerinin işi olduğu düşüncesinden bir nebze uzaklaştıklarına dair bir yorum da yapılabilir.

> Evde hanımın bir yardımcısı var. *Onun parasını ödedim. 10 sene.* Ama ben bunların hepsini, o baştan dediğim, hani bir sorumluluğum var dedim ya, onların karşılığı olarak yaptım. Ama ben dağınık bir adam değilimdir. Yani çıkarttığımı kaldırırım, yediğimi kaldırmayabilirim ama gereksiz hiçbir şey istemem. Bana su getir demem yani kolay kolay (41 yaşında, avukat, 2 çocuğu var, eşi emekli).

> Eşim benden temizlik yapmamı ister ama ben *yapmam. Niye? Çünkü yorgun geliyorum. Bir şekilde hani "sen de yapma" diyorum, çünkü çalışıyoruz çok şükür, Allah bize maaş vermiş. Bunu bir başkasına yaptıralım*, bir başkasını istihdam ederek, o yapsın diyorum (42 yaşında, ziraat mühendisi, evli, 2 çocuğu var, eşi öğretmen).

Profesyonellik düzeyi yükseldikçe "Erkek nasıl olmalı? Erkek ne yapar?" sorularına yanıt veren hegemonik erkek olma şansı artmaktadır. Özellikle kariyer gerektiren meslek sahibi erkekler -doktor, avukat, kaymakam gibi- ev işlerinde yardımcı olacak bir başka kadını istihdam etme ve onun ücretini ödeme yoluna giderek böylesi bir paylaşım sorumluluğundan kendilerini kurtarma yoluna gitmektedirler. Bir yandan ekonomik koşullarının bunu olanaklı kılması diğer yandan da sahip oldukları kariyerden dolayı eşlerinin böylesi bir talepte bulunmaması gerekmektedir. Bir başka kadının emeğinin satın alınması kadının "paylaşımcı eş" talebini ortadan kaldırmaktadır. Modernleşen orta sınıf kadınlar, kamusal alana çıkma serbestisinin bedelini, özel alanda klasik ataerkil ilişkilere boyun eğmeyi kabul ederek öderler (Berktay, 2003). Böylece ev işi politik/ideolojik bir konu haline gelmez. Orta sınıf ailelerde ev işinin daha düşük vasıflı ve ücretli bir kadına devredilmesi konunun tartışılmasını engeller.

Ben ev işlerine karışmam; ama eşim de yapmaz. Bir temizlikçi bayan tuttuk, o yapıyor işleri. Yani eşim söyler; ama kendisi pek yapmaz yani. Sadece şunu şöyle yap, bunu böyle yap şeklinde (32 yaşında, diş hekimi, evli, 1 çocuğu var, eşi Adliye'de memur).

Eşim bana bir şeyler hazırlamasından değil, eşimin bana yemek hazırlamasından keyif alıyorum. Hep de söylerim bu yemeğin içinde sevgi var diye. O bana daha hoş geliyor. Bizde şöyle bir durum var. Belki onu söylemek gerekirdi en başta. Evde eşim var, çocuğum var. Bir de eşimin babaannesi var. O faktörü belki dikkate almak lazım. Eşimin babaannesi belki biz evlendik evleneli var, aşağı yukarı. Çocuğum doğduktan bu yana, 2009'dan bu yana da hep bizimle beraber. Eşim çalıştığı için... Onların evden de gelen bir alışkanlık. *Bütün yeme içme işleri, evle ilgili detay işler babaanneye terk edilmiş durumda* (32 yaşında, kamuda orta düzey yönetici, evli, 1 çocuğu var, eşi öğretmen).

"Ben yapmak isterim ama eşim yaptırmaz"

Genel olarak orta sınıf erkekler "erkeklerle eşitlik iddiasında olmayan kadınlarla" evlenmektedirler. Bu kapsamda genel olarak onlar "kadın-erkek eşitliğine" inandıklarını, tam olmasa da bu konuda adil olmaya çalıştıklarını dile getirmişlerdir. Kadından gelen bir rol paylaşımı, eşitlik talebi dile getirilmemekte ancak erkekler bunun böyle olması gerektiğini düşündüklerini ifade etmektedirler.

Ya açıkçası evde ben pek bir iş yapmıyorum. Yani kendi dağınıklığımı toplarım, gelirim sofranın kurulmasına falan yardım ederim; ama yemek pişirmektir, bulaşıktır... *Özellikle bunu eşim istemiyor benden.* Çünkü çok titiz bir insan. Benim yapmamı istemiyor. Yaptığım zaman istediği gibi olmadığını düşünüyor, beni uzaklaştırıyor. Özellikle beni mutfaktan uzaklaştırır yani. Bunu açık açık söylüyorum; evdeki tüm işleri eşim yapıyor yani (43 yaşında, öğretmen, 2 çocuğu var, eşi çalışmıyor).

"Yardım ederim evet!"

Ev işlerine yardım ettiğini söyleyen erkek grubu için erkeklerin ev işlerinde çalışan eşlerine yardımları gayet normaldir. Ev işlerinde esas sorumluluk sahibi kişi kadındır ancak belli durumlarda erkekler bu işlerin yapılmasında kadınlara yardım edebilirler ve etmelidirler de. Ama ev işlerini paylaşmak değil, ev işlerine yardımcı olmak burada önemli bir ayrımdır. Ev işlerinin sorumluğu kadına aittir ancak bazı durumlarda erkekler ev işlerinde yardımcı olurlar. Bu erkeklerden bazıları ise bazı ev işlerini yapmayı sevdiklerini belirtmişlerdir. Burada ev işi yapılması gereken bir iş olarak değil, hobi olarak tanımlanabilir. Ev işlerini yapmayı, özellikle belli işleri yapmayı seven erkekler ev işlerinde yardımcı olan erkeklerdir. Connel'ın ifadesi ile bu erkeklik kategorisindeki erkeklerin potansiyel toplumsal cinsiyet rollerini değiştirme güçleri olduğuna örnek olabilirler.

Ev işlerine yardım ettiğini ifade eden erkekleri iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grup, "şartlı yardım eden" grup iken ikinci grup "paylaşımcı erkek" grubuna girmektedir.

Şartlı katılımcı erkek

Şartlı yardım eden erkekleri ev işlerine dahil etmeye zorlayan en önemli neden eşin sağlık durumu ile ilişkilidir. Ev ve ev içi işler temel olarak kadının işleridir ancak kadın bu işleri geçerli ve makul bir nedene bağlı olarak yapamadığı zaman devreye girilmesi kabul edilebilir olmaktadır.

> Eşim sağlıklıyken çok fedakâr değilimdir, kalkıp salata yapmam, bulaşık yıkamam. *Ama eşim rahatsızsa, iyi değilse, hiç kimseye de muhtaç etmem yani.* Ütüye kadar her şeyi kendim yapabilirim, kendimin ve onun, yani onları çözebilirim. Genel yaklaşımım budur yani" (34 yaşında, evli, 2 çocuğu var [birisi engelli], muhasebeci, eşi muhasebeci ancak engelli çocuktan dolayı çalışmıyor).

> Baktım hanım hasta, ben hemen başlarım... Bulaşık yıkarım, yemek yaparım" (51 yaşında, iş yeri sahibi, evli, 1 çocuğu var, eşi çalışmıyor).

Sürekli olmamak kaydıyla ve dışarıdakilerin görünümüne açık olmayacak şekilde sınırlı yapılabilmektedir. Ev işlerine yardım edilmesi ev dışından kimselerin görünümüne açık olmamalıdır. Şayet vakit varsa, yapmaktan keyif alınan işler yapılabilmektedir. Özellikle zaman zaman yemek yapmak... Ancak bunun görev halini almaması gerekmektedir.

> Baktım böyle özellikle yazın işim olmadığı zaman geceleyin çok da fazla değilse hemen yıkarız veya bulaşık makinesine koyarım. Yaparım yani onu öyle kendime şey yapmam. *Ama bir başkasının yanında da yapıyor musunuz dediği zaman da istemem yani o cümlenin kullanılmasını* (45 yaşında, okul müdürü, evli, 2 çocuğu var, eşi memur).

> Ben ev işlerinde çok yardım ederim eşime; ama her şeye de karışırım yani. Benim belki ev işlerine yardım ediyor olmam eşimin belki hem hoşuna gidiyordur hem de gitmiyordur. Yani yemeği, şuyu buyu... Ben güzel yemek yaparım kendim. *Görev gibi bir hale getirilip "şunu yap, bunu yap" dedikleri zaman da... O zaman da köpürürüm* yani (42 yaşında, doktor, evli, 2 çocuğu var, eşi öğretmen).

Yardım etmenin bir diğer koşulu ise eşin sağlık sorunlarının ilerlemesi halinde karşılaşılabilecek güçlükleri öncesinde bertaraf etme kaygısıdır. Şayet kadın hastalanır, sağlık sorunları uzar ise bu koşullarda çocuk bakımı ve ev işlerinin sürdürülmesi güçleşebileceğinden daha başlangıçta tedbir almak akıllıca görülmekte ve böylesi durumlarda yardım edilmektedir.

> Ev işlerinde şimdi şöyle bir şey var; şimdi eşimin benim boyun fıtığı rahatsızlığı var ve yani çok ağır işler yapamıyor, ben de onun farkındayım, çünkü ciddi sıkıntılar yaşadı. Genelde evdeki ağır işleri ben yaparın, temizlik dahil. Yaparım yani; ondan herhangi bir sıkıntım ya da gocunmam olmadı şu âna kadar. Hatta eşim istemese de yaparım. *Çünkü, yani ... o yaptığı zaman rahatsızlanacağını, bu rahatsızlığın da hem beni hem çocuğumu olumsuz etkileyeceğini bildiğim için, elimden geldiği kadar* ağır temizlik işlerini ben yaparın. Ona sadece işte yemek yapar, bazen ütü yapar, işte çamaşırları yıkar, işte bulaşık makinesini yerleştirir. O genelde daha hafif işleri yaptırır, yani ütü dahi yaparım (34 yaşında, evli, 1 çocuğu var, eczacı, eşi psikolog).

Katılımcı/paylaşımcı erkek

İkinci grup erkek, kadının ücretli çalıştığı ve hem gelir hem de eğitim açısından eşit olduğu durumda ortaya çıkmaktadır. Ailedeki işbölümünde bu erkekler "katılımcı erkek" olmaktadırlar. Katı cinsiyet temelli işbölümü eleştirilmekte ve paylaşımının önemli olduğu vurgulanmaktadır.

> Hafta sonu bir de işbölümü vardır. Eşim, ev temizlenecekse hiç elektrik süpürgeyle süpürmez, *hep ben süpürürüm. Cam silerim, mesela güzel cam silerim* (48 yaşında, sosyal çalışmacı, evli, 2 çocuğu var, eşi öğretmen).

> Eşim mutfaktaysa bizim ufaklıkla ben oynarım. Ben oynatırım. Ya da işte, o yemeğini hazırlar. Ben yediririm. Çünkü çocuk diyor ki, baba yedirecek diyor. Banyosunu çoğu zaman ben yaptırırım. Benimle banyo yapmak ister. Parka götürülmesi... Çocukla ilgilenme şeyleri çoğu zaman bana ait. Başka ne diyebilirim? Bir temizlik yapılınca da, atıyorum, o süpürüyorsa ben silerim. Ben siliyorsam o süpürür. Makineyi boşaltma, doldurma. Sofrayı kurma. *Yani, bir bayanın yaptığı her işi yapıyorum. Fark etmiyor* (36 yaşında, akademisyen, evli, 1 çocuğu var, eşi memur).

> Eşim çalışmasaydı kadın olarak o zaman beklentimiz ev işlerini sağlıklı yürütmesi olurdu. Sizin eğer yemeğiniz düzenli yapılıyorsa... Eşim çalışmasaydı. Çalıştığı için biz birlikte yapıyoruz. Alışverişi birlikte yapıyoruz. O yemeği yapıyor. Ben salatayı yapıyorum. Sofrayı kurup kaldırıyoruz falan. *Eşim çalışmıyor olsaydı. Benim bekleyeceğim şu olurdu. Ev işlerini düzenli yürütmesi.* Çocuklarını iyi yetiştirmesi olurdu. Tabii onun dışında toplum içinde sizi kötü duruma düşürmeyecek davranışta bulunmasını beklerdim (50 yaşında, ziraat mühendisi, evli, 1 çocuğu var, eşi ziraat mühendisi).

Genel olarak orta sınıf eğitimli, meslek sahibi erkekler kendilerini ev içi işbölümünde "katılımcı erkek" olarak tanımlama eğilimindedirler. Ev içi, kadının sorumluluk alanı olarak görülmekte ama yardımcı olunmaktan imtina edilmemektedir. Özellikle eşleri çalışan erkekler ütü yapma, sofrayı toplama, bulaşık makinesini boşaltma, bazen yemek yapma gibi paylaşımlara girdiklerini söylemektedirler. Ancak özellikle çocuk bakımı ve evin düzeni kadının alanı olarak görülmektedir. Kadınlar çalışmadığı zaman ise bu alanı kadına bırakmak ve ona müdahale etmemek bir "meziyet" olarak sunulmaktadır. Dışarı işlerini yap-

mak, alışverişe birlikte gitmek, "üçüncü kişilerle olan işler" denilebilecek tamirat, faturalar, kredi ödemeleri gibi işler erkeklerce yapılmaktadır. Sobalı evlerde kömürün taşınması, araba ve ev işlerine dair resmî işlemler de erkekler tarafından yapılmakta ve bu işleri kadınlara bırakmama "sorumluluk sahibi erkek olmanın" göstergesi olarak sunulmaktadır.

> Her zaman edemiyorum; ama kısmen ediyorum. Yani her zaman edemiyorum, ediyorum desem yalan söylemiş olurum; *ama etmem gerektiğini de biliyorum.* Hani etmem gerekir; çünkü o da sonuçta akşama kadar kızımızla uğraşıyor. Onu da bazı yüklerden kurtarmamız gerekiyor. Buna çaba gösteriyorum. Ama tabii, yani sosyal olarak da eşimden çok daha sosyal olduğum için dışarıda iletişim kurmam gereken insanlar oluyor, *işte toplantılarım oluyor.* Genelde evcil olduğum için de evden çıkarken kendimi suçlu hissediyorum; ama paylaşılması gereken şeyler, yani yapılması gereken şeyler... Tam dört dörtlük yapmasam bile yapılması gereken şeyler (30 yaşında, makine teknikeri, 1 engelli çocuğu var, eşi çalışmıyor).

Çocuk bakımı ise annenin temel görevi olarak görülmektedir. Bu görev kadını kutsallaştıran, annelik vasfı ile değerli kılınan bir görev olarak görülmektedir. Çocukları zaman zaman dışarı çıkarmak, sevmek, birlikte "kaliteli vakit" (akşamları bir saat civarında) geçirmek "katılımcı koca/baba" olmak anlamına gelmektedir. Çocuk her ne kadar annenin sorumluluğunda görülse de çocuğun aileye katılması ev içi işbölümünü yeniden gözden geçirmeye ve buna bağlı rolleri kısmen de olsa değiştirmeye yol açan faktör olmaktadır.

> Ben belki de babamla çok iyi ilişki kuramadığım için olabilir. Eve geldiğimde çocuk uyuyana kadar onunlayım. Mümkün olduğunca, gidip ders çalışmam veyahut da işim varsa onun uyumasını beklerim. Mümkün olduğunca ilgilenmeye çalışıyorum. Hafta sonunu onunla geçirmeye çalışıyorum. Yani, önceliğim çocuk, onu söyleyebilirim. Ondan sonra kendi ihtiyaçlarım gelir yani (31 yaşında, kamuda uzman, evli, 1 çocuğu var, eşi anaokulu öğretmeni).

> Çocuklar olmadan önce daha farklıydı. Mesela o zaman çok fazla sorunumuz, sıkıntımız yoktu. Öyle söyleyeyim. Zaten evde kimse olmadığı için pek sıkıntı da yaşamıyordum. Çocuklar olmadan önce bu şekilde, hani erkeklik, kadınlık, anne-baba rolü yoktu diyeyim daha doğrusu. İki sevgili yaşadık beş yıl boyunca. *Çocuklar olduktan sonra, evet ister istemez bir işbölümü, kendiliğinden doğan bir işbölümü çıktı.* Ama şöyle söyleyeyim; gerektiği zamanda *bulaşık dahi yıkadım.* Öyle söyleyeyim. Hâlâ da yıkıyorum eşim aktif olarak nöbet tuttuğu için. O konuda da çok fazla bi... Yani kendimde psikolojik olarak kötülük hissetmiyorum (37 yaşında, doktor, evli, 2 çocuğu var, eşi hemşire).

Eşin çalışıyor olması, ev ve çocuk bakımının çok zaman alıcı olması görünürdür. Bu durumda "kıyamama" olarak ifade edilen bir acıma duygusu yardım etmeyi sağlamaktadır. Aslında bu işler yapılmak istenmemekte, hatta yapılması

"güce" gitmektedir. Ancak "vicdan" sahibi bir erkek ise "bir miktar yardım etmesi" gerektiği düşünülmektedir.

> Ev içinde işbölümü, şu âna kadar, yani dönem dönem, hani yardım ettiğimiz - yardım etmek zorundayız. Bunun bilincinde olduğumuz için elimizden geldiğince yardım ediyoruz ne kadar kabul olsa veya karşı taraf bunu yeterli görüp görmese de. O hanımın fikri... Onun hakkında bir şey söylemek istemiyorum. Bazen evet, bazen hani evde iş yapmak *zorumuza gidiyor mu? Gidiyor... Bazen oluyor bu. Ama genel anlamda tamamen karşı tarafa kıyıp kıymamakla ilgili bir şey. Geliyorsunuz, o da işten gelmiş yorgun, siz de gitmişsiniz yorgun, o zaman işte bir şeylere yardım edebiliyoruz*; ama bazen de tam tersini de yapmış olabiliyoruz. O anki psikolojik bir şey olarak genel anlamda; ama beraber fikir yürütülür, hani eve gidersiniz aman aman benim yemeğim hazır olsun, işte şöyle olsun, böyle bi' şey olamaz, olmuyor. Onu da gördüğümüz zaman, zaten ona göre hareket etmeye başlıyorsunuz (35 yaşında, yüksek mühendis, 1 çocuğu var, eşi öğretmen).

Katılmayan ama takdir eden erkek

Üçüncü tip erkek, eşi çalışan ancak eğitim ve/veya gelir olarak kendisinden az kazanç elde ettiği durumlarda "çok takdir eden, ev işlerinin güçlüğüne" vurgu yapan erkeğe dönüşmektedirler. Bu noktada paylaşmayan ancak takdir eden erkekler haline gelmektedirler. Özellikle eşleri öğretmen olan erkekler çocuk eğitimi, ev düzenini kadına bırakan, onun daha iyi yaptığını bu anlamda kendinin "beceriksiz ve yeteneksiz olarak tanımlayan" erkekler olmaktadırlar. Kadının yüceltilmesi, kendisinin aşağı profile yerleştirilmesi ve haklılaştırılan bir muaf olma hali üretilmektedir.

> *Ama bayan olmak gerçekten çok zor.* Hele ki çalışan bayan olmak çok çok daha zor. Benim annem çalışan bayan, ablam çalışan bayan, eşim çalışan bayan. Sadece kayınvalidem çalışmıyor. Dolayısıyla... dolayısıyla, çalışan bayan olduğu zaman çalışan bayanın hem iş sorumluluğu var, işte bayan olmanın sıkıntılarını yaşıyor. *Ev sorumluluğu var, evde bayan olmanın sorumluluklarını yaşıyor, zorluklarını yaşıyor. Çocuk sorumluluğu var, anne olmanın* çok çok ayrı bir... hem tadı var hem sorumlulukları var (30 yaşında, kamuda uzman, evli, 1 çocuğu var, eşi ebe).

Ev işi yapmanın erkeklik sorgulanmasına kadar vardırıldığı geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri içinde bu erkekler ev işlerinin kadına ait işler olduğunu açıklarken, kendilerinin bu konuda beceriksiz olduklarına vurgu yapmaktadırlar. Bu ifade ile de "ev işleri kadının işidir, erkek ev işi yapmaz" yargısını dillendirmemiş ama sonuç olarak aynı kapıya çıkmış olmaktadırlar. Elini kirletmeden ataerkil iktidardan pay almak da bu olsa gerek.

> Dişi kuşun yuvayı yapması için yuvada olması lazım aslında her zaman. Bu mümkün olmuyor. Bana sorarsanız belki bu kadar laftan sonra çok çarpıcı veya size garip gele-

cek bir şey diyeceğim, keşke mümkün olsa da bayanlar evde çok zaman geçirebilseler ve evde kalabilseler hatta. Bunu bayan eve tıkansın demiyorum, eve kapansın demiyorum ama işte bu *part time* çalışma konusu gündeme gelirse eğer, bu mümkün olabilecektir. *Bayan ne kadar fazla evde kalırsa, aile huzuru için bu çok çok daha iyi. Bayanlar kaldıramıyorlar. Ya bu kadar yükü erkek de kaldıramaz. İnsaf eylemek lazım, ev yükü, yemek, temizlik, bulaşık, çocuk ne giyecek, eşim ne giyecek, ne yenilecek.* Yani o kadar, benim... eşimin zaman zaman o kadar yorulduğunu hissediyorum ki beyin durma noktasına geliyor ve bu bazen gözyaşı olarak çıkıyor dışarı. Onu çok iyi anlıyorum ama fark etmiyor, yapamıyorsun bir şey. Yani elime aldığım süpürgeyle ancak temizliğe faydam olabiliyor. Bir yerden sonra alıyorsun, bırak sen yapacağına ben yapayım diyor çünkü yapamıyorsunuz, o konuda, bir... şeyiniz yok, öncesinden gelen bir altyapınız yok (aynı kişi).

Eşim şey yapar yani, bana pek fazla ev işlerini bırakmaz, bıraktırmaz. *Kendisi de herhalde zevk alıyor bu yaptığı işten.* Belki sofrayı kurmama yardım et veya kaldırırken bulaşıkları işte şuraya koy gibi serzenişte bulunur. Ama çok da fazla mutfak işleridir, evin temizlik işleridir, pek ben ilgilenmiyorum yani (42 yaşında, doktor).

Ben kendimi eşimin yerine koyduğum zaman, empati yaptığım zaman; aslında gerçekten *adil bir paylaşım olduğuna bile inanmıyorum. Ki ben çok yardımcı oluyorum.* Yemeğin yapılması, çamaşırın yıkanması. Temizliği zaten temizlikçi geliyor o yapıyor. Ama yine sonuçta evi çekip çeviren o (48 yaşında, ziraat mühendisi, evli, 1 çocuğu var, eşi ziraat mühendisi).

Daha fazla katılımcı olmak istendiği belirtilmekte ancak "becerikli/yetenekli" olmadıkları için eşleri tarafından engellendiklerine değinmektedirler. Ev içi alandaki işlere ilişkin konularda gerçekçi olmayan şekilde, yani bütün/gerçek bir "beceriksiz ve yeteneksiz" olma haline değil, bunu sadece ev içi işlere ilişkin olarak kabul ederek aslında gerçek erkek imgesini korumak istemektedirler. Bu anlamda kadın-erkeğin hemfikir olduğu bir paylaşım üretmekte olduklarını düşünmektedirler. Ev ve çocuk bakım işlerinin çok zor, zaman alıcı olduğunun farkındadırlar. Bu anlamda özellikle muhafazakâr olarak kendilerini tanımlayan erkekler bu görevlere ek ayrıca kadının ev dışı ücretli iş katılımının olmaması gerektiğini, tüm bu sorumlulukların kadınları çok yorduğunu belirtmektedirler. Ancak kadının ücretli işten gelen gelirinin ailenin refah düzeyine yaptığı katkının farkında oldukları için bu istek bir temenni düzeyinde kalmaktadır. Kadın çalışmıyor ise ev içi alanı ona bırakmak aslında kadına bir yaşam alanı bırakmak olarak görülmekte ve o vakit paylaşımcı olmaları gerektiğini düşünmemektedirler.

Yani böyle bir organizasyonumuz yok ama genel itibariyle sağ olsun eşim ev işlerini bana bırakmadan, çünkü *benim işim yoğun biraz, mesaim fazla, ondan dolayı bana çok bir iş bırakmadan hallediyor* (40 yaşında, dershane sahibi, evli, 2 çocuğu var, eşi avukat).

> Eşimin yemek yapması hiç zoruma gitmiyor mesela. *Çünkü zaten o görev ona işlemiş bir şekilde*. Ama eşimin evime şey yapıp, bir... tornavida veya vida alıp bir şeylerle uğraşması benim zoruma gidiyor tabii ki (30 yaşında, kamuda uzman, evli, 1 çocuğu var, eşi öğretmen).

Aile, çocukluk dönemi, yakın çevre hep bu şekilde toplumsal işbölümü esas alınarak örgütlendiği için bu işleri kadınların yapması sorun olarak görülmemektedir. Sadece kadın ücretli çalışan olduğunda işin güçlüğünü görmezden gelmenin zorlaştığına değinmişler ve o durumda işini hafifletmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

> Ev işi yapmıyorum, şey, erkek olduğum için yapmadığımı söylemiyorum, ben o işi beceremiyorum. Yani, insanların hani böyle becerdikleri ölçüde, yetenekleri ölçüde bir işbölümü yapmaları gerektiğine inanıyorum. Ben şimdi beceremiyorum, beceremiyorsam yapmıyorum, işte kendi becerdiğim işi yapıyorum. O da tabii bunun, işte bütün işlerin işte, kendi üzerine yığıldığını, hani böyle yemek yapma, efendim bulaşık yıkama... Aynı o küçükkenki şeyler aynen sürüyor, bir parça vardı ya ev işi yapıyor muydunuz, aynen devam ediyor. Yapmıyorum, çünkü yapamıyorum ama yani mesela eşime falan yardımcı olmaya çalışıyorum. Böyle bazen, işte çocuğun, işte... karnını ben doyuruyorum ya da işte sofrayı ben hazırlıyorum elimden geldiği kadar, işte kızım altını kirlettiyse ben temizliyorum. Ama bunun haricinde de başka bir şey de elimden gelmiyor. Tabii bu da eşimin yine şeyine sebep oluyor, isyanına sebep oluyor, işte kadınlığın çok zor olduğunu diyor, ben de destekliyorum doğru, bu toplumda kadın olmak çok zor bir iş yani (30 yaşında, eczacı, evli, 2 çocuğu var, eşi öğretmen).

Sonuç ve tartışma

Suç ortağı erkekler, ataerkil iktidardan pay alıp aynı zamanda onu değiştirme potansiyeline de sahip olması sebebiyle diğer erkeklik kategorilerinden farklılaşır. Bu sebeple suç ortağı erkeklerin ev içi emek ve ev işlerine yaklaşımlarını anlamak, değiştirme potansiyeli görmek ve/veya ellerini kirletmeden ataerkil iktidardan nasıl nemalandıkları anlamak için önemli bulunmuştur. Suç ortağı erkeklik temsili olarak görüşülen erkeklerin çoğunun (otuz ikisinin) karısının çalışıyor olması kadının çalışma hayatı ve başka açılımlar bekleyen ev içi işler konusunu can alıcı bir konu haline getirmiştir. Potansiyel olarak değiştirme güçleri olan bu erkeklerin bu alanda ne gibi değişiklikler yaptıkları veya yapmadıkları araştırmanın temel derdidir.

Ataerkil zihniyetin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini meşrulaştıran en önemli öğesinin cinsiyete dayalı işbölümü olduğu Connell tarafından toplumsal cinsiyet ve iktidar tartışması yapılırken belirtilmiştir. Bu anlamda toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki değişimler cinsiyete dayalı işbölümü olan ev içi işler alanında yapılacak yeni işbölümleri ile doğrudan ilgilidir. Suç ortağı erkeklerin ev

içi işleri geleneksel roller dışında yeniden paylaşma ve cinsiyete dayalı işbölümünü değiştirme pratikleri ne olmuştur sorusuna verilecek yanıt bu anlamdaki değişimin ipuçlarını verebilir.

Yapılan görüşmelerden ortaya çıkan, pratikler erkeklerin ev içi işlerin kimin neden yapması gerektiği konusunu problemleştirmedikleridir. Bu işlerin esasında kadının işleri olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak kadınlar çalıştığı için özellikle çocuk bakımının nasıl sağlanacağı çözülmesi gereken sorunlar arasında gündemin birinci sırasını almaktadır. Bu durumda profesyonel yardım almak (bakıcı istihdamı gibi) veya aile üyelerinin (ki yine kadın üye anneanne-babaanne gibi) desteği ile bu sorunu çözme ve baş etme yolları olarak ortaya çıkmaktadır. Çocuk bakımı kadının görevidir, kadının evde olmadığı zamanlar için "başka bir kadından" yardım alınarak bu konu çözülmektedir. Bu çözüm bazı erkeklerin ev işlerinde de çözüm olarak bulduğu bir yöntemdir. Ev işleri içinde yardımcı tutulur ve erkek bunun maddi ve manevi yükünü çekmeye razı olur. Bu durumda ev içi işler başka türlü paylaşılmış olur ancak bu kadın ve erkek arasındaki işbölümünde bir değişiklik üretmeden gerçekleşir.

Görüşülen erkeklerin bir kısmı ise bu alandaki işlere "yardım ettiğini" belirtmektedir. Ütü yapmak, alışveriş yapmak, çocukla vakit geçirmek gibi. Bu grup erkekler de işbölümünün neden kadın ve erkek arasında bu haliyle yapıldığını problemleştirmez. Ev işleri kadının sorumluluğunda işlerdir. Kadının sorumluluğunda ve kadının yapması gereken bu işlerde erkekler onlara yardımcı olabilirler ve bazı durumlarda da yardım etmelidirler. Bu anlayış için kadının yardım talep etmesi ve erkekle işleri paylaşmayı düşünmesi mümkün gözükmektedir. Bu bakış açısının toplumsal cinsiyet rollerinin değişimde bir imkân olabileceği düşünülebilir. Ancak burada tekrar vurgulanması gereken husus, cinsiyete dayalı işbölümünün prensip olarak hiç sorgulanmamış olması ve yeniden iş paylaşımı değil, "yardımlaşma" ile çözülmeye çalışılmasıdır. Burada bir değişim potansiyelinden bahsetmek mümkün müdür? Yoksa bu "yeni durum" bir baş etme ve baştan savma yöntemi midir?

Ev içi işleri geleneksel ataerkil iktidar yapısının devamı için görünmez kılmak var olan eşitsizliği üreten ve devamını sağlayan önemli bir unsurdur. Suç ortağı erkekler bu görünmez emeği görünür yapıp bu emeğe ve ev içi işlerin önemini belirterek de var olanın dışında bir tutum takınıyor gibi gözükmektedirler. Kadınların çoğunun çalışmakta olduğu, suç ortağı erkeklerin aile yaşamında kadının ev işlerini yapması, çocukların temel sorumluluğunu üstlenmesi, hatta eşlerinin giyeceği, giymesi gereken kıyafetleri seçmesi kadını "yüceltmekte"dir. Kadınların hem iş hem de aile yaşamını bu kadar iyi idare etmeleri takdir ve saygı görmelerine neden olmaktadır. Bu temel görevleri yapamadıkları zaman ise anlayışla karşılanmakta, bir başka kadın emeğinin kiralanması ve/veya aile üyelerinin desteğinin alınması söz konusu olmaktadır. Kadınların ev içi alana ilişkin bazı işleri yapamadıkları, yetiştiremedikleri zaman suçlama yerine katılım

ve paylaşıma geçen erkekler haline gelmekte, en azından ütü yapmaya, büyük alışverişleri yapmaya, evdeki tamirat işlerini üstlenmeye çalışmaktadırlar. Bu anlamda görünür, görünmez emek, kadın emeği, ev içi emek tartışması yapılabilir gözükmektedir. Suç ortağı erkekler eşlerinin ev içi alana verdikleri emeği görmekte, bu emeği değerli kılmakta ve eşlerinin tüm bu işleri bir arada yapabilme yeteneklerine saygı duymaktadırlar. Kadının ev içi alandaki emeğini gören, bu nedenle kendine saygı duyan erkeğe karşı kadın da onun ev dışı alandaki emeğini değerli görmektedir. Hatta eşinin ev dışı alanda daha başarılı olabilmesi için ev içi alana ve çocuklara ilişkin tüm sorumlulukları üstlenmekte ve bu alanlardan olabilecek sorunları mümkün olduğu kadar aza indirmektedir. Hal böyle olunca dış dünyada, mesleğinde ve sosyal ilişkilerinde daha başarılı olabilen erkeğin artan toplumsal saygınlığı kadına da yansımaktadır. Bu anlamda suç ortağı erkeklerin hem kendileri hem de eşleri karşılıklı olarak birbirlerinin ev içi-ev dışı alandaki emeklerini görünür kılmakta, değer vermektedirler. Bir yandan bu tanıma hali, diğer yandan ev ve bakım işlerinin ücretli bir başka kadına devredilebilmesi ev ve bakım işlerinin tartışmaya açılmamasına neden olmaktadır: Yani "özel olan politik" hale gelmemektedir.

Erkeklerin bu alanda kadınların emeğini görüyor olmalarının kadınların "eşitlik talebini azaltıcı" etkisi olabilir. Ev ve bakım hizmetlerinin ucuz kadın emeği ile satın alınabilmesi de bu alanın "tartışılır bir konu" olmasına engel olabilir. Ancak cinsiyet rejiminin değişimini talep eden kadın sayısının pek fazla olduğu söylenemez. Kadınların yaklaşık %70'inin ücretli bir işte çalışmıyor oluşları, "geleneksel cinsiyet rejiminin" devam etmesini sağlamaktadır. Kadınlar da "norm"dan sapmak yerine bu rolleri sürdürmeyi seçmektedirler.

Suç ortağı erkekler bu araştırmada ortaya çıktığı gibi ellerini kirletmeden ataerkiden pay alıyorlar. Kadınların çalışması, çift gelirli aile olma sınıfsal olarak suç ortağı erkekleri orta sınıf konumuna getiriyor. Kadının çalışmasından kâr sağladığı halde, kadının ev işlerini paylaşmayarak geleneksel konumunu da korumaya devam ediyor. Ancak kadının iş hayatına katılması nedeniyle geleneksel işbölümünden kaynaklı şikâyetleri ve talepleri 1) "takdir ederek", "emeği görerek", 2) yardım ederek, 3) yardımcı tutarak atlatabiliyor. Hem anlayışlı ve iyi bir koca oluyor hem de geleneksel rollerin avantajlarından fedakârlık etmemiş oluyor.

Ama aynı zamanda suç ortağı erkekler potansiyel değişimin taşıyıcısı gibi de gözüküyorlar. Görünmez kadın emeğini tanımak, önemini görmek, bu emeğe gösterdikleri değer geleneksel rollerin dışında gözükmektedir. Erkeklerin ev işi yapmalarının, ev işine yardım etmelerinin en kibar haliyle "kılıbıklık" olarak değerlendirildiği ataerkil dünyada eşlerine yardım ettiklerini söyleyen erkekler olarak değişimin habercisi olabilmektedirler. Kadının ev işlerini yapması gerektiğine olan inanç yerine profesyonel yardımcı tutarak bu işleri başka bir kadına devretmek, bunun maliyetlerine katlanmak ideolojik olarak bir değişikliğe ha-

berci olmasa da pratik olarak kadını tanımlı rollerin dışında görebilme yeteneğini ortaya koymaktadır.

Suç ortağı erkeklerin ellerini kirletmeden ataerkiden pay almaya devam mı edecekleri yoksa toplumsal cinsiyet rollerini eşitlikçi yeni model için bozup bozmayacakları yalnızca erkeklerin kararı olmayacaktır. Toplumsal değişimler, kadın hareketlerinin etki gücü, zihniyet yapılarını değiştirecek müdahaleler de erkeklerin hangi yolda ilerleyeceklerini etkileyecek önemli hususlar olacaktır.

KAYNAKÇA

Başak, S., Kıngır, S. ve Yaşar, Ş. (2013) *Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya*, ANKA Kadın Araştırma Merkezi, Ankara.

Bianchi, S. M., Milkie, M. A., Sayer, L. C. ve Robinson, J. P. (2000) "Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor", *Social Forces* 79(1): 191-228.

Bianchi, S. M., Sayer, L. C., Milkie, M. A. ve Robinson, J. P. (2012) "Housework: Who did, does or will do it, and how much does it matter?", *Social Forces*, 91(1): 55-63.

Bittman, M., England, P., Sayer, L., Folbre, N. ve Matheson, G. (2003) "When does gender trump money? Bargaining and time in household work", *American Journal of Sociology*, 109(1): 186-214.

Chesley, N. (2011) "Stay-at-home fathers and breadwinning mothers: Gender, couple dynamics, and social change", *Gender & Society*, 25(5): 642-664.

Connell, R, W. (1990) "The state, gender and sexual politics: Theory and appraisal", *Theory and Society*, 19: 507-544.

Connell, R. W. (1995) *Masculinities*, University of California Press, Los Angeles.

Connell, R. W. (1998) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, Ayrıntı, İstanbul.

Crompton, R. (2006) *Employment And The Family: The Reconfiguration Of Work And Family Life İn Contemporary Societies*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Crompton, R., Brockmann, M. ve Lyonette, C. (2005) "Attitudes, women's employment and the domestic division of labour a cross-national analysis in two waves", *Work, Employment & Society*, 19(2): 213-233

Crompton, R., Brockmann, M. ve Wiggins, R. (2003) "A Woman's Place...Employment and Family Life for Men and Women", A. Park, J. Curtice, K. Thomson, L. Jarvis ve C. Bromley (der.) *British Social Attitudes: 20th Annual Report* içinde, Sage, Londra.

Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2012) *Türkiye'de Aile İş ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul.

England, P. (2010) "The gender revolution: Uneven and stalled", *Gender & Society*, 24(2): 149-166.

Fortin, N. M. (2005) "Gender Role Attitudes and the Labour-Market Outcomes of Women Across OECD Countries", *Oxford Review of Economic Policy*, 21 (3): 416-438.

Geist, C. (2005) "The welfare state and the home: Regime differences in the domestic division of labour", *European Sociological Review*, 21(1): 23-41.

Gershuny, J. (1992) "Are we running out of time?", *Futures*, 24(1): 3-22.

Gershuny, J. (2000) *Changing Times: Work and Leisure in Post-Industrial Society*, Oxford University Press, Oxford, UK.

Gerson, K. (1993) *No Man's Land: Men's Changing Commitments To Family And Work*, Basic Books, New York.

Gerson, K. (2010) *The Unfinished Revolution: Coming of Age in a New Area of Gender, Work, and Family*, Oxford Press, Oxford, UK.

Greenstein, T. N. (2000) "Economic dependence, gender, and the division of labor in the home: A replication and extension", *Journal of Marriage and Family*, 62(2): 322-335.

Hochschild, A. R. ve Machung, A. (1989) *The Second Shift*, Avon, New York.

Hochshild, A. ve Machung A. (2012) *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home*, Penguin Books, New York.

Hook, J. L. (2006) "Care in context: Men's unpaid work in 20 countries, 1965–2003", *American Sociological Review*, 71(4): 639-660.

İlkkaracan, İ. (2010) *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Metis, İstanbul.

İmamoğlu, E. O. (1994) *Değişim Sürecinde Aile; Evlilik İlişkileri Bireysel Gelişim ve Demokratik Değerler*, Aile Kurultayı. T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara.

Kandiyoti, D. (1988) "Barging with Patriarchy", *Gender and Society*, 2(3) Special Issue to Honor Jessie Bernard: 274-290.

Konigsberg, R. D. (2011) "Chore wars", *Time*, 178: 44-49.

Mannino, C. A. ve Deutsch, F. M. (2007) "Changing the division of household labor: A negotiated process between partners" *Sex Roles*, 56(5-6): 309-324.

Meissner, M., Humphreys, E. W., Meis, S. M., ve Scheu, W. J. (1975) "No exit for wives: Sexual division of labour and the cumulation of household demands", *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 12(4): 424-439.

Memiş, E., Öneş U. ve Kızılırmak, B. A. (2012) "Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli Bir Analizi" Dedeoğlu, S. ve Elveren, A. Y. (der.) *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* içinde, İletişim, İstanbul, 159-182.

Memiş, E., Özay, Ö. (2011) "Ev içi uğraşlardan iktisatta karşılıksız emeğe: Türkiye üzerine yapılan çalışmalara ilişkin bir değerlendirme" Sancar S. (der.) *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar* içinde, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 249-280.

Moen, P. ve Stephen, S. (2003) "Time clocks: Couples' work hour strategies" Moen, P. (der.) *It's About Time: Couples and Careers* içindeCornell University Press, Ithaca, New York.

Novikova, I., Pringle, K., Hearn, J., Meuller, U., Oleksy, E., Lattu, E., Chernova, J., Ferguson, H., Oystein Gullvag Holter, Voldemar Kolga, Eivind Olsvik, Teemu Tallberg ve Carmine Ventimiglia. (2005) "Men, masculinities and 'Europe'" S. Kimmel, J. Hearn, ve R. W. Connell (der.) *Handbook of Studies on Men & Masculinities* içinde Sage, Thousand Oaks, CA.

O'Sullivan, C. (1996) *Alternatives to violence: an evaluation of a batterer's intervention program*, Victim Services, New York.

O'Sullivan, C. (1998) "Ladykillers- Similarities and divergencies of masculinities in gang rape and wife battery" L. H. Bowker (der.) *Masculinities and violence* içinde, Sage, USA.

Raley, S. B., Marybeth J. M. ve Bianchi, S. M. (2006) "How dual are dual-income couples? Documenting change from 1970 to 2001", *Journal of Marriage and Family*, 68(1): 11-28.

Savran, G. (2009) *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Kanat Kitap, İstanbul.

Sherman, J. ve Harris, E. (2012) "Social class and parenting: Classic debates and new understandings", *Sociology compass*, 6(1): 60-71.

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü. (2010) *Türkiye'de Aile Değerleri Araştırması*, Ankara.

Thébaud, S. (2010) "Masculinity, Bargaining, and Breadwinning Understanding Men's Housework in the Cultural Context of Paid Work", *Gender & Society*, 24(3): 330-354.

Tichenor, V. J. (2005) *Earning More and Getting Less: Why Successful Wives Can't Buy Equality*, Rutgers University Press, NJ.

Toksöz, G. (2012) *Kalkınmada Kadın Emeği*, Varlık Yayınları, İstanbul.

TUİK. (2006) *Aile Yapısı Araştırması*, Ankara.

Abstracts (İngilizce özetler)

The politicization of Islam and the journey of Islamism (II): Orientalism

NURAY MERT

In this study, I try to show that, albeit in different forms, generalizations that Orientalists made under the name of "the East" and "the Islamic World" proceed collaterally with generalizations which reduced the West as a pure essence and hegemonic tool under the title of anti-imperialism. We argue that these generalizations, as long as focuses on the Western hegemony, prevent us from recognizing the real power structures and struggles in Eastern society. That anti-modernist Westerners' admiration of the Orient was determined by awry impressions and wishes, and their romantic commitment to the idea that the East couldn't modernize, and that shouldn't modernize didn't derive from the concern that the spell of the East would be broken. This romantic reaction included the risk of disappearance of the East, which Orientalists had Orientalized as a career space. The mindset that saw modernization as alienation to its own society was creating its own East, rather than perceiving interactions that had taken place since the 14th century. On the other hand, it is necessary to focus on interactions to explain and comprehend the political and intellectual processes between the West and the East. These interactions didn't compose of the relation that was not only experienced and then abandoned. It had a continuum and didn't end up with the modernization process. Therefore, it is necessary to focus on interactions rather than limiting them to one-directed conceptions; such as "colonization", "imitation of the West", "imposition of the West". In this article, therefore, I try to explain the process of transforming Orientalism to the basis of the ideologies (non-Western nationalism, nativism, and Islamism) by focusing on the line at which the critics of Orientalism and

Orientalist perspectives, dating back to the 20th century, converged and abstaining from culturalist and essentialist understandings.

Keywords: Orientalism, Ottoman, Islamism, Westernism, the West, the East.

*

Rural views of indebtedness: Manifestations of indebtedness on small-scale producers

ÖZGÜR ÖZTÜRK - ELİFE KART

In this study, which focuses on the indebtedness of small-scale agricultural producers in the neoliberal context of indebtedness with the process of marketization in the rural area and the transformation in the agricultural sector, attention is drawn to the signs that the continuity of small-scale production has/will become increasingly impossible. Indebtedness practices, networks and strategies developed by small-scale producer in order to maintain productivity in the market conditions and socioeconomic problems generated by indebtedness are analyzed in relation to the data obtained from in-depth interviews with 18 (eighteen) small-scale producers in three villages of Antalya province (Aşağıkaraman, Akdamlar and Geyikbayırı). The reduction of state subsidies for agriculture within the framework of neoliberal policies, paving of the way for agricultural corporatization and global free market conditions in agriculture, and the rapid commodification of agricultural inputs from seed to fertilizer leave small-scale producers alone in the face of capital forces within the global competitiveness and create significant risks in terms of the continuity of small-scale production. While all agricultural inputs from fertilizer to seed are commodified, the globally determined price balance has been rapidly reducing the incomes of small-scale producers. This process is accompanied by a transformation in agricultural subsidies in which reduction of state subsidies are replaced by agricultural credits and also which evolve from agricultural subsidies to indebt(ed)ness by means of activating financial instruments in rural areas. Appearing as an evident strategy that enables the continuity of production for small-scale producers, indebt(ed)ness uncovers the new forms of domination and the new socio-economic problems in rural areas stemming from the relations of small producers with the actors (banks, agricultural credit cooperatives, brokers, etc.), which are located within the debt networks. Growing each other up in an interrelated way, these problems accelerate the long-term dissolution process of small-scale production.

Keywords: Neoliberalism, marketization in agriculture, indebtedness, small-scale producer.

*

Contradictory continuation of tea agriculture in Eastern Black Sea

ELİF KARAÇİMEN - EKİN DEĞİRMENCİ

While together with the implementation of neoliberal policies in Turkey, destruction tendencies have been observed in the agriculture of many products such as hazelnut and tobacco, the support of state in tea agriculture still prevails. This study analyses this different pattern in tea agriculture by focusing on specific characteristics of tea. Based on a fieldwork conducted in Rize, changes in the social relations shaped around the commodity of tea along the capitalist development and the role of the state in this process are examined. With the proliferation of tea agriculture in the 1950s in the East Black Sea, peasants engaging in subsistence production left their place to petty commodity producers who use family labour. As of today what is observed is the proliferation of different forms of business organisations in the tea production such as the use of migrated labour and sharecropping. Along the process, tea which is a monoculture plant ceased to be a as a source of subsistence to a great extent. Both the division of tea lands and commodification of tea growers' reproduction played a role in this. While the tea lost its qualification of being a source of subsistence, owners of tea lands has become less connected to agriculture and alienated from their land and product. Despite all of these, the reason for the continuation of tea agriculture is the maintenance of state support for tea. This state support shaped, on the one hand, by the government(s) sake for not losing tea growers votes and, on the other hand, by the need for taking care of interests of capital owning the half of the shares in the tea manufacturing sector. Hence drawn by these motivations state support in tea sector turned out to be a tool for reproduction of power for the government(s). This study argues that promotion of tea agricultural by the state support completed its mission of being a tool for preventing migration from the region and providing a source of subsistence for peasants and now it maintains its existence in a challenging context.

Keywords: Political economy of agriculture, commodity analysis, tea, Rize.

*

Gerede in the mid-1840s: On the drought, famine, migration and survival in an Anatolian town

YAHYA ARAZ

This paper trying to understand how the Central Anatolian drought and famine of 1845 took place in a medium-sized town and its impact on people's lives. Gerede, the subject of this paper, was one of the centers that formed the northern boundary of the region affected by drought. Even though, it is neglected in the limited number of studies on the subject, Gerede was among one of the most affected ar-

eas from the drought and famine. The famine and drought caused tragic effects on the lives of people (and animals) in Central Anatolia and surrounding regions that expanded over the years. For the next few years, the lives of the people live in the affected region shaped around the problems created by drought and famine. The migration from the rural areas, the difficulty of tax payments, and the shortage of animals and seeds were just a few of these problems. This paper addresses these problems, by focusing on daily life of Geredelis and the measurements taken by the state. The paper claims that Geredelis showed strong resistance to the famine and drought and tried to make out the best of the tools they own. In this difficult period, they will effectively use their kin and fellow countrymen networks in Istanbul.

Keywords: Central Anatolian famine of 1845, Gerede, migration, Istanbul, children, kinship and fellow countrymen networks.

*

What could middle-class men's "respect" for housework and childcare mean?

YASEMİN YÜCE - KEZBAN ÇELİK

This study focuses on the traditional and non-traditional practices and perceptions of middle-class men about housework and childcare. The research carried out for this purpose is based on in-depth interviews with 40 men, who are educated, occupied, married and living in the Central Black Sea provinces (Samsun, Çorum, Amasya, Tokat) of Turkey. The majority of the men who participated in the study were married to women who were educated, occupied and having paid work. Women's experiences of paid labour therefore need to address the division of unpaid labour. By increasing women's participation in earning money, it can be expected that men's participation in housework increases. However, the studies show that the stereotypes on the sharing of household works are more resistant than the stereotypes on earning money. The study presented at this point was meant to understand the judgments and practices of middle-class men in relation to housework and sharing. One of the important results of the study is that middle-class men live in some non-traditional life practices, but they maintain the traditional gender ideology that determines to be men and women. They are married to women who do not claim egalitarian values and do not believe in gender equality. The fact that domestic work can be transferred to another woman as a paid work, and the support of close family members can be taken are the main factors leading men to maintain the traditional gender regime. On the other hand, another important finding pointed out by the study is that middle-class males see, and with respect to the labour that women spend in the home. This recognition and respect for the unpaid labour of women cause the non-conflict in the pri-

vate sphere. At the end of the study, it has been possible to say that middle-class men have some non-traditional practices related to domestic sphere, but the traditional gender regime, which determines what men and women should do, is not changed very much.

Keywords: Masculinity, domestic work, gender.

Yazarlara not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte bir sayfayı geçmeyen İngilizce-Türkçe birer özet, açıklayıcı nitelikte anahtar sözcükler/keywords iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların toplumbilim@iletisim.com.tr adresine word.doc olarak gönderilmeleri gerekir. Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Biçim: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve "age.", "agm." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987: 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra "vd." ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyad-

larına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience*, Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture*, 1(1): 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers*, 75(2): 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/time" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeoisie in Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim

143

Beşpınar - Beşpınar Orta üst sınıf laik ve muhafazakârları babalık deneyimleri **Antik** Kürtaj ve maduniyet: Dört kadının öyküsü **Depeli** Temiz düşünce, pis imge: "Bakışımız hâlâ var"ken... **Bilginer** Direniş siyaseti: Direnme hakkı ve siyasal direniş **Özşeker** Ötekileştirme mekanizmasının kurulumunda marjinallik ve azlık **Soysal** Çatışmaların barışçıl bir çözüme kavuşturulma imkânı **Arar** Komplo zihniyetinin dilsel stratejileri Çoban Doğanın metalaştırılması

144

Ansal-Ekinci-Kaşdoğan Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir giriş **Yetişkin** Bir başka laboratuvar: B(ağ)-sal kürasyon **Karakaş** Toplumsal hareketler, ağlar ve beden **Erol** Feminist Bilim ve Teknoloji Çalışmaları **Alkan** BTÇ'de altyapılar: GAP'ın kara kutusu **Kayaalp-Arslan** Beklenen İstanbul Depremi ve uzmanlar antropolojisi **Ergin** Öjeni ve 21. yüzyıl genetik bilimleri **Mutlu** Yurtdışında yasaklı biyoteknolojilerle çare arayışları **Kaşdoğan** "Yaşamın ekonomi-politiği" üzerine bir düşünce deneyi **Ansal-Yıldırım** Sanayi 4.0 ve işgücü: Kadınlar için bir fırsat olabilir mi? **Narin** Çevrimiçi kapitalizm olabilir mi? **Beşikçi** Tarihyazımında hatırat ve günlükler nasıl kullanılmalı

145

Günay-Erkol İllet, zillet, erkeklik **Cengiz-Küçükural** Bir tartışma pratiği olarak erkeklik **Topçu** Varsayılan aile kıskacında babalık **Açıkalın-Kineşçi** Bakıcı Erkeklik: Karaman'da güvercin yetiştiricileri **Selek** Şiddetin öznesini kurmak **Öztürk** Risk toplumunda erkeklik ve şiddet **Atılgan** Erkeklerin öldürme hakkı **Cankurtaran** Şiddet faili erkeklerle feminist bir çalışma denemesi **Sezen** *Tecârib-i Hayat*'ta yeni bir erkeklik imkânı **Damak** Erkekliğin yitiminden queerin bitimine **Atik** *Körburun* romanında çatışan erkeklik temsilleri **Boralıoğlu** Vasat bir erkeklik hali olarak Hilmi Aydın **Şakacı** Baba yarası, ana yarısı... **Korat** Yazarın nötr cinsiyeti **Topcu** Erkeklik Çalışmaları kaynakçası

146

Parlak-Tangün Komplo teorileri ve kanaat teknisyenlerinin rolü **Yücebaş** Siyaset ve kültürde yerli ama hep eksik samimiyet **Söğütlü** Castoriadis'te yaderklik, özerklik ve siyaset **Yonucu** Şehir, egemenlik ve çatışma mekânları **Aslan** Akışkan örgütlenme ve turist bakışları **Şumnu** 20. yüzyıl düşüncesinde ev/evsizlik halleri **Atuk** Bahailerin Akka Sürgünü (1868) **Soyudaoğan** Bir timar, bir ömür: Divane Müslüm'ün trajikomik hikâyesi **Özcan** Anderson'un rüzgârı

147

Baykan Popülizm, personalizm, patronaj **Akçay** Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz **Barkot** 21. yüzyılda toplumsal hafızanın sağ popülist temsili **Atılgan** Pragmatizmin sınırlarında hukuk yaratmak **Tan** Türkiye'de sağ popülizm ve kadın **Dinçer** ABD'de toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümü **Karaçimen** Kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması **Ünlü** Arendt ve Marx'la siyasal bir emek kategorisine doğru

148

İslamoğlu Roger için... **Öztan** Askerî disiplinden "kontrollü liberalleşme"ye **Kaynak** 12 Eylül sonrası "ideal aile" kurgusu **Yumul** "Bedenime sahip olabilirsin ama ruhuma asla" **Kurt** Oğuz Atay ve Dostoyevski **Aras** Rabelais'nin toplumsal yergisinde kadın

149

Mert İslâm'ın siyasallaşması ve İslâmcılığın seyri (I) **Başaran** Sosyal refah ve sekülerleşme **Birer** Bir maden kenti: Değirmisaz **Bekmen** "Dışsallıkların" parasallaştırılması **Değer** Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne coup d'etat **Doğan-Arslan** İzlanda Tencere Tava Devrimi **Odabaşı** Peron'dan Trump'a, Faşizmden Popülizme

iletişim

ISSN 1300-9354

9 771300 935002